

РАБИНДРАНАТ ТАГОР

НУР ВА СОЯЛАР

Ҳикоялар

ТЎХТАСИН ЖАЛОЛОВ
таржимаси

© «Ёш гвардия» нашриёти, таржима
1983

© «Шарқ» нашриёт-матбаа аксиядорлик
компанияси Бош таҳририяти
2006

НУР ВА СОЯЛАР

I

Кеча кунбўйи ёмғир ёғиб, бу кун тинди, қуёш ва тўзиган булутлар етилаётган эртаги шопипояларга қараб бирин-кетин панжаларини чўзмоқдалар. Кенг ва кўм-кўк далалар қуёш нури тушиши билан бирдан ялт этиб порлайди-ю, яна бир лаҳзада қуймоқ кўланка остида қолиб кетади.

Осмон саҳнасида фақат икки актёр ўйнамоқда — булут ва қуёш, уларнинг ҳар бири ўз ролини бажаради, аммо ер саҳнасида, айна бир вақтда неча жойда, қанча песалар ўйналаётганини ҳисоблаш мумкин эмас.

Биз қишлоқ йўли устидаги бир уйда ўйналаётган кичик бир ҳаёт песасини кўрсатиш учун пардани кўтардик. Бу ўйнинг фақат кўчага қараган бир хонаси ғишдан қурилган, унинг икки томонидан бошланиб кетган эски ғишт девор ҳовлини тамом ихота қилиб, ҳовлидаги бошқа лойшувоқ ҳужраларни ҳам ўз ичига олади. Ярим яланғоч бир йигитчанинг диванда ўтиргани деразадан кўришиб туради, у, қўлидаги китобни ўқишга берилиб, чап қоидаги хурмо япроғи билан баъзи-баъзида ўзини елпиб, чивинларни ҳайдайди.

Йўл-йўл сорийга ўралган бир қизча кўчада — дераза қаршисида уёқдан-буёққа ўтар ва сорийсининг этагига солиб олган олхўридан битта-битта олиб ер эди. Қизчанинг юз ифодасидан унинг диванда ўтириб китоб ўқиётган йигитча билан ошналиги кўришиб турибди. У бир амаллаб йигитнинг диққатини жалб қилиш ниятида, аммо ўзининг сокин бепарволиги билан, гўё фақат олхўри ейиш билан банду йигитчани пайқамагандай кўринишга тиришади.

Бахтга қарши, қунт билан ўқиётган йигитчанинг кўзлари анча заиф бўлиб, узоқни яхши кўролмаганидан, қизчанинг сокин бепарволиги унга ҳеч таъсир қилмади. Афтидан, қизча буни биларди, шунинг учун бирпасдан кейин, уёқдан-буёққа беҳуда юриш ва сокин бепарволик ўрнига, олхўри данакларини ишга сола бошлади. Кўрга ишинг тушса, ўз кадр урурингни сақлаб қолишинг қийин!

Бир неча данак, гўё тасодифан борибёғоч эшикка тиқиллаб текканда, йигитча бошини кўтарди. Муғамбир қизча буни пайқаб, этагидаги олхўрилардан пишканроқларини ажрата

бошлади. Йигитча кўзларини қисиб қарагач, қизни таниди: кейин китобни қўйди-да, дераза олдига келиб, табассум билан қизни чақирди.

—Гирибала!

Гирибала зўр бериб олхўри сараларди. Бу машғулотга қаттиқ берилгандай бўлиб, уйдан оҳиста узоқлаша бошлади.

Кўзлари заиф йигитча қизнинг бу қилиғи ўзининг беихтиёр бир жинояти учун берилган жазо эканини дарров англади-да, югуриб кўчага чиқди.

—Ҳой, Гирибала, ўзи нима гап, бугун менга олхўри бермайсанми?

Гирибала унга эътибор этмай, бир олхўрини олиб диққат билан кўздан кечирди-ю, совуққонлик билан емоққа киришди.

Бу олхўрилар Гирибалаларнинг боғидан бўлиб, йигитчанинг ҳар куни оладиган совғаси эди. Ким билади, балки бугун Гирибала бу одатини унутгандир, ҳар нучук, унинг ҳаракатлари олхўрини фақат ўзи учунгина келтирганини очиқ кўрсатиб турарди. Ундай десак, нега у олхўрини бировнинг эшиги олдига келиб ейди, масаланинг бу томони равшан эмасди. Йигитча қизнинг олдига келиб, кўлидан ушлади. Дастлаб, Гирибала эгилиб, кўлини бўшатишга уриниб кўрди, аммо бирдан кўзлари жиққа ёшга тўлиб, олхўрилами ерга ташлади-да, йигитнинг кўлидан чиқиб қочиб кетди.

Кечка томон қуёш билан булутлар ўйини тўхтади, оқ момикдай булутлар осмон уфқига тўпланиб қолди, дарахт япроқларида, ҳовузларда, ёмғирда ювилган табиатнинг ҳар бир заррасида ботаётган қуёшнинг нурлари чақнаб турарди. Панжарали дераза олдида яна ўша қизча юрибди, хонада эса, яна ўша йигитча ўтирибди. Аммо энди қизчанинг этагида олхўри, йигитчанинг кўлида китоб йўқ. Дарвоқе, бу орада бошқа баъзи муҳим ўзгаришлар ҳам рўй берган эди.

Бу гал ҳам қизчанинг нима мақсад билан бу ерда айланиб юрганини айтиш қийин. Ҳар ҳолда, унинг ҳаракатларидан, хонада ўтирган йигит билан гаплашиш ниятида экани кўринмас эди. Қизча эрта билан ташлаб кетган олхўриларим ўсиб чиқмадимикан деб кўргани келган бўлса керак, унинг юриш-туришларига қараб фақат шундай тахмин қилиш мумкин.

Олхўриларнинг ўсиб чиқмаганига бош сабаб шуки, улар ҳозир ерда эмас, диванда — йигитчанинг олдида эди, қизча бир нималарни қидиргандай бўлиб, аҳён-аҳёнда ерга эгилганида, йигитча ўзича кулиб, жиддий қиёфада, меваларни иштаҳа билан бирин-кетин еб битирмоқда эди. Мана бир неча данаклар гўё тасодифий равишда бориб қизчанинг ёнига тушди, ҳатто оёғига ҳам тегди, Гирибала ўзининг парвосизлиги учун йигитча ўч олаётганини англади. Ахир шу яхши ишми». Шўрлик қизча жажжи юрагининг ғурурини босиб, ярашиш учун баҳона қидириб юрганда, унинг оғир йўлига яна ғов солиш ноинсофлик эмасми» У бу гал йигитни хафа қилмай деб келган эди! Уятдан қизчанинг юзлари қип-қизариб кетди, қочиш учун баҳона қидира бошлади, худди шу пайтда йигитча чиқиб келиб кўлидан ушлади. Қизча кўлини ажратиб олишга уринса ҳам, бу сафар йиғламади. Аксинча, қизариб, бошини ўша бераҳм йигитчанинг орқасига яшириб, қаҳқаҳа уриб кулиб юборди; сўнгра, гўё зўрликка бўйсуниб, панжарали зиндонга кираётган асирадек уйга кириб кетди.

Осмонда қуёш билан булутларнинг ўйини табиий бир ҳол бўлгандек, бу икки мавжудотнинг ердаги ўйини ҳам табиий бир нарсадир. Шунинг билан бирга, қуёш ва булутлар ўйини табиий ҳол эмас, умуман олганда, буни ўйин деб ҳам бўлмайти, у фақат ўйинни эслатади, шунингдек, кишилиқ жамиятида, кўркам куз кунда рўй бериб турган юзлаб воқеалар орасида бу икки номаълум кишининг қисқагина тарихи, аҳамиятсиздек кўринса-да, аслида ундай эмас. Бепарволик билан абадийликни абадийликка улаштирадиган қадимий, улуғ ва кўзга кўнмас тангри ўша кунги тонг ва оқшомнинг кулгиси-ю кўз ёшларига бир умрнинг бахт ва мусибатлар уруғини сочиб юборган эди. Шундай бўлишига қарамай, қизчанинг сабабсиз гердаиши, ёлғиз томошабинларгагина эмас, ҳатто песанинг бош қаҳрамони бояги йигитчага ҳам тамомила англашилмас эди. Нега бу қиз баъзан жаҳли чиқади, баъзан эса чексиз меҳрибонлик кўрсатади,

гоҳо кўплаб совғалар олиб келади-ю, гоҳо илтифотни бутунлай унутади, — буларнинг сабабини англаш осонмас. Букун у, бутун ақлу фикрини, заковатини ишга солиб, йигитни қувонтирмақ истаса, эртага бор кучини, қайсарлигини ишга солиб, унинг жиғига тегади. Агар йигитни бирор йўл билан хафа қилолмаса, қайсарлиги икки дафъа ортади, мабодо уни хафа қилгудай бўлса, қатъияти пушаймонлик билан чил-чил бўлиб ҳар бир бўлаги кўзёшида эриб кетар, бепоён марҳамат ва меҳрибонлик оқимига айланарди.

Қуёш ва булутлар орасидаги бу аҳамиятсиз ўйиннинг дастлабки аҳамиятсиз тарихи бундан кейинги бобда қисқача бай он этилади.

II

Бутун қишлоқ аҳолиси бир-бирига душман гуруҳларга боинган, бир-бирларига қарши иғво тарқатадилар ва шакарқамиш экадилар, чақимчилик қиладилар ва жут экадилар.

Фақат Шошибушон билан Гирибалагина фалсафа ва адабиёт ўрганиш билан машғул.

Бу дўстлик ҳеч кимни таажжублантормас ва қизиқтирмас эди, чунки Гирибала ўн ёшли қизча бўлиб, Шошибушон яқиндагина санъат магистри ва ҳуқуқ бакалаври унвонини олган. Улар қўшни эдилар.

Гирибаланинг отаси Хоркумар бир вақтлар ўз қишлоғида ижарага ер олиб деҳқончилик қиларди, аммо кейин қоии танг келиб, бисотида бор нарсани сотди-да, ўз хўжайинига ноиб бўлиб ишга кирди; хўжайини сира қишлоқда яшамас эди. Хоркумарнинг қишлоғи ўзи ер ижараси йиғиб юрадиган вилоятда, шу сабабли у ўз уйдан узоққа боролмасди.

Санъат магистри унвонини олганда Шошибушон ҳуқуқ фанидан ҳам яхши имтиҳон берди, лекин ҳеч қандай иш билан машғул бўлмади. Ҳеч ким билан ортиқча иноқ ҳам бўлмади; мажлисларга қатнашса ҳам, бирор марта икки оғиз сўзлаган эмас. Кўзи заифроқ бўлганидан, баъзан ошналарини танимай қоларди, — у кўзларини қисиб қарар, одамлар эса, буни нописандлик нишонаси деб ҳисоблар эдилар.

Олам денгизига ўхшаган Калкуттадай катта шаҳарда киши ўз фикрларига берилиб, танҳо яшаса, бу ҳол унга алоҳида улуғворлик бағишлайди, аммо қишлоқда бу хил юриш-туришни тамом бошқача баҳолайдилар.

Шошибушонни ишлашга мажбур этиш учун қилинган ҳарактлари ҳеч қандай натижа бермагач, отаси уни қишлоққа келтириб, хўжаликка қарашиб туришни топширди. Шошибушон қишлоқ аҳолисидан кўпгина мазаммат ва таъналар эшитди. Бунинг ўзига хос сабаблари бор эди: Шошибушон осойишталик, тинчликни яхши кўрарди, шунинг учун уйланишни ҳам хоҳламасди. Қизлари балоғатга етиб, ўзлари юк бўлиб қолган ота-оналар эса, унинг уйланишга майли йўқлигини манманлик деб, шўрликнинг бу «айбини» сира кечирмасдилар.

Шошибушонни қанча безор қилсалар, у шунча уйдан чиқмас бўларди. Йигит одатда бурчакдаги бир хонада диванда ўтирар, атрофида инглизча китоблар сочилиб ётарди, у китобларни танлаб ўтирмас, қўлга тушганини ўқийверарди. Унинг иши шундан иборат эди. Хўжалик ишлари уни қизиқтирмасди.

Биз юқорида айтиб ўтгандек, қишлоқда у билан муомала қиладиган бирдан-бир одам Гирибала эди.

Гирибаланинг акалари мактабда ўқирдилар; мактабдан қайтгач, эси паст сингилларига ернинг шакли қандай, ер каттами, қуёш каттами дегандай сўроқлар берар эдилар. Қизча буларга нотўғри жавоб берганда, дарғазаб боииб унинг хатосини тuzатардилар. Кўзга ташланиб турган нарсалар қуёшнинг ердан катталиги ҳақидаги фикрга зид келарди, аммо Гирибала жасорат этиб баъзан бу ҳақда ўз тушунчаларини бай он этганда, акалари янада кеккайиб:

— Сен нима деяпсан! — дердилар. — Бизнинг китобда шундай деб ёзилган ахир, сен бўлсанг...

Босма китобларда шундай ёзилганини эшитгач, шўрлик Гирибала қаттиқ зарба егандай жим қолар, унинг учун бошқа далиллар керак бўлмасди.

Қизча акалари сингари ўқишни ўргангиси келарди. Баъзан у ўз хонасида ўтириб, китобни очар, алланималар деб гапирар, ўзини ўқиётгандай кўрсатиб, тез-тез китоб варақлар эди.

Кичик-кичик, тушуниб бўлмайдиган қора ҳарфлар,, елкаларида «и», «о» ва «р»¹ ҳарфларининг белгиларини кўтариб, гўё сирли бир оламнинг дарвозаси олдидаги қоровуллардай ёнма-ён турардилар-у, Гирибаланинг бирор саволига жавоб қайтармас эдилар. «Қотхамала» ҳавасмандлик билан зориқиб турган қизчага ўзининг йўлбарс, шакал, бўри, эшак ва отлар ҳақидаги афсоналарни сўзламасди, «Акеномончжори»² бўлса, индамасликка аҳд қилгандек, ўз тарихини сўзламай, жим турарди.

Гирибала акаларидан, ўқишни ўргатинглар, деб ллтимос қилди, аммо акалари буни эшитишни ҳам хоҳламадилар. Унга фақат Шошибушон ёрдам қилди.

Биринчи даврда Шошибушон ҳам қизчага «Қотхамала», «Акеномончжори»дек сирли ва тушуниб бўлмайдигандай туюлди.

Темирпанжарали деразалари кўчага қараган кичик хонада ёш бир йигит диванда ўтирар, унинг атрофларида китоблар қалашиб ётарди. Гирибала ташқаридан дераза панжарасига осилиб, ўқишга ортиқ берилган бу ғалати одамга таажжуб билан боқар, китобларнинг кўплигини кўриб, бу одам менинг акаларимдан ҳам билимдонроқ бўлса керак, деган хулосага келарди. Унинг учун бундан кўра таажжуброқ иш йўқ. Қизча, бу йигитнинг «Қотхамала»ни ва дунёдаги бошқа энг муҳим китобларни ўқиган бўлишига шубҳаланмасди. Шошибушон китоб варақлар, қизча бўлса, жим туриб, унинг билими чегараларини аниқлаш учун беҳуда уринарди.

Бора-бора Шошибушон бу қизчага эътибор қила бошлади. Бир кун у ёрқин муқовали бир китобни очиб, қизчага қаради:

— Гири, бери кел, сенга суратлар кўрсатаман!

Гири дарҳол қочиб кетди.

Аммо эртасига йўл-йўл сорий кийиб яна дераза олдига келди-да, ўқиётган йигитга жимгина тикилиб тура берди. Шошибушон уни яна чақирди, қизча сочларини силкитиб яна қочиб кетди.

Уларнинг ошналиги шу тариқа бошланган эди, аммо бу ошналикнинг кейин қайси йўл билан дўстликка айланганини, қачондан бери қизчанинг Шошибушон диванидаги китоблар орасидан ўзига муқим жой олганини ҳикоя қилиш учун махсус тарихий текшириш ўтказишга тўғри келади.

Гирибала Шошибушондан ўқишнигина эмас, ёзишни ҳам ўргана бошлади. Бу ўқитувчи ўзининг кичкина шогирдига ўқиш, ёзиш ва грамматикани ўргатиш билан қаноатланмай, унга улуғ ёзувчиларнинг асарларини таржима қилиб бериб, булар ҳақида қизчанинг фикрини сўрар эди десак, ҳамманинг кулиши аниқ. Булардан қизгина бирор нарса англарида, йўқми — буни худо билади, аммо ўқитувчининг бу қадар жонбозлиги қизчага жуда ёқиб тушгани шак-шубҳасиз. Англашилган ва англашилмаган нарсалар унинг болалик тасаввурида бир-бирига қўшилиб, гўзал лавҳаларни бунёдга келтирарди. У жим туриб, кўзларини катта очиб, диққат билан тинглар, аҳён-аҳёнда ўринсиз саволлар берар ёки бирдан мавзудан четга чиқиб, гапга тушиб кетарди. Шошибушон бундай ҳолларда қизчанинг гапини бўлмас, улуғ асарлар ҳақида кичик танқидчининг фикрларини эшитиб, бениҳоят мамнун бўларди. Бутун қишлоқда унинг дилидагини англайдиган бирдан бир одам шу қизча эди.

Гирибала Шошибушон билан танишганда 8 яшар эди, ҳозир 10 га кирди. Бу икки йил мобайнида у инглиз ва бенгал алифбосини ўрганиб, бир қанча бошланғич китобларни ўқиб чиқди. Шошибушон бўлса, ўзининг қишлоқда ўтказган икки йиллик умрини ёлғизликда ўтди деб шикоят қилолмас эди.

¹ Бенгалия алифбесига «н», «о» ҳарфларининг устига белгилар қўйилади, «р» эса кўп вақт бошқа ҳарфлар устига ёзилади.

² «Акеномончжори» бошланғич ўқиш китоблари.

III

Гирибаланинг отаси Хоркумар билан Шошибушоннинг муносабати яхши эмас эди. Хоркумар бу магистр ва бакалавраинг олдида дастлаб ҳар хил даъволар ва суд протсесслари муносабати билан маслаҳатга келиб юрди, аммо бакалавр бу хил ишларга қизиқмай, ноибга ўзининг ҳуқуқ бобида ҳеч нарса билмаслигига очиқдан-очиқ иқроор бўлди. Хоркумар буни фақат баҳона деб ўйлади. Шундай қилиб икки йилча вақт ўтди.

Бир кун ўжар бир ижарачининг адабини бериб қўйиш зарурати туғилиб қолди. Ноиб у ижарачини ножўя ҳаракатлари учун судга бермоқчи бўлиб, шу ҳақдаги ариза қандай бўлиши лозим деган мазмундаги саволлар билан Шошибушонга ёпишиб олди. Шошибушоннинг ноибга маслаҳат бермагани-ку майли-я, аммо у қандайдир осойишталик ва қатъият билан Хоркумарга шундай сўзлар айтдики, бу сўзларни унга ёқиб тушади деб ўйлаш асло мумкин эмас!

Хоркумарнинг ижарачиларга қарши бошлаган ҳамма даъволари ўзининг зарарига ҳал бўлди. Жиғибийрони чиққан ноиб, рақибларимга Шошибушон ёрдам қилган деб, нима бўлса ҳам, йигитчани қишлоқдан чиқариб юбориш пайига тушди.

Шошибушоннинг экин майдонларида сигирлар юра бошлади, кимдир ловияларига ўт қўйди, ерларининг увоти ҳақида низолар пайдо бўлди, Шошибушоннинг ижарачилари ижара ҳақи тўлашдан бош тортдилар ва ҳатто, устидан ёлғон махфий хабарлар ёзмоқчи бўлдилар; охири иш шу даражага бориб етдики, агар кечроқ кўчага чиққудай бўлса, ўзини калтаклаб, уйига ўт қўймоқчилар, деган овозалар ҳам тарқалди.

Осойишталикни яхши кўрадиган ювош Шошибушон охири Калкуттага кетишга қарор қилди. У жўнай деб турганда, қишлоққа округ судяси келиб қолди. Унинг югурдаклари, хизматчилари, политсиячилари, итлари, отлари ва отбоқари бутун қишлоқни ларзага келтирди.

Болалар, йўлбарс орқасидан кузатиб борган чиябўри галасидек, қизиқиш ва қўрқув билан судя тушган ҳовли атрофида тўдалашиб юрардилар.

Ноиб жаноблари меҳмоннавозликка кетган харажатларини ортиги билан қайтишини эслаб, суд раисини товук, тухум, ёғ ва сут билан таъминлаб турди. Ноиб жаноблари фавқулодда тиришқоқлик билан, суд раисига озиқ-овқатни керагидан ортиқ етказиб берди, аммо бир куни эрта билан суднинг фарроши келиб, соҳибнинг итларига тўрт шер³ ёғ талаб қилганда, Хоркумарнинг тоқати тоқ бўлди. Агар соҳибнинг итлари маҳаллий итлардан кўра кўпроқ ёғни уялмай ҳазм этсалар ҳам, ҳар ҳолда бу қадар ёғ уларнинг саломатликларига зиён қилади деб, фаррошни қуруқ қайтарди.

Фаррош бориб ўз хўжасига: мен ноибнинг олдида бориб итлар учун қаердан гўшт сотиб олиш мумкин деб сўрасам, у кўпчилик олдида паст тоифага мансублигимни пеш қилиб ҳайдади, нописандлик қилиб ҳатто сизга ҳам тил тегизди, деди.

Соҳиблар учун брахманларнинг тоифавий ғурури тоқат қилиб бўлмайдиган ҳол эди, бунинг устига ноиб унинг фаррошини ҳақорат қилган, бунга суд раиси чидай олмади, дарҳол «ноиб қақирилсин» деб буйруқ берди.

Ноиб титраб-қақшаб, калима ўгириб соҳибнинг эшигига келди. Оёқ товушлари эшитилганда суд раиси ташқарига чиқди.

— Нега сен менинг фаррошимни ҳайдаб юбординг? — деб қичқириб сўради у ажнабий талаффуз билан.

Хоркумар таъзим қилиб, шошилган ҳолда, ўзининг ҳеч вақт бу хил безбетликка йўл қўймаслигини айтди; тўғри, дастлаб 4 шер ёғ беришга кўнмаган бўлса ҳам, кейин тўрт оёқлиларга эзгулик қилиш ниятида мазкур нарсани топиш учун кишилар юборган.

Соҳиб кимни, қаерга юбординг деб сўради.

Хоркумар оғзига келган биринчи исмни айтди. Соҳиб инobatли кишиларга бу масалани аниқлашни топшириб, ноибни ўз уйида олиб қолди, юборилган одамлар кечқурун келиб, ҳеч

³ Шер — оғирлик ўлчовчи — 900 гр.

кимни ҳеч ёққа юборган эмас экан, деб хабар қилдилар. Энди суд раисида ноибнинг сўзлари ёлғон, фаррошнинг гаплари тўғри эканига шак-шубҳа қолмаган эди.

Суд раиси ғазаб билан қичқириб, фаррошга буюрди:

— Қани, қулоғидан чўзиб, уйдан чиқариб юбор!

Фаррош фурсатни бой бермай, атрофга тўпланган халқнинг кўз олида соҳибнинг буйруғини бажарди.

Бу ҳақдаги хабар дарҳол қишлоққа тарқалиб кетди. Ҳақоратланган Хоркумар уйига келганда томоғидан овқат ҳам ўтмай, ўликдай чўзилиб ётди.

Хоркумарнинг лавозими унга кўпгина душманлар орттирган эди, бу хабар уларни жуда мамнун этди. Аммо Калкуттага жўнашга ҳозирланган Шошибушон бу хабарни эшитганда ғоят дарғазаб бўлиб, тунни билан ухлай олмади.

Ерта билан у Хоркумарнинг уйига келди. Хоркумар Шошибушоннинг қўлидан ушлаб ўпкаси тўлиб йиғлади.

— Ҳақорат даъвоси билан суд раисини жавобгарликка тортиш керак. Мен сенинг ҳимоячинг бўламан.

Соҳибни судга бериш ҳақидаги фикрни эшитиб, ноиб қўрқиб кетди. Лекин Шошибушон ўз фикрида туриб олди.

Хоркумар ўйлаб кўриш учун фурсат сўради. Бироқ ўзининг хўрлангани ҳақидаги овоза ҳамма ерга тарқалиб, душманлари ўз қувончларини яширмай юрганини билгач, у ортиқ чидаб тура олмай, Шошибушондан ёрдам сўраб келди.

— Бабу, менинг эшитишимча, нима учундир сен Калкуттага кетишга қарор қилибсан. Бу фикрингдан қайт. Қишлоқда сендай бир одамнинг бўлиши бизларни руҳлантиради.

IV

Ҳамиша одамлардан яширинб юрган Шошибушон бугун судга келди. Шошибушоннинг гапларини эшитиб боигач, суд раиси уни ўз кабинетига чақириб, шундай деди:

— Шошу бабу, шу ишни овоза қилмай, ўзаро ҳал қила қолсак яхши бўлмасмикин?

Шошибушон заиф кўзларини қисган ҳолда столда ётган қонунлар тўпламининг муқовасига диққат билан назар ташлади.

— Мен ўз ҳимоям остидаги одамга бундай маслаҳат бера олмайман. У халқ орасида ҳақоратланган. Шундай бўлгач, қандай қилиб бу ишни «овоза қилмай ҳал этиб» бўлади?

Қисқагина суҳбатдан соҳиб шуни билдики, бу камгап, кўзлари заиф одамни ўз йўлига киритиши осон эмас экан.

— Ол райт⁴, бабу, кўрамиз, қани бундан нима чиқар экан.

Суд боиадиган кунни белгилаб, раис чиқиб кетди.

Бу орада округ судининг раиси заминдорга шундай деб ёзди:

«Сенинг ноибинг менинг хизматкорларимни ҳақорат қилди. Бу билан у менга ҳурматсизлик кўрсатди. Унга муносиб чоралар кўришингга ишонаман».

Заминдор Хоркумарни чақириб келтирди. Хоркумар ҳам заминдорга бўлиб ўтган воқеани батафсил сўзлаб берди. Бунни эшитиб заминдор жуда ғазабланиб кетди.

— Ахир, гапни чўзиб ўтирмасдан фаррошга 4 шер ёғни бериб юборсанг бўлмасмиди? Нима, бу билан қашшоқ бўлиб қолармидинг?

Хоркумар ўзининг янглишганини сизди, дарҳақиқат, бундан у ҳеч зиён қилмас эди. Ўз айбига иқрор бўлиб, деди:

— Кўриниб турибдики, мен шу кун чап ёнимдан турган эканман. Шунинг учун шундай аҳмоқлик қилибман.

— Сенга соҳиб устидан шикоят қилишга ким маслаҳат берди?

⁴ Ол райт — яхши (инглизча).

— Марҳаматлим, мен шикоят қилмоқчи эмас эдим. Бу менинг ҳамқишлоғим Шошининг иши. Унинг суд ишларида ҳеч қандай тажрибаси йўқ, бу ғовғани менинг розилигимсиз шу бола қўзғади.

Заминдор Шошибушондан қаттиқ хафа бўлди: бу янги чиққан ишсиз адвокат ном чиқариш учун ҳар қандай олди-қочдига тайёр! У, иш дарҳол тўхтатилсин, деб ноибга буйруқ берди.

Хоркумар совғага бир қанча мева-чева олиб, округ судининг раиси ҳузурига келди. Соҳиб устидан шикоят қилиш менинг таъбимдаги иш эмас, бу ҳалиги она сути оғзидан кетмаган ҳамқишлоғим адвокат Шошибушоннинг иши, у менга ҳеч нарса демасдан, ўзича шундай беҳуда ишни бошлаган, деди. Соҳиб буни эшитиб, Шошибушоннинг хатти-ҳаракатидан бениҳоят дарғазаб бўлиб, ноибнинг узурларидан тўла қаноат ҳосил этди. У, гарчи ғазаб устида ноибга жазо беришга буюрган бўлсам-да, ҳозир ўз қилмишимга афсусланияпман, деди.

Соҳиб яқинда бенгал тилидан яхши имтиҳон бергани учун ҳозир оддий одамлар билан олий услубда гаплашар эди.

— Мен хафа бўлганим йўқ, — деди ноиб, — маълумки ота-оналар ҳам жаҳллари чиққанда болаларига жазо берадилар, аммо кейинча уларни тиззаларига ўтқизиб эркалатадилар.

Округ судининг раисига ва хизматкорларига келтирган совғасини бўлиб бергач, Хоркумар маҳаллий суд раисини кўриш учун унинг олдига борди. Шошибушоннинг юзсизларча ҳаракатини эшитган суд раиси бундай деди:

— Мен ҳам таажжубда қолдим. Мен ҳамиша ноиб бабу ақлли одам деган фикрда эдим, тўсатдан менга: у киши бу ишни бости-бости қилишга рози эмас, ишни судга бериш ниятида, дедилар. Мен ўз қулоқларимга ишонмадим. Энди менга ҳамма нарса тушунарли...

Охири у ноибдан, Шоши Конгресс аъзоси эмасми, деб сўради. Хоркумар, киприк қоқмай «ҳа», деб жавоб берди.

Соҳибнинг ўзига хос тушунчасида бу ишларнинг моҳияти равшан эди: булар бари Конгресснинг қўХ билан қилинган! Конгресс⁵ агентлари яширинча, ҳар ерда ифво қилиб, жанжал чиқаришга имконият қидириб юрадилар, сўнг буни «Амрита базар» газетасида босиб, ҳукумат билан жанжаллашадилар. У ўзига бир зарб билан бу фитначиларнинг ҳаммасини бир ёқли қилишга етарли ҳуқуқ бермагани учун ҳинд ҳукуматини жуда заиф ҳисоблар эди. Аммо Конгрессчи Шошибушоннинг номини дилига тугиб қўйди.

V

Оламда катта воқеалар рўй берганда, кичик воқеалар ҳам оч томирларини чўзиб, фурсатни қўлдан бермай, ўз ҳуқуқларини талаб этадилар.

Шошибушон Хоркумар иши юзасидан ҳаракат бошлаб, катта китоблардан шу ишга доир йўл-йўриқ излаганда, фикран ўз нутқини машқ қилар, гувоҳларни такрор сўроққа чақирар, ҳаяжон билан титраб, терга пишган ҳолда, ўзини суд мажлисида, кўп халқ орасида тўла ғалабага эришгандай тасаввур этарди, ёш шогирди эса ҳар кун белгили бир вақтда унинг эшигига келиб турарди. Қизнинг қўлида эски чорупат⁶, сиёҳ билан ёзиб тўлатилган дафтар, ўз боғларидан гоҳ мева, гоҳ гул, гоҳ ширинлик олиб келарди. Биринчи кунларда Шошибушоннинг қандайдир суратсиз, ваҳимали китоб ўқиётганини кўрди. Илгари у қандай китоб ўқимасин, ундан бирор нарсани Гирибалага тушунтиришга уринарди. Наҳотки энди, шунча кўп катта, қора китобларда унинг учун икки оғиз сўз топилмаса? Наҳотки бунинг сабаби китобларнинг катталигида-ю, унинг кичиклигида бўлса!

Дастлаб ўқитувчининг диққатини жалб қилиш учун ашула айтди, сўнг хат ёзди, охири ёзганларини тебрана-тебрана бор товуши билан қичқириб ўқиди, — ҳеч қандай натижа чиқмади. Қизча катта қора китобдан жуда ҳам хавфа эди. Бу китоб унга қандайдир бадбуруш,

⁵ Ҳозирги Миллий Конгресс партияси кўзда тутилади.

⁶ Чорупат — китоб — дарслик.

бераҳм, ёвуз махлуқдай туюлди. Унинг тушуниб бўлмайдиган ҳар бир саҳифаси Гирибалага сўзсиз нафрат билан қараган қандайдир ёмон одамнинг башарасидай кўринарди. Агар бирор ўғри шу китобни ўғирлаб кетса, уни мукофотлаш учун Гирибала аясининг сандиқчасидан бутун ширинликларни олиб чиққан бўлар эди. Шу китоб нобуд бўлсин деб қиз бечора не-не дуолар билан худоларга мурожаат қилмади. Аммо худолар унга қулоқ солмадилар, шунинг учун мен ҳам бу дуоларнинг мазмунини ўқувчиларимга сўзлаб ўтиришни лозим кўрмадим.

Шунда хафа бўлган қизча уч кунгача ўқитув-чисининг олдига бормасликка қарор қилди. Кейин, кўрган чораларининг натижасини аниқлаш мақсадида яна борди, — албатда, бу бориш тамом бошқа иш билан эди.

Йўлда яширинча Шошибушоннинг деразасига қаради: энди Шошибушон ёнида у қора китоблар йўқ эди. Ўзи хона ўртасида туриб, қўлларини чўзиб, деразанинг темир-панжарисига мурожаат этиб, чет тилда нутқ сўзларди. Эҳтимол, у ўз нутқи судларнинг юрагини эритадими — йўқми деб темирларда синаб кўраётгандир. Ҳаётни фақат китоблардан ўрганган Шошибушон агар қадим замонларда Демосфен, Ситсерон, Барк, Шеридан каби нотиклар ўз нутқлари билан мўжизалар кўрсатган бўлсалар, сўз ўқлари билан адолатсизликни тор-мор этиб, зўравонликни фош этган, такаббурни ерга қаратган бўлсалар, бизнинг замонда ҳам имкондан хориж ҳеч нарса йўқ-ку, деб ўйлар эди. У ўзининг кичкина қишлоқчадаги уйида туриб, мансаб майидан маст бўлган бу англизни бутун дунё олдига уялтираман, уни ўз қилмишларига пушаймон бўлишга мажбур этаман деб ўйларди. Осмонлардаги худолар уни эшитиб кулдиларми ёки уларнинг илоҳий кўзларидан ёш тўкилдими — буни ҳеч ким билмайди.

Шундай фикрларга шўнғиб кетган Шошибушон, ўша куни Гирибаланинг келганини сезмади. Қизчанинг этагида олхўри йўқ эди — у олхўри данакларининг таъсирига ишонмай қўйди. Энди Шошибушон бепарволик билан: «Гири, букун олхўри йўқми?» деб сўраганда, бу гап қизчага худди масхаралагандай туюлиб: «Бор-е» деб, қочиб кетарди. Букун олхўриси йўқлигидан муғамбирликка ўтди. Бирдан кўзларини узоқларга тикиб, қаттиқ қичқирди:

— Шорно, мени кутиб тур, ҳозир бораман!

Еркак ўқувчилар бу гап қизчанинг узоқдан ўтиб бораётган дугонасига қарата айтилган деб ўйлашлари мумкин, лекин аёл ўқувчилар у ерда ҳеч ким йўқлигини ва бу гап ёнгинасида турган йигитчага айтилганини дарров фаҳмлайдилар. Ҳайҳот бу муғамбирлик кўзлари заиф одамга ҳеч қор қилмади. Шошибушон қизчанинг сўзларини эшитди-ю, лекин маъносини англамади. У, қизчанинг ўйнагиси келяпти, деб ўйлади, унинг эса, ҳозир қизча билан машғул бўлишга вақти йўқ. Бунинг сабаби шуки, у бугун баъзиларнинг юракларига қадаш учун ўткир сўз ўқлари изламоқ билан банд. Аммо кичкина қизчанинг қўли билан отилган ўқлар нишонга тегмагандек, олим одамнинг ўқлари ҳам нишонга тегмай, хато кетганини ўқувчилар билладилар.

Олхўри данакларининг бир яхши жиҳати шуки, уларни би-рин-кетин ота бергач, борди-ю тўрттаси хато кетганда ҳам, бешинчиси бориб мўлжалга тегиши муқаррар. Аммо Шорно ўйлаб топилган ном бўлса-да, «мени кут, мен бораман» дегандан кейин, бу ерда туриш мумкин эмас, мабодо жойида тура берса, одамлар Шорно деган қизнинг борлигига шубҳа қиладилар. Шунинг учун, бу тадбир ҳам натижа бермагач, Гирибала дарров кетишга мажбур бўлди. Аммо шуни ҳам айтиш керакки, унинг ҳаракатида дугонасини кўришга бўлган чин хоҳишнинг табиий қувончлари сезилмас эди. У орқасига қайрилмай, ўз изидан бирор киши келяптими-йўқми, шуни билишга тиришарди. Кетидан ҳеч ким келмаётганини сезгандан кейин ҳам, бир нарсага умид қилгандай, яна орқасига қайрилиб қаради, ҳеч кимни кўрмагач, хўрлик ва алам шиддатидан тўзғиб кетган чарупатни йиртиб-йиртиб, ўзининг сўнгги умидлари билан бирга ерга ташлади. Агар шу топда Шошибушондан ўрганган билимларини қайтариб бериш йўли топилса, уларни ҳам йигитнинг эшиги олдига олхўри данакларидай ирғитиб кетарди. Қизча Шошибушон билан кўришгунгача у ўргатган ҳамма нарсаларни эсдан чиқаришга қаттиқ қарор қилди. У ҳолда, ўқитувчи ундан сўрайди, у эса бирортасига жавоб қайтара олмайди. Ҳа биттасигаям, биттасигаям. Ўшанда у йигит ўзининг қандай ёмон иш қилганини пайқайди!

Аламдан Гирибаланинг кўзлари жиққа ёшга тўлди. Ҳамма нарсани унутганини билиб Шошибушоннинг хафа бўлишини ўйлаганида, қизчанинг эзилган юраги бирмунча тинчланди, ammo Шошибушоннинг айби билан келажакда нодон бўлиб қолишини ўйлаганида, бахтсиз Гирибаланинг ўзига раҳми келарди.

Осмонда булутлар сузарди — ёмғир фасли бош-ланганда бу хил булутларни ҳар кун кўриш мумкин.

Гирибала йўл бўйидаги дарахт орқасига бекиниб, аламига чидолмай йиғлаб юборди. Кунига қанча қизлар шу хилда сабабсиз кўзёши тўкадилар. Бунда диққатга сазовор ҳеч нарса йўқ.

VI

Шошибушоннинг юридик изланишлари ва нотиклик машқлари нечун беҳуда бўлиб чиққани ўқувчиларга маълум: судга берилган шикоят тўсатдан қайтариб олинди. Хоркумар ўз раёнига фахрий судья этиб тайин қилинди. Энди у кир чапкон⁷ кийиб, ёғи чиққан салла ўраб, тез-тез судга борар, шунинг билан бирга ҳар гал, соҳиб ҳузурига кириб, унга таъзим қилиб чиқишни тарк этмасди.

Бир неча кундан кейин Шошибушоннинг қора, катта китоби Гирибаланинг қарғишига учради, — унинг қоронғи бир бурчагига ташлаб қўйилган, устини чанг босиб, эсдан чиқиб кетган эди. Ахир Гирибала қаерда, бу мудҳиш китобга бўлган эътиборсизликдан қувонадиган қизча қаерда?

Ўша куни Шошибушон қонун тўпламини ёпиб қўйгач, Гирибаланинг кетиб қолганини фаҳмлади. У хаёл суриб, сўнги кунларда қизчанинг қилган ҳаракатларини эслади. У Гирибаланинг бир кун эрта билан сорийси этагида ҳали ёмғир нами қуримаган бакул гуллари кўтариб келганини эслади, ўшанда у қизчага қайрилиб ҳам боқмаган эди. Қизча эса дастлаб ўзини йўқотаёзди, лекин кейинча сорийсидан игна-ип олиб, бошини эгиб, гулларни бирин-кетин ипга тиза бошлади, у бу ишни жуда секин қилса ҳам, охири ругатди. Кун кечикиб, Гирибаланинг уйга қайтиш вақти етган эди. Шошибушон бўлса, ҳануз ўқиш билан машғул бўлди. Қиз ғоят хафа бўлиб, гулларни диванда қолдириб чиқиб кетди. Йигитча бу хил бепарволик қизнинг иззат-нафсига текканини фаҳмлаб қолди. Қизча эса унинг олдига кирмай қўйди, фақат аҳён-аҳёнда уйи ёнидан ўтиб қоларди, холос; охири қизча бутунлай келмайдиган бўлиб қолди, — бунга ҳам анча вақт бўлди. Қизчанинг иззат-нафси бу қадар эътиборсизликка бардош бермаслиги муқаррар эди. Шошибушон чуқур уф тортиб, гўё бир нарсасини йўқотгандай деворга суянди. Энди унинг кичкина шогирди йўқ эди, ўқишга бўлган ҳар қандай ҳаваси ҳам йўқолди. У китобни олиб, икки-уч саҳифа ўқиб яна жойига қўяр, ёзишга киришар, лекин минут сайин чўчиб, бировни кутгандай кўчага қарар, ёза бошлаган нарсасини ташларди.

Шошибушон Гирибала оғриб-нетиб қолмадимикан деб кўрқди. Эҳтиёт билан суриштириб, ҳавотирнинг ўринсиз эканини билди. Гирибалани яқинда эрга берадилар, шунинг учун уйдан чиқиши мумкин эмас.

Чарупатни йиртиб, лой кўчага ташлаб келган кунининг эртасига, гири сорий этагига ширинликлар солиб, шошилиб уйдан чиқди. Ҳаво димлигидан туни билан ухламай чиққан Хоркумар илк саҳардан белигача яланғоч бўлиб олиб, ҳовлида ўтирган эди.

— Сен қаёққа кетяпсан, — деб сўради у Гиридан.

— Шоши амакимникига.

— Нима қиласан Шоши амакиникида, бор, уйга кир! Шундан кейин уни сўка бошлади; кап-катта қиз, яқинда эрга тегади-ю, уятни билмайди. Ана шундан кейин, унга кўчага чиқишни ман қилдилар. Энди рухсат сўраш, ёлвориш фойдасиз. Бу ҳол қизнинг ғурурини пой-мол қилди. Манго мевасининг қуюқ шарбати, бетел ва лимонлар қайтиб ўз жойига қўйилди. Ёмғирлар

⁷ Чапкон — тантанали маросимда кийиладиган тўн.

бошланди, бакул гуллари тўқилмоқда, гуави мевалари дарахтда осилиб ётибди, пишиб ерга тўқилган олхўрилами қушлар чўқимоқда. Афсуски, тўзғиган чарупат ҳам энди йўқ бўлиб кетди.

VII

Гирибаланинг тўйида сурнайлар чалинган куни, тантанага таклиф этилмаган Шошибушон қайиқда Калкуттага томон сузиб кетди.

Хоркумар ўз шикоятини қайтариб олгандан бери, Шошибушонни кўришга кўзи йўқ эди. У, Шоши мендан нафратланади, деб қаттиқ ишонарди. У ўзи тасаввур этган бу нафратнинг минглаб нишонларини Шошибушоннинг кўзларида, юзларида, хатти-ҳаракатида кўрди. У ўзининг бир вақт хўрланганини қишлоқ аҳолиси аллақачон унутган, фақат Шошибушонгина эслаб юради, деб ҳисоблар, шунинг учун йигитчанинг кўзига қаролмасди. Шошибушон билан учрашганда ўнғайсиз ҳолатда қолар, шу билан бирга, йигитчага ғазаби келарди. У, Шошини қишлоқдан кетказаман деб аҳд қилди.

Бундай одамни ўз уйдан чиқиб кетишга мажбур этиш оғир иш эмас. Ноиб жаноблари тез фурсатда ўз муродига ета қолди. Бир кун Шоши қайиққа китоблари билан бир неча темирсандиқни юклади. Уни бу қишлоққа боғлаб турган бирдан-бир ип шу кунги тўй туфайли тамом узилди. У, илгари бу нозик ип қалбини нақадар маҳкам ўраб олганини тасаввур этмас эди. Қайиқ дарё соҳили бўйлаб юриб, таниш дарахтларнинг учлари узоқларда кўздан ғойиб бўла бошлади, тўй музикаси борган сари заифлашарди, бирдан йигитнинг кўнгли бузилиб, нимадир томоғини сиқиб келди, чакка томирлари тез-тез ура бошлади, назарида бутун олам алдовчи саробдай кўринди.

Қайиқ оқим бўйлаб кетган бўлса ҳам, қарши томондан эсган қаттиқ шамол ёини оғирлаштирар эди. Шу пайт дарёда бир воқеа юз бериб, Шошибушон саёҳатининг тўхталишига сабаб бўлди.

Яқинда темир йўлни қўшни раёнлар билан боғлайдиган янги пароход йўли очилган эди. Пароход парраклари билан сувни тўлқинлантириб, пишқирганча оқимга қарши сузиб келарди. Унда янги пароход ёини бошқармасининг раиси ёш соҳиб ва бир қанча пассажирлар бўлиб, бирмунчаси Шошибушоннинг ҳамқишлоқлари эди.

Қандайдир савдогар баркаси⁸ пароходни қувиб ўтишга интилиб, гоҳ ўзиб кетар, гоҳ орқада қоларди. Қайиқчи бу мусобақага ҳаддан ташқари қизиқиб, биринчи елкан устига иккинчисини, иккинчиси устига учинчисини кўтарди. Шамолнинг тазйиқидан узун лангар олдинга қараб эгилди. Қайиқ кесиб ўтган баланд тўлқинлар унинг бортларига келиб урилар, баркас эса, сувлиқни тишлаб чопган отдай тез кетар эди. Дарё бир оз қайрилиб оққан ерда баркас пароход йўлини кесиб ўтиш учун шиддат билан илгари ҳаракат қилди, пароходдан ўзиб кетди. Панжарага тирсагини тираб турган соҳиб бу мусобақани зўр қизиқиш билан кузатиб борарди. Баркасининг юриши тезлашиб, пароходдан жиндак ўтганда, бирдан соҳиб милтиғини олиб, шишиб турган елканни нишонга олиб отди. Елкан йиртилиб, баркас тўнтарилди. Пароход дарёнинг қайрилишида ғойиб бўлди. Бошқарма раиси нега бундай қилди, буни айтиш қийин. Биз, бенгалликлар инглизларнинг нимадан қувонишларини сира англай олмаймиз. Эҳтимол, у ҳинд баркасининг мусобақадаги ғалабасига чидамагандир; балки шишган катта елканнинг бир лаҳзада бурда-бурда бўлиб кетиши унинг учун бир ҳаловатдир; балки, дадил кемачанинг ўйинини бирдан бузишда, унинг бир неча жойидан тешилишида бирор иблисона лаззат бордир, — билмадим. Аммо бир нарса шубҳасиз: инглиз бу ҳазил учун ўзига ҳеч нарса бўлмаслигига қаттиқ ишонарди ва тўғриси айтганда, баркас эгасини ҳам, командани ҳам одам қаторида санамас эди.

Соҳиб милтиқни олиб отганда, баркас тўнкарилиб фарқ бўлганда, Шошибушон шу ҳодиса рўй берган жойда бўлиб, ҳамма ҳодисани ўз кўзи билан кўрди. У ағдарилган баркас олди

⁸ Баркас — катта қайиқ.

дарҳол сузиб бориб, қайиқчи ва эшкакчиларни ҳалокатдан қутқазди. Фақат бир кишини қутқазиб бўлмади — у, фалокат юз берган чоғда баркас айвончаси остида зиравор янчиб ўтирган экан.

Шошибушоннинг томирларида қон қайнаб кетди. Адолат фавқулудда секин ҳаракат қилади, у худди катта ва мураккаб машина: ҳамма «тарафдор» ва «қаршиларни» ўлчаб, далиллар тўплайди ва тўла совуққонлик билан жазо беради, унда одам юрагидай юрак йўқ. Аммо Шошибушоннинг назарида жазо билан ғазабни бир-биридан айриб қараш — тўқликни очликдан, хоҳишни қаноатдан айриб қараш каби ғайритабиий бўлиб кўринди. Кўп жиноятлар борки, улар томошабиндан тезда бирор чора кўришни талаб этади, акс ҳолда, у томошабин ўз қалбида яширинган самовий жазога гирифтор бўлади. У ҳолда адолатга ишониб ўзини тинчитиш кишини уқубатли андишага солади. Бироқ адолат машинаси ҳам пароход бошқармаси раисини Шошибушондан узоққа олиб кетди. Жамиятнинг бу воқеада нима фойда қилганини билмайман, лекин Шошибушоннинг «ҳинд ғуссадорлигини», шубҳасиз, кучайтирди.

Шоши ўзи халос этган кишилар билан қишлоққа қайтди. Баркас юксиз ётарди. Уни чиқариб олиш учун кишилар юборди ва қайиқчига бошқарма раиси устидан судга шикоят қилишни таклиф этди.

Қайиқчи рози бўлмади.

—Қайиқ-ку фарқ бўлди, нима, мен энди ўзимни ҳам фарқ қилайми?— деди у.— Аввало, бунинг учун пул тўлаш зарур, сўнгра, ишни ташлаб, емоқ, ухламоқни унутиб, бунинг орқасидан судма-суд юриш керак, бундан ташқари, соҳибга қарши бошланган бу ишнинг нима билан тамом боишини бир худодан бўлак ҳеч ким билмайди.

Охири Шошибушоннинг адвокатлигини, суд харажатларини унинг ўзи тўлашга тайёрлигини ва ҳамма фактлар унинг фойдасига ишлаб, суд қайиқчининг кўрган зиёнларини тўлашга ҳукм чиқариши муқарраллигини билгандан кейин, қайиқчи рози бўлди. Бироқ, Шошибушоннинг пароходда келган ҳамқишлоқлари судда гувоҳлик беришга рози бўлмадилар. Улар Шошибушонга бундай дедилар:

—Жаноб, биз ҳеч нарсани кўрганимиз йўқ, биз пароходнинг бошқа томонида эдик, сувнинг шариллаши ва роашинанинг пишқиришидан милтиқ товушини эшитганимиз ҳам йўқ.

Юрагида ватандошларини лаънатлаб, Шошибушон бошқарма раиси устидан ўзи шикоят қилди.

Гувоҳларга эҳтиёж ҳам сезилмади. Бошқарма раиси милтиқ отганига чиндан иқрор бўлди. У бундай деди: осмонда қатор турналарни кўриб, нишонга олдим. Пароход ғоят тезлик билан юриб, милтиқ отилган пайтда дарёнинг қайрилиб оқадиган ерига келиб қолган эди. Бинобарин, қарғани ўлдирдимми, турнани отдимми ёки баркасни фарқ қилдимми, билолмадим. Ҳавода ва ерда ов тўлиб ётганда, ҳеч бир ақлли одам, гарчи бир ўқ чорак пайса турса ҳам уни бекорга хайф қилиб, ифлос латтага отмайди.

Соҳиб оқланди ва сигарет тутунини бурақсатиб, карта ўйнаш учун клубга кетди. Зиравор янчиб турган одамнинг ўлигини ҳодиса юз берган жойдан тўққиз мил нарида, тўлқин қирғоққа чиқариб ташлаган жойдан топиб олдилар. Шошибушон кўнгли бузилган ҳолда қишлоғига қайтиб келди.

У қайтиб келган куни Гирибалани қайнатасиникига олиб бориш учун қайиқлар тайёрланган эди. Гарчи Шошибушонни ҳеч кирн таклиф этмаган бўлса-да, у дарё соҳилига келди. Пристан ёнида одамлар тўпланган эди, у одамлардан бир оз нарироқ ўтиб турди. Қайиқ пристандан жўнаб, унинг олдидан сузиб ўтганда, у бир лаҳзагина келинни кўриб қолди; у гамто билан ўраган бошини пастга эгиб ўтирарди. Гирибала узоқ вақтгача, бирор йўл топиб, кетиш олдида Шошибушон билан кўришиб қоларман, деб умид қилган эди, энди бўлса, у шўрлик ўқитувчиси яқинида — соҳилда туриб унга қараётганини била олмади. У бирор марта бошини кўтармай, товушсиз йиғлар, кўз-ёшлари юзларидан оқиб тушар эди.

Қайиқ борган сари олға қараб сузиб, ниҳоят, кўздан ғойиб бўлди. Эртанги қуёш нурлари

сувда порлай бошла-ди, ёнгинада, манго дарахти шохида, папийар қуши баланд товуш билан ўзининг интиҳосиз қўшиғини куйлай кетди, қайиқчилар юкларни бир соҳилдан иккинчи соҳилга ўтказа бошлашди. Пристанга сувга келган хотинларнинг қайнатасиникига кетишини муҳокама қилар эдилар. Шошибушон кўзойнагини олиб, жиқ ёшга тўлган кўзларини артди. Шундан сўнг, йўл бўйидаги, деразалари темирпанжарали уйига кетди. Бирдан унинг қулоғига Гирибаланинг товуши эшитилгандай бўлди: «Шоши амаки!» Ажабо, қаерда у, қаерда? У ҳеч ерда кўринмайди! На уйда, на кўчада, на қишлоқда — у фақат йигитнинг ғам-ҳасрат билан тўлган қалбида эди.

VIII

Шошибушон нарсаларини йиғиштириб яна Калкуттага жўнади. Калкуттада унинг ҳеч қандай иши йўқ, сирасини айтганда, боришга ҳам эҳтиёж йўқ эди. Бинобарин, у темир йўл билан эмас, дарё билан жўнашга қарор қилди.

Ёмғир фаслининг авжи қизиган чоғи. Бенгалияни минглаб серсув анҳорлар тўрдай қамраб олган. Гуркураган ям-яшил Бенгалиянинг қон томирлари лиммо-лим, ҳамма жойда мўл майса, лионлар, кўкатлар, ниҳоллар, шоли, жут ва шакарқамиши барқ уриб бош силкимокда.

Дарёнинг Шошибушон қайиғи сузиб бораётган эгри-бугри тор шохобчаси лиммо-лим тўлган, сув қирғоқлар билан баравар бўлиб, соҳилдаги пичанзорлами, айрим ўринларда дон экинларини сув босган эди. Сув бамбук новдалари ўсган, манго боғларидан иборат қишлоқ қўраларига жуда яқин келган гўё худолар Бенгалиядаги барча дарахт томирлари остидан ариқ ўтказишга ғамхўрлик қилгандек туюларди.

Саёҳат бошланганда, ёмғир сувида ювилган дарахтлар қуёш нурида порлаб турардилар, бироқ тезда булут тўпланиб, ёмғир ёға бошлади. Қайси томонга боқманг — ҳамма нарса қайғули ва чиркин.

Тошқин вақтида атрофи сув билан ўралган тор ва ифлос қўтонга қамаб қўйилган сигирлар шикоят этгандай тер-милиб, сабр билан ёмғирда ивигандай, Бенгалия ҳам қадам босиб бўлмайдиган лой-балчиқ ва зах чангалзорда хомуш ва ғамгин ивимоқда эди. Деҳқонлар кўчага чиққанда бошларга тока⁹ илиб чиқадиладар; хотинлар совуқ ва шамолдан жунжикиб, шошилган ҳолда рўзғор ишлари билан уйдан-уйга югурадилар ёки эҳтиёт билан қадам босиб, ич-ичларигача ивиб, дарёга сувга борадилар, уйда қолган эркаклар эшик олдида ўтириб тамаки чекадилар; улар фақат зарур бўлган пайтлардагина белларига рўмол ўраб, туфлини қўлга олиб, бошларига шамсия тутган ҳолда кўчага чиқадиладар; қуёш қовжиратган, ёмғирга бўккан бу мамлакатда шамсияни хотинларга бериш яхши анъаналар жумласига кирмайди.

Ёмғир бўшашмади. Қайиқ айвончасида ўтириб безор бўлган Шошибушон поезд билан кетишга қарор қилди. У, бир дарё иккинчи дарёга қуйиладиган жойда қайиқни қирғоққа боғлаб, овқат қидириб кетди.

Оқсоқ одам чуқурга тушиб кетар экан, бунга фақат чуқур айбли эмас, — оқсоқнинг оёғи ҳам ҳамisha чуқурга қараб тортади. Уша кунини Шошибушон буни жуда яхши исбот қилди.

Икки дарёнинг бир-бирига қуйиладиган ерида балиқчилар тўр солиб, уни қирғоқ яқинидаги бамбук дарахтига боғлаб қўйган эдилар. Фақат бир жойдагина қайиқ ўтиши учун йўл қолган эди. Балиқчилар узоқ вақтлардан бери шу йўсинда балиқ овлаб, шунга муносиб солиқ тўлардилар. Бахтга қарши, бош политсия амалдорига, бирдан, худди шу йўлдан сузиб ўтишга тўғри келибди. Унинг қайиғини узоқдан кўрган балиқчилар, қичқириб, уни тўр солинганидан огоҳлантириб, йўл кўрсатдилар. Аммо соҳибнинг қайиқчиси кишилар яратган тўсиқлар билан ҳисоб-лашишга ўрганмаган, у қайиқни тўппа-тўғри тўрга қараб бурди, тўр сувга ботиб, қайиқ унинг устидан ўтди, бироқ эшкак илиниб қолди. Уни ажратиш учун бир оз вақт ва ҳаракат зарур эди.

⁹ Тока — палма япроғидан ясалган ёпинғич.

Соҳибнинг қаҳр-ғазаби жўш уриб, қайиқни тўхтатишга фармон берди. Унинг юзларидаги ғазабни кўриб балиқчилар тумтарақай бўлиб қочиб кетдилар. Соҳиб ўз эшкакчиларига, тўрни қирқиб ташланглар, деб буюрди. Улар етти-саккиз юз рупия турадиган тўрни бир нафасда кесиб, бурда-бурда қилиб ташладилар. Соҳиб ғазабини бир даража босиб, балиқчилами тутиб келишга буюрди. Политсиялар қочган балиқчилами тополмай, дуч келган тўрт одамни тутиб келдилар. Улар қўлларини таъзим вазиятида тутиб, соҳибга ёлвориб, қўйиб юборишни сўрадилар ва ҳеч нарсадан хабарлари йўқлигини сўзлаб уни ишонтиришга уриндилар. Политсия бошлиғи асирлами ўзи билан олиб кетишга буюрди. Шу пайтда кўзларида кўзойнак, устидаги қўйлакнинг тугмаларини солишга улгурмаган Шошибушон туфлисини шапиллатиб, хансираганча соҳибнинг қайиғи олдига чопиб келиб, қалтираган овоз билан деди:

— Тўми кесишга ва бу тўрт одамни қийнашга сизнинг ҳеч қандай ҳаққингиз йўқ!

Катта амалдор унга ҳинд тилида қўпол жавоб берди. Шу пайтда Шошибушон қайиққа сакраб тушди-да, соҳибнинг устига отилиб, уни ёш боладай, жиннидай дўппослаб кетди.

Сўнгра нима бўлганини у эсламайди. Кўзини очиб ўзини политсия участкасида кўрди, у ердаги муомалалардан унинг маънавий қаноат ҳосил қилиши ёки жисмоний енгиллик ҳис этиши эҳтимолдан узоқ эди, деб гапиришга эҳтиёж бўлмаса керак.

IX

Шошибушоннинг отаси адвокат ёллаб, ўғлини кафилга олишга муваффақ боиди. Шундан сўнг суд протсессига доир ташвишлар бошланди.

Тўрлари қирқиб ташланган балиқчилар Шошибушон яшаган округда истиқомат қилиб, ўша заминдорга муте эдилар, улар бахтсизликка учраганда Шошибушоннинг олдига юридик маслаҳат сўраб келардилар. Соҳиб тутиб кетган бояги тўрт киши ҳам Шошибушоннинг танишлари эди.

Шоши ҳамқишлоқларини чақириб, уларни шу можарога гувоҳ тариқасида кўрсатиш ниятида эканини айтди. Улар ҳаддан ташқари қўрқиб кетдилар: ахир уларнинг оилалари, болалари бор, борди-ю, политсия билан жанжаллашиб қолсалар, уларни бу балодан ким қутқазади?

Ахир, ҳар кимнинг биргина жони бор! Тўғри, улар зарар кўрдилар, бироқ, ҳозир уни қайтариб бўлмайди, энди кўра-била туриб гувоҳлик бериш —бу балога гирифтор бўлишнинг ўзи-ку!

— Жаноб, сен бизни катта мусибатга дучор қилдинг, — дер эди улар.

Узоқ чўзилган гап-сўзлардан кейин, улар бўлган ҳақиқатни батамом сўзлаб беришга рози боидилар.

Хоркумар бир иш билан судга бориб, соҳибларга салом бериш ниятида идорага кирганда, политсия бошлиғи кулиб туриб унга:

— Ноиб-бабу, эшитишимча, сенинг ижарачиларинг политсияга қарши ёлғон гувоҳлик берар эмишлар? — деди.

Ноиб қўрқиб кетди:

— Қандай, йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас! Бу ифлос тоифанинг болалари жуда ҳам юзсиз-да!

Судда адвокат Шошибушонни ҳимоя қила олмагани тез фурсатда газетадан маълум бўлди.

Балиқчилар бирин-кетин туриб, политсия бошлиғи тўрни қирққани йўқ, бизлами отларимизни ёзиб олди, холос, дедилар.

Бугина эмас. Шошибушоннинг бир неча ҳамқишлоқлари, биз ўша куни тўй муносабати билан дарёда саёҳат қилиб, воқеа юз берган жойнинг яқинига бориб қолган эдик; Шошибушоннинг бирдан политсия соҳибига ташланиб, уни бекордан-бекор ургангани ўз кўзимиз билан кўрдик, — дедилар.

Шошибушон ўзи таҳқирлангач қайиққа тушиб соҳибни урганига иқрор бўлди. Лекин бунинг бош сабаби соҳибнинг тўрни кесиши ва айбсиз тўрт балиқчини қамашди эди.

Бундай шароитда Шошибушон устидан чиқарилган ҳукми адолатсиз деб ҳисоблаш мумкин эмас. Ҳукм қатъий бўлиб, Шошибушон бир неча хил жинойтда айбланган эди: бировни уриш, қайиққа бостириб кириш, политсиянинг қонуний ҳаракатига қаршилик кўрсатиш ва ҳоказо... ҳар қайсисининг исботи учун етарли далиллар бор эди.

Шошибушон севикли китобларини кичик уйда қолдириб, беш йил муддатни турмада ўтказишга мажбур эди. Унинг отаси олий судга шикоят қилмоқчи бўлганда, Шошибушон қатъий қаршилик кўрсатиб, бундай деди:

— Турмага боришим ҳам яхши. Темир занжирлар ёлғон сўзламайди, турма деворидан ташқаридаги «озодлик» эса мени алдаб, мусибатга гирифтор қилди. Агар одамлар ҳақида сўз бораркан, шуни айтиш керакки, турма тор бўлганидан у ерда ёлғончилар, қаллоблар, ҳимматсиз ва номард кишилар озодликдагига нисбатан анча оз.

Х

Шошибушон қамалганидан кейин тез орада отаси ўлди. Унинг бошқа ҳеч кими қолмади. Тўғри, бир акаси бор эди, аммо у узоқ вақтлардан бери Марказий Вилоятларда ишлайди. У ерда уй солиб, хотин-бола-чақалик бўлиб кетган, ватанига қайтишга тараддуд қилмасди. Шошибушоннинг бу ердаги ҳамма мулкларини ноиб Хоркумар турли ҳийлаю найранглар билан ўзлаштириб олган эди.

Тақдирнинг хоҳиши билан Шошибушон турмада бошқалардан кўпроқ азоб-уқубат чекди. Нима бўлсада, бу уқубатли беш йил ўтиб кетди.

Яна ёғингарчилик даври бошланган эди. Шошибушон озиб-тўзиб, кўнгли чўккан ҳолда турмадан чиқди. У озод бўлди. Турма деворларидан ташқарида унинг шу озодликдан бошқа ҳеч нарса, ҳеч кимсаси йўқ эди. Жамиятдан ҳайдалган, уйсиз, ёлғиз Шошибушонга бу кенг дунё бошпанасиз бир биёбондек туюлди.

У тик туриб, ҳаётнинг узилган ипини қандай қилиб улаш, нимадан бошлаш ҳақида фикр юритарди. Қўққисдан унинг олдида жуфт от қўшилган катта карета келиб тўхтади. Унинг ичидан чиққан хизматкор:

— Сизнинг исмингиз Шошибушонбабуми? — деб сўради.

— Ҳа.

Хизматкор карета эшигини очиб, ўзи эшик ёнида, унинг ўтиришини кутиб турди.

— Сиз мени қаерга олиб бормоқчисиз? — сўради Шошибушон ажабланиб.

— Сизни менинг хўжайиним таклиф этган. Ўткинчиларнинг қизиқиб қарашларига тоқат қилиб бўлмасди, шунинг учун Шошибушон хизматкор билан ортиқча сўзлашиб турмай, каретага ўтирди. «Шубҳасиз, бу ерда қандайдир англашилмовчилик бўлаётир, — деб ўйлади у, — ҳа майли, ахир қаерга бўлмасин кетиш керак-ку. Эҳтимол, бу хато менинг янги ҳаётимнинг бошланиши бўлар».

Ўша куни ҳам осмонда қуёш билан булутлар ўйнамоқда эди; ёмғир суви билан тўлган йўл бўйлаб чўзилиб кетган тўқ-яшил шолитар нур билан сояларнинг алмашинувидан ранг-баранг бўлиб товланарди. Бозор ёнида эски карета қийшайиб турар, унинг яқинидаги озиқ-овқат дўкони олдида, вишну қаландарлари гупижонтра¹⁰ ва дўмбира товушига жўр бўлиб куйлар эдилар:

Қайт, султоним, қайтл

Қайт, интизор, чанқоқ қалбимга!

Карета олға кетар, ашула эса, борган сари узоқдан эшитиларди:

Қайт, бераҳм, қайт, нозигим, қайт!

¹⁰ Гупижонтра — музыка асбоби.

Қайт, гўзалим, баҳор кунларидек қалбимни ёрит!

Ашула энди зўрға эшитилар, сўзларини англаб бўлмасди. Аммо ашуланинг мақоми Шошибушонни ҳаяжонлантирарди, шеърларни бирин-кетин эслаб, ашулани тўхтатишга кучи етмагандай, ўзича секин хиргойи қила бошлади:

Абадий бахтим, қайт!

Қайт, мангу кулфатим!

Қайт, бахту кулфатим, азобу давлатим, қайт!

Қайт, бир умр муштоқ этган, абадий севгилим, қайт!

Е, бевафо, оғушимга қайт!

Қо ўйнимга қайт, ко ўз уйимга қайт!

Тушларимга, хаёлимга қайт!

Қайт, кулбамга, қувончимга, хаётимга қайт,

Кулгимга қайт,

Ко ўзёшимга қайт!

Г ўруримга, хотирамга, ҳурматимга қайт!

Ишончимга, номусимга, ишларимга қайт!

Ташвишимга, хаётимга, о ўлимимга қайт!

Карета, атрофи ўралган бир боққа кириб, икки қаватли, иморат олдида тўхтади. Шошибушон ҳам ашула айтишдан тўхтади.

У бирор нарса ҳақида сўраб-нетиб турмай, хизматкор орқасидан кета берди.

У кирган хонада девор бўйлаб қўйилган ойнали шкафларда ранг-баранг муқовали китоблар қатор териб қўйилган эди. Буларни кўриб, у ўзини турмадан иккинчи дафъа озод бўлгандай ҳис этди. Муқовалари олтин нақшлар билан безатилган бу чиройли китоблар, унга нариёғида бахт дунёси яширинган, қимматли тошлар билан безатилган таниш дарвозадай туюлди.

Стол устида бир нарса турар эди. Кўзлари узоқдагини илғамайдиган Шошибушон эгилиб, тоштахта устига қўйилган бир неча эски дафтарлар ва Доснинг¹¹ эскириб тўзғиган «Дҳарапат», «Котхамала» ва «Маҳобҳората» номли китобларини кўрди. Тоштахтанинг ёғоч рамкасига катта ҳарфлар билан сиёҳда Шошибушоннинг қўли билан «Қизча Гирибалага» деб ёзилган эди. Шу исм унинг қалами билан дафтарларга ва китобларга ҳам ёзилган.

Шошибушон қаерга келганини фаҳмлади. Унинг юра-ги қаттиқ ура бошлади. У очик деразага қаради, ҳайҳот, бу нима? Уша деразалари темирпанжарали уй, ўша ўнқир-чўнқир қишлоқ йўли, ўша йўл-йўл сорий кийган қизча... Ўзининг ўша даврдаги осойишта, сокин ҳаёти. Бу бахтли ҳаётда одатдан ташқари бир ҳолат йўқ эди: кўзга ташланмайдиган кичик ишла, озгина бахт билан шуқуҳ қилиб кун кечирар, унинг ҳаётидаги аҳамиятсиз воқеалар, шахсий машғулотлар орасида ёш қизчани ўқитиш машқлари алоҳида ажралиб турарди. Бироқ ёи бўйидаги уйда ёлғизликда кечирган ҳаёти, у осойишталик, у озгина бахт, у кичкина қизчанинг ёруғ чехраси — мана шулар ҳаммаси унинг кўз ўнгида, бевақт, ўринсиз ялт этган тутқич бермас самовий орзулардек кўринди. У кунларнинг хотиралари бу кунги ғамгин эртанинг нури ва вишнупарастлар қўшиғининг ҳазин оҳанги билан қўшилиб, юрагида гўзал мақом сингари жаранглар эди. Бир томони чангалзорга қараб кетган тор, ифлос ёи устида хафа бўлиб турган қизчанинг ғамгин, лекин мағрур чехраси унинг кўз олдида худонинг қудрат қоии билан яратилган энг гўзал суратдай намоён бўлди. Яна ашуланинг юракни эзадиган садоси эшитилди. Унинг назарида, бу қишлоқ қизининг юзида бутун оламнинг чорасиз ғам-ғуссалари акс этгандай туюлди. Юзини қоилари билан беркитиб, тирсакларини столга, шу тоштахтага, дафтар ва китобларга тираб, ўтмишнинг хотираларини ўйлаб кетди. Енгил оёқ товуши эшитилди. У бошини кўтарди. Унинг қаршисида кумуш баркашда мева ва ширинликлар кўтарган Гирибала сўзсиз кутиб турарди. Ҳеч қандай безаксиз, оқ, тул хотин либоси кийган Гирибала унинг олдида тиз чўқди ва бош эгиб таъзим қилди.

¹¹ Каширам Дос — машхур бенгал ёзувчиси.

Гирибала ўрнидан тургач, азоб тортиб, озиб-тўзиган Шошибушонга муҳаббат билан назар солди, кўзлари ёшга тоииб, юзларидан оқиб кетди.

Шошибушон, одатдагидек, аввал қизнинг саломатли-гини сўрамоқчи эди, бироқ бирор сўз ҳам айта олмади. Унинг кўзёшлари томоғига келиб тиқилди, — йиғи билан тўкилмаган кўзёшлари, айтилмаган сўзлар юракда йиғилиб, гўё қотиб қолди...

Зиёратчи, қаландарлар уй қаршисида тўхталиб, такрор ва такрор куйлардилар:

Қайт, о, қайтл

1894-йил

ТАШНА ТОШЛАР

Биз уни поездда учратдик: дўстим икковимиз Пуджа¹² байрами муносабати билан мамлакат бўйлаб қилган сафаримиздан Калкуттага қайтиб келмоқда эдик. Либосига қараб биз уни ғарбий вилоятларнинг мусулмонларидан деб ўйладик. Лекин унинг гаплари бизни либосидан кўра кўпроқ ҳайратга солиб қўйди. У ҳар хил нарсалар ва ҳодисалар хусусида шунадй муҳокама юргизардики, гўё парвардигори олам ҳамиша ва биринчи галда у билан бамаслаҳат иш қиладигандай. Шу чоққача биз оламда қандай ғаройиб ҳодисалар рўй бераётганини билмай бамайлихотир яшаб келган эканмиз. Русларнинг нечоғли илгарилиб кетгани, инглизларнинг қандай яширин режалари борлиги ва маҳаллий рожалар орасида қандай чигалликлар рўй бераётгани ҳақида ҳеч нарса англамай юрардик. Бизнинг янги ошнаимиз муғамбирона жилмайиб:

— Еру кўкда кўп ғаройиботлар бор, Горатсио, аммо улар ҳақида сизнинг газеталарингизда ҳеч қандай ахборот берилмайди, — деди.

Биз биринчи дафъа ўз уйимиздан чиқиб мусофиротга қадам қўйганимиз учунми, ҳар нучук, у кишининг хатти-ҳаракатлари бизни тамом ҳайратда қолдирди. У одам ҳар нарсадан муносабат топиб, ўз билимдонлигини намо-йиш қилар, ведлардан¹³ далиллар келтирар ёки бирдан форсий шеърлар ўқир эди. Биз олимлик даъвосидан йироқ бўлиб, вед ва форс тилидан ҳам етарли баҳраманд бўлмаганимиз сабабли, бу кишига бўлган эҳтиромимиз тобора ортарди. Менинг тақводор дўстим эса, ҳатто, бу одам бирор сеҳрли куч билан ёки самовий мавжудотлар воситасила ёинки шунга ўхшаш бошқа бирор восита орқали нариги дунё билан алоқадор деган эътиқодга келиб қолди. Шунинг учун у, бу ғайритабиий одамнинг энг оддий сўзларини ҳам зўр мароқ ва чексиз эҳтиром билан тинглаб, оҳиста ёза бошлади. Менга, бу сирли шахс ўзи қолдирган таассуротни пайқаб, мамнун бўлгандай туюларди.

Поезд катта стансияга келди. Биз бошқа поездни кутиб вокзалга кирдик. Кеч соат ўн бир ярим эди. Бизга, йўлда аллақандай ҳодиса рўй бергани учун поезд кечикиб келади, деб хабар қилдилар. Мен тўшакларимни столга ёзиб, бир оз мизғиб олмоқчи бўлдим. Бироқ, ҳалиги ғалати йўлдошимиз яна ҳикоя қила бошлади. Шундай қилиб, мен ўша кечаси кўз юммадим.

Жуганторида маъмурият билан келишолмай, ишни ташлаб, Ҳайдаробод ҳокимига хизматга келганимда, мен ёш ва соғлом эдим, шунинг учун мени Баричга пахтадан солиқ йиғиш ишига тайинладилар.

Барич жуда сўлим жой. Тоғ этагидаги қуюқ ўрмонлар орасидан гўё моҳир раққосадек буралиб, эшилиб, тош пояндоз устидан шовиллаб чопқир Шуста дарёси оқади. Дарё соҳилида, ундан бир юз эллик зина юқорида, тоғ этагида оқ тошдан ясалган танҳо сарой қад кўтарган; бу яқинда бошқа уй-жой йўқ, пахта бозори ва Баричнинг ўзи бу ердан анча йироқ.

Тахминан икки юз эллик йиллар муқаддам шоҳ Маҳмуд Иккинчи кайфу сафо суриш учун бу кимсасиз жойда сарой қурдирган эди. У чоғларда чўмиладиган хоналардаги фонтанлардан атиргул сувининг муаттар ҳиди анқир эди. Фонтанлардан сачраган сув томчилари билан салқинланган айрим хоналарда совуқ мрамар курсиларда ўтирган эрон қизлари чўмилиш олдидан сочларини ёзиб, гул баргидай гўзал оёқларини фонтандан оққан зилол сувларга тутиб, тиззаларига сетор қўйиб чалар, хоналарда ғазалхонлик янграрди.

Ҳозир бу фонтанлар ишламайди; ашула садолари ҳам тинган; оқ мрамарларда хиромон юрган гўзалларнинг оёқ шарпаси ҳам эшитилмайди, ҳозир бу ер — менга ўхшаш солиқ йиғувчилар, танҳоликдан зориққан, толиққанлар учун ҳувиллаб ётган жуда катта жой бўлиб қолган. Идорамизнинг эски хизматчиси Каримхон мени бу саройда тунаб қолма, деб огоҳлантирган эди. У, бу жойга фақат кундузи келгин, лекин кечасига сира-сира қола кўрма,

¹² Пуджа — ҳиндларнинг Кали тангриси шарафига ўтказадиган энг катта диний байрамлари, сентябр ойининг охири ва октабр бошларида боиади: бу байрам муносабати билан ўн кунгача мактабларда дарс, идораларда иш тўхтатилади.

¹³ Ведлар — ҳинд адабиётининг қадимий ёдгорликлари.

деган эди. Мен бунга жавобан кулибгина қўйган эдим. Хизматчилар ҳам, биз у ерда кундузи ишлаймиз-у, кечаси қолмаймиз, деган эдилар. «Майли, хоҳлаганларингча бўлсин» жавоб бердим мен. Бу уй шундай ёмон шуҳрат чиқарган эдики, ҳатто ўғрилар ҳам кечаси киришга ботинмас эдилар.

Биринчи даврда бу ташландиқ тош саройнинг одамсизлиги мени қандайдир ваҳимага солгандай бўлди, мен имкон борича бу уйга кундузи келмасликка тиришардим, фақат кечаси чарчаган ҳолда қайтиб, ётибоқ дарҳол ухлаб қолардим.

Аммо орадан бир ҳафта ўтмай, бу қасрнинг одатдан ташқари сеҳри мени чулғаб ола бошлади. Менинг у даврдаги аҳволимни тасвирлаш қийин, лекин менинг сўзларимга ишониш ундан ҳам қийинроқ. Бу бино гўё тирик организмдай, аста-секин мени ўз комига торта бошлади.

Еҳтимол бу ҳол мен саройга кирган куниёқ бошлангандир, лекин мен бунинг нишонлари кўринган куннинг баъзи ҳодисаларинигина аниқ эслайман. Аллақачон жазирама кунлар бошланган, бозор катта эмас, бинобарин мен деярли ишламас эдим. Бир куни, қуёш ботмасдан анча илгари, сарой зинапояси олдидаги креслога ўтирдим. Ўшанда Шустанинг суви озайиб саёз бўлиб қолган эди, ботаётган қуёш шуъласида қарши соҳилнинг саёзликлари ярқираб кўринарди, оёғим остида эса, саёз ва мусаффо сув тагида ранг-баранг тошлар ярқирарди. Шабада йўқ, дарахт барглари қимир этмасди. Яқин адирлардан келган арпа бадиённинг ўткир ҳиди анқиб, сокин ҳавони тўлдирди.

Қуёш тоғ чўққилари орқасига яширинган ҳамон кун саҳнасига катта қора парда тушди, тоғлар яқин бўлганидан, қуёш ботгач, бу ерда ёруғлик ва қоронғиликнинг бир-бирига қўшилиши узоққа чўзилмайди. От миниб саёхат қилгим келди, бироқ креслодан туришим билан зинапоядан оёқ товуши эшитилди. Қайрилиб қарадим — ҳеч ким йўқ.

Бу — туйғуларнинг алдаши деб ўйладим-да, яна қайтиб жойимга ўтирдим. Шу заҳотиёқ яна оёқ товуши эшитилди, зинапоядан пастга қараб бир неча киши чопгандай туюлди. Юрагимни аллақандай кўрқув аралаш шодлик ҳисси қоплаб олди. Зинапояда ҳеч ким йўқ эди, аммо менинг назаримда бир тўда қувноқ қизлар зинапоядан бу ёз оқшомида Шустага чўмилгани тушиб кетаётгандай туюларди. Гарчи оқшом қоронғилигида на тоғ этагидан, на дарё соҳилидан, на бўм-бўш саройдан ҳеч қандай овоз чиқмаган бўлса-да, мен, ёнимдан бир-бирларини қувиб, чопиб бораётган чўмилувчи қизларнинг янграган кулгиларини барала эшитдим. Улар гўё мени пайқамасдилар, улар мен учун сир бўлгандай, мен ҳам улар учун сир эдим, кўзга кўринмас эдим. Дарё боягидай тинч, аммо мен чўмилувчи қизларнинг жарангли билагузуклар билан безатилган қўллари текканда зилол сувнинг қандай тўлқинланишини, бир-бирларига сув сепишларини ва оёқларини шапиллатиб сузганда осмонга беҳисоб марварид томчилар ярқираб сачрашини жуда равшан тасаввур қилардим.

Кўнглимни тушуниб бўлмайдиган бир ҳаяжон қоплаб олди: бу — кўрқувмиди ёки шодлик ҳиссимиди, ёинки инсонга хос билиш-англаш истагининг туғенимиди — ўзим ҳам билмайман. Шуларнинг ҳаммасини кўриш ҳаваси вужудимни қамраб олган эди. Мен диққат билан тикилдим, аммо кўз ўнгимда деярли ҳеч нарса рўй бермади, кўринмади. Қулоқ солсам, уларнинг сўзларини англайдигандай эдим, аммо мен қанча қулоқ солмай, ўрмондаги чигирткаларнинг чириллашидан бошқа ҳеч нарса эшитилмади. Олдимда гўё икки ярим асрнинг қора пардаси ҳилпиллаб турарди, — ваҳм билан унинг бир четини қайирдим: у ерда жуда кўп одамлар тўпланган, бироқ қуюқ зулмат уларни кўришга ҳалал берарди.

Қўққисдан қаттиқ шамол туриб, сокин ва оғир ҳавони титратиб юборди. Жим оқаётган дарё сатҳида сув парисининг сочларига ўхшаш енгил мавжлар кўзғалиб, дарё бўйлаб чопа кетди; оқшом қоронғисига бурканиб олган ўрмон қаттиқ уйқудан уйғонгандек шамолдан гувиллай бошлади. Бунини туш деб атайсизми, ўнг деб атайсизми, ихтиёр сизда, аммо менинг кўз ўнгимда намоён бўлган бу икки ярим асрлик воқеалар бир лаҳзада ғойиб бўлди. Менинг тасаввуримда бунёдга келиб, овозсиз, лекин менга баралла эшитилиб турган қувноқ хандалар билан жисмсиз

оёқларида ёнимдан пардай енгил учиб ўтган бу мавжудотлар ҳали нозик лабларини тишлаб, ҳўл либосларининг сувини сиқиб қайтганларича йўқ. Шамол муаттар ҳидларни таратгандек, улар ҳам ғойиб бўлдилар, баҳор нафаси уларни олиб кетди.

Мен, илҳом париси бу жойларнинг танҳолигидан фойдаланиб елкамга чиқиб олмасайди, деб қўрқдим. Кўриниб турибдики, бу шўх маъбуда пахта солиқлари ҳисобига яшовчи мен заҳматкашни бир балога гирифтор қилмоқчи. Мен тузукроқ бир овқат ейишга қарор қилдим, чунки оч қорин ҳамиша давосиз дардларни вужудга келтиради. Мен ошпазни чақириб серёғ ва аччиқ мўғул таомларидан буюрдим.

Боииб ўтган воқеаларнинг ҳаммаси эрталаб менга ҳаддан ташқари кулгили туюлди. Кайфим чоғ ҳолда туриб, одатда соҳиблар киядиган пўкак қалпоқни кийдимда, извошга ўтириб, тизгинни қўлга олиб отларни «чув» дедим. Извош йўлда тарақлаганича кетди — мен ўз ишимга жўнадим, ўша куни уч ойлик ҳисобот тузишим лозин эди, бинобарин, мен кечроқ қайтаман деб ўйладим. Аммо ҳали қош қораймай туриб, уйга қайтгим кела берди. Мени биров чақирди деб айтолмайман, лекин менга бундан ортиқ ҳаяллаш мумкин эмасдай, бировлар менга интизор бўлиб кутаётгандай туюлди. Ҳисоботни тугатмай, қалпоғимни кийдим-да, извошга ўтириб, икки томонида қоп-қора шохлар осилиб турган ва кечки кулранг-қорамтир соялар чулғаб олган кимсасиз йўл билан жўнадим. Ниҳоят, тоғ этагидаги бу азим ва сокин саройга етиб келдим.

Зинапоя тепасидаги биринчи зал беҳад катта эди. Унинг шифтлари уч қатор муҳташам ва азамат устунлар тепасидаги арklarга бош қўйгандай кўринарди. Бу залнинг интиҳосиз бўшлиги кеча ва кундузи бирдай акс-садо бериб турарди. Аллақачон кеч кирган бўлса-да, ҳануз чироқ ёқилмаган. Эшикни бир итариб очдим-да, залга кирдим ва дарҳол сездимки, у ерда бесаранжомлик бошланган, гўё кўп одамлар ўринларидан қўзғалиб, ҳар бири бир томонга — биров эшикка, биров деразага ва биров айвонга қараб қочмоқда. Мен ҳеч нарсани кўролмамай, лол бўлиб қолдим. Қандайдир жозибадор, қудратли ҳис мени тамом қамраб олган эди. Гўё ҳавода аллақачонлар йўқолиб кетган муаттар ҳидлар анқир эди. Мен муаззам бир залда, қадимий тош устунлар орасида туриб эшитардим: оқ тошларга фонтан сувлари шариллаб қуюлар, кимдир сетор чаларди, лекин қандай куй эканини мен идрок этолмадим; гоҳо олтин безакларнинг жаранглаши эшитиларди; гоҳо мис гардишнинг садоси янграр, узоқ бир ердан дўмбира овози келар, биллур зеб-зийнатлар жаранглаб садо берар, айвондан қафасдаги булбулнинг ҳазин фарёди оқиб келар, боғда ўргатилган оққуш сайрар — хуллас менинг атрофимда самовий куйлар янграрди...

Менда шундай бир ҳиссиёт туғилдики, гўё шу жисмсиз, ҳис этиб бўлмайдиган энг нозик ҳодисалар ер юзасидаги бирдан-бир ҳақиқат бўлиб, қолган ҳамма нарса — алдовчи саробдир. Менинг — менлигим, яъни фалончи, марҳум отасининг тўнғич ўғли, пахта солиғи йиғиб тўрт юз эллик рупия ишловчи одам эканим, бошимда пўкак қалпоқ, эгнимда тор камзул бўлиши, отлами ҳам ўзим ҳайдашим — буларнинг ҳаммаси менга шундай кулгили, маъносиз кўриндики, ўзимни бу муаззам, сокин ва бўш залда хоҳолаб кулишдан тийиб қололмадим.

Шу чоғда менинг мусулмон хизматчим, қўлида чироқ билан залга кириб келди. Эҳтимол у мени ақлдан озган деб ўйлагандир, билмайман, дарҳол эсладимки, мен ҳақиқатда ҳам... Натҳ, марҳум... Чандронинг¹⁴ тўнғич ўғлиман, яна бу дунёда ёки ундан ташқарида номавжуд фонтанлар, тасаввур этилган сеторларнинг кўринмас панжалар остида садо чиқариб янграши мумкинми-йўқми, — бу масалани ҳал қилиш шоирларимизнинг иши деб ўйлаб қўйдим. Бир нарса шубҳасиз ҳақиқат: мен Баричда пахтадан солиқ тўплаб, тўрт юз эллик рупия маош оламан. Бир неча минут илгариги ажойиб кайфиятимни хотирлаб кулиб қўйдим ва устида чироқ ёниб турган сафар столи ёнига ўтириб газета ўқий бошладим.

Газетани ўқиб, мўғул таомини еб бўлгач, бурчақдаги бир хонада каравотга ётиб, чироқни ўчирдим. Кичкина деразадан ўрмон билан қопланган Орали тоғи устидан кичик юлдузлар

¹⁴ Натҳ Чандра — Бенгалияда кўп тарқалган исмлар.

милтиллаб кўриниб турарди, улар ўн миллионларча мил юксакликдан ярамас сафар каравотида ётган муҳтарам жаноб солиқ йиғувчига тикилиб қарардилар. Шу хусусдан таажжубланиб ва фикрга толиб, кўзимни уйқу элитганини сезмай қолибман. Қанча ухлаганимни билмайман, аммо бирдан сесканиб кўзимни очсам — хонадан бирор сас-садо чиқмас, бирор киши киргани ҳам сезилмас эди. Менга тикилган юлдуз қорайиб турган чоғи орқасига яширинган, ярим ойнинг заиф шуъласи, сўроқсиз киргани учун кечирим сўрагандай, хонани аранг ёритиб турарди.

Мен ҳеч кимни кўрмадим, лекин кимнингдир мени туртаётганини аниқ ҳис этдим. Атрофимга қараб, билдимки, кимнингдир узук таққан панжалари мени ўзига чорламоқда.

Мен оҳиста ўрнимдан турдим. Ҳолбуки, акс-садо берадиган юзлаб бўм-бўш зал ва хоналардан иборат бу муаззам қасрда мендан бошқа бирор жон эгаси йўқ; мени ҳар қадамда ваҳима босиб қотиб қолардим, гўё бировни уйғотиб қўяман деб кўрқардим. Хоналарнинг аксарияти ҳамisha берк бўлар, мен уларга кирмасдим.

Уша кечаси кўзга кўринмас йўлбошчим билан, хомуш, нафас ҳам олмай аста босиб қаёқларга борганимни эслолмайман. Қанча тор ва қоронғи йўлаклар, қанча ҳавоси димиққан кичик ва маҳфий ҳужралар орқаҳ ўтганимни ҳам билмайман.

Гарчи йўл бошловчи қизни кўришим мумкин бўлмаса ҳам, унинг қиёфаси менга бегона эмас эди. У арабистонлик бўлиб, либосининг кенг енгидан таъзим ҳолатида тутган оппоқ қўллари кўринар, бош кийими устидан ташлаб олган ҳарир парда юзини ёпиб турар, ёнига, эса, эгри пичоқ таққан эди.

Мен араб афсоналаридан алиф лайло ва лайлонинг бир кечасини бошимдан кечириётгандай, гўё ухлаётган Бағдоднинг тор ва қоронғи кўчаларидан аллақандай хатарли бир учрашувга бораётгандай эдим.

Баногоҳ йўл бошловчи қиз тўқ-кўк парда олдида тўхтаб, бармоқлари билан пастга ишорат қилди. У ерда ҳеч нарса кўринмаса ҳам, даҳшатдан томирларимда қон тўхтаб қолди. Шунда мен парда олдида, ерда: африкалик ваҳший бир оғанинг оёқларини узатиб, тиззасига яланғоч қилич қўйиб ўтирганини пайқаб қолдим. Ҳамроҳим унинг устидан енгилгина ҳатлаб ўтди-да, парданинг бир четини кўтарди. Эрон гиламлари тўшалган хонанинг бир бурчи кўринди. Диванда заъфарон либослар орасидан икки нозик оёқ, олтин ва кумуш иплар билан бахия тикилган пушти бахмал кавушлар кўринди. Столда кўкиш биллур идишларда олма, нок, пуртахол ва узум қўйилган, ёнига иккита кичкина пиёла билан биллур графинда қаҳрабо рангли вино меҳмонларга мунтазир эди. Хонада қандайдир хуморбахш нарсани чекишдан пайдо бўлган ҳид мени гаранг қила бошлади.

Мен даҳшатдан қалтираб, оғанинг узатилган оёқлари устидан ҳатлаб ўтаман деб турган чоқда, у бирдан сесканди ва қилич жаранглаб мрамор полга тушиб кетди.

Кимдир, қаттиқ қичқиргандай бўлди. Қарасам, мен терга ботиб, ўз сафар каравотимда ўтирибман. Эндигина бошланган тонг ёруғида ўроқ шаклли ойнинг нури жуда заиф, худди тун бўйи ухлолмай азоб чеккан бемор рангини эслатар эди, жинни Магар Али ўз одати бўйича, эртанги кимсасиз кўчада югуриб бақирарди. «Кетинглар, кетинглар!»

Менинг араб афсоналаримдан биринчи кеча шу зайл тугади, яна минг кеча қолди.

Менинг кунларим тунларим билан жангга киришди. Кундузи уйқусиз кечаларинг хаёлларини лаънатлаб хориган ҳолда иш бошлардим, аммо кеч кира бошлагач, ҳамма машғулотларим арзимас, аҳамиятсиз, кераксиз ва кулгили бўлиб туюларди.

Оқшом бошланиши билан ғалати бир сархушлик ҳолатига кириб, гўёки юз йил орқага қайтиб, ноаниқ бир ҳодисанинг қатнашувчисидай бўлиб қолардим. Пиджак ва тор шимлар энди менга келишмай қолди. Шунда бошимга қизил бахмал хожи дўппи, кенг кўйлак, зардўзи камзул ва устидан шоҳи астар-авра тўн кийиб, гулдор рўмолчамга атир сепиб олдим, сигаретни ташлаб, гул суви билан тўлдирилган чилимни олиб баланд креслога ўтирдим. Гўё аллақандай ғайритабиий ошиқ-маъшуклар учрашувига ҳозирлангандай эдим.

Қоронғи қуюқлашиб, ажойиб ҳодисалар бошландики, мен унинг тасвирига ожизман. Баҳор шамоли сайр этиб юрган бу муаззам қасрда таажжуб тарих саҳифалари учиб юргандай туюлди. Уларнинг баъзилари ҳузуримда бир лаҳза тўхтаб, мен ўқиб улгурмай, яна ғойиб бўлардилар. Бу саҳифалар изига тушиб, мен бутун тун бўйи хонадан-хонага чопиб юрдим.

Узилиб қолган ширин хаёллар гирдобиди, ҳаловатбахш хушбўй ҳидлар, сетор садолари, сачраган зилол сув зарралари билан тўла ҳавода бирдан, заъфар рангли кенг чолвор, учлари қайтарикли баҳиябоф кавуш, шохи нимча ва зар попуклари оппоқ пешонасига тушиб турган қизил духоба дўппи кийган бир нозаниннинг дилбар чеҳраси чақмоқдай ярқираб намоён бўлди.

Бу қиз менинг ақлу ҳушимни олиб қўйди. Мен ҳар кеча туш деб аталган шаффоф қасрнинг киши адашадиган айланма йўлаклари ва яширин хоналарида уни излаб юрадиган бўлиб қолдим.

Гоҳо кечқурунлари, икки шам билан ёритилган катта ойна олдида худди Шоҳ Жаҳондай ўзимга оро бериб турганимда, кўзгадаги аксим ёнида бирдан ёш эрон қизининг чеҳраси намоён бўларди. У бошини бир томонга эгиб, изтироб тўла қора шахло кўзлари билан ҳимоя сўрагандай менга назар соларди, унинг ёқут лаблари мен тушунмайдиган тилда бир нима деб пичирлар, ёш ва гўзал сарв қомати, енгил рақс тушгандай буралар, кўзлари ва табассуми билан ойнага дард, истак ва шубҳа учқунларини сепар, либослари товланиб кўздан ғойиб бўларди.

Бирдан кучайиб, тоғ ўсимликларининг муаттар бўйларини олиб кираётган шамол шамни ўчирди. Мен ўзимга оро беришни тўхтатиб, гўзал саройимда каравотга чўзилиб, кўзларимни юмганча ҳузурланардим. Назаримда, шамол эсиши билан, Орали тоғи хушбўйлари билан тўлган хоналарнинг зим-зиё бўшлиқларида навозишлар, бўсалар, нозик қўлларнинг бир-бирига чирмашгани эшитилди. Янгроқ овозлар қулоғимга нималарнидир пичирлар, кимнингдир хушбўй ва ҳаётбахш нафаси пешонамга теккандай бўлар, соҳибжамолларнинг ҳаводек енгил ва ҳарир пардалари ёнгинамда ҳилпиллар, баъзан юзларимга тегиб кетарди. Сеҳргар илон борган сари мени ўзининг сархуш этувчи ҳалқаси билан қаттиқроқ ўраб олгандай туюларди; ҳайрат билан чуқур хўрсиниб, донг қотиб ухлаб қолибман.

Бир куни чошгоҳдан сўнг отлиқ айланиб келмоқчи бўлдим, кимдир мени тутиб тургандай эди, аммо бу кун мен бунга ҳеч қандай эътибор бермадим. Соҳибларникига ўхшаган қалпоғим ва калта камзулим ёғоч миҳда осифлиқ турарди, уларни олиб кияман деб турганимда, бирдан шамол кўтарилиб, дарёдан қум, тоғдан хас-ҳашакларни учириб келди, қалпоғим билан камзулимни ҳам ҳавога кўтариб айлантира бошлади. Шамолга қўшилиб кулги овозлари янгради; шамол ва кулги бир-бирига қўшилиб жаранглаб авжига чиқди-да, бирдан тўхтаб қолди.

Шундай қилиб, мен отлиқ сайрга чиқмадим, кулгили камзулим билан соҳибларникига ўхшаш қалпоғимни ортиқ киймадим.

Ярим, кечада мен яна каравотда ўтириб қулоқ солдим: кимдир шикоят қилгандай ингради, унинг қалбидан бўғиқ фарёд-фиғон эшитиларди, бу шундай таассурот қолдирардики, гўё каравот остидан, ер тагидан, бу муаззам саройнинг қўрқинчли нам тошлари остидаги лаҳаддан: «Оғир уйқулар ва алам-ангиз хаёлларнинг занжирларини парчалаб, мени халос эт, отингга миндир, кўкрагинга босиб, ўрмонлар оралаб, довлонлар ошиб, дарёлар кечиб, ўз уйингга олиб кет! О, шафқат эт, халос қил!» дея қандайдир бир асира илтижо қиларди.

Мен кимман? Қандай қилиб мен уни халос этаман? Мен ўз хаёлимда яратган қайси бир нозанинни бу бесаранжом тушлар ҳукмронлигидан олиб кетишим керак? Э самовий гўзаллик, қачон ва қаерда нашъу намо сурган эдинг сен? Қайси дарёнинг салқин соҳилида, қайси хурмозор соясида, қайси биёбон оғушида туғилгансан? Қайси қароқчи бедов сени, ниҳол шохини синдиргандай, она қўйнидан юлиб олди-ю, отга миндириб, шамол тезлигида саҳронинг жазирама саробида ғойиб бўлди? Эй асира, у сени кимнинг мамлакатига, қайси қул бозорига олиб келди? Қайси подшоҳ мулозимлари сенинг ёш, ифбатли, ҳали барқ урмаган

гўзаллигини кўриб, бир ҳовуч олтин бериб, денгизларнинг нарёғига олиб кетди-да, олтин маофага, ўтқизиб, ўз ҳукмдорларига тортиқ қилишди? Кейин-чи? Музыка — саранги¹⁵ садолари, билагузукларнинг жаранглаши ва шерознинг шаффоф қаҳрабо ранг шаробида акс этган ханжарнинг ялтираши, захри ҳалойил ва эҳтирос билан қиё боқишлар. О, қандай чексиз дабдаба ва қандай тубсиз зиндон! Икки тарафдан ялтироқ билагузуклар таққан канизаклар катта елпиғич билан елпир, шаҳаншоҳ бўлса, марваридлар қадалган кавуш кийган оёқлари остида эмаклар, эшик олдида хабаш оға¹⁶ ўлим тангриси, Яманинг элчисидек қилич яланғочлаб турарди. Сўнг қандай балога гирифтор бўлдинг эй, биёбон чечаги? Кўпиклари ҳасад ва макрдан иборат ҳадсиз ҳашамнинг қонли тўлқинларида қандай мудҳиш ўлим ёки ундан ҳам даҳшатлироқ шухратга қараб суздинг?

Шу маҳалда жинни Магар Али яна қичқирди: «Кетинглар, кетинглар! Ҳаммаси ёлғон, ҳаммаси ёлғон!» Тонг отди. Хизматчилар менга хат келтиришди, ошпаз кириб, қандай таом тайёрлай, деб сўради.

Мен кетишга қарор қилдим! Бу ерда бундан кейин қолиш мумкин эмас, шу куниёқ бор-йўғимни йиғиш-тириб идорага кўчиб келдим. Идоранинг кекса хизматчиси Каримхон кулимсираб қўйди. Мен ундан хафа бўлиб, индамай ишга киришдим.

Кун кеч кирган сайин менда паришонхотирлик бошланди. Гўё аллақандай бир жойга боришим зарурдай. Пахта ҳисоботлари менга бутунлай кераксиз туюлди, ҳатто ҳокимнинг идора иши ҳам менга сариқ чақага арзимагандай кўринди. Атрофимда содир бўлаётган ҳамма нарса менинг назаримда аҳамиятсиз, маъносиз ва совуқ кўрина бошлади.

Қаламни ташлаб, катта дафтарни ёпиб, извошга ўтира жўнадим. Отларнинг кун ботиш чоғида тош қаср дарвозаси олдига бориб тўхташларини кўриб таажжубландим. Мен дарров чопиб зинапоя билан қасрнинг ичига кирдим.

Бу кун ҳамма нарса сокин. Қоп-қоронғи хоналар гўё жаҳл билан қовоқ солгандай. Менинг қалбим афсус-надомат билан тўлиб-тошди, аммо бу ҳақда кимга узр айтишни, кимдан афв сўрашни билмасдим. Ҳориб-толиб қоронғи хоналарда кезардим. Менинг, қандай бўлмасин бир музыка асбобини олиб, кимгадир мурожаат қилиб, кўйлагим келарди: «Ей равшан чироқ! Сендан кечиб, учиб кетишга уринган парвона ўлиш учун яна қайтиб келди. Уни кечир, қанотларини кўйдир, кул қил!»

Бошимга икки томчи тушди. Орали чўққиси устида булутлар тўпланган эди. Зим-зиё ўрмон ва Шустанинг қоп-қора суви ҳаракатсиз қотиб қолди. Бирдан ҳамма нарса: ер, сув ва осмон ларзага келди. Узоқ ўрмонлардан тишларини иржайитириб чақмоқ чақнади, занжирни узиб қочган жиннидай бўрон қўзғалди. Саройнинг бўм-бўш катта залларининг эшиклари тарақлаб очилиб-ёпилар, деворлар шикоятомуз инграрди... Ҳамма хизматкорлар идорада бўлгани сабабли чироқ ёқадиган киши йўқ. Бу зим-зиё қоронғида бир хотиннинг каравотим олдида ўзини гиламга ташлаганини аниқ ҳис этдим, у қалтираб сочларини юлар, унинг оппоқ гўзал манглайдан қон оқар, гоҳо у кутилмаганда қаттиқ кула бошлар, сўнг томирлари тортишиб фарёд этар, ўз либосларини пора-пора қилиб, яланғоч кўкрагига урарди. Очиқ деразадан гувиллаб шамол кириб, сел унинг кийимларини жиққа ҳўл қилди.

Тун бўйи бўрон пасаймади, фиғону нола тўхтамади. Мен беҳуда пушаймон билан қоронғи хоналарда тентираб юрдим. Ҳеч ерда ҳеч ким йўқ эди, мен кимга тасалли бераман? Ким бундай мусибат чекмоқда? Ажабо, бундай девонавор дилхасталикнинг боиси нима?

Жинни яна қичқирди:

—Кетинглар, кетинглар! Ҳаммаси ёлғон, ҳаммаси ёлғон!

Тонг ёришди. Магар Али ҳам бу даҳшатли саҳарда ҳар кунгидек сарой атрофида чопиб, одат бўлиб қолган сўзларни айтиб қичқирарди. Бирдан менинг бошимга шундай фикр келиб қолди: эҳтимол Магар Али ҳам бир вақтлар менга ўхшаш шу сарой да яшагандир ва ҳозир,

¹⁵ Саранги — скрипка ва ғижжакка ўхшаш музыка асбоби.

¹⁶ Оға — шоҳ ҳарамиди хизмат қилувчи бичилган кул.

ҳатто ақлдан озиб, охири бу даҳшатли тош махлуқнинг чангалидан қутулган эса-да, ўзини чулғаб олган сеҳрдан озод бўлолмай, ҳар кун эрталаб унинг олдига келади.

Шиббалаб турган селда мен жиннининг олдига югурдим:

— Магар Али, нимаси ёлғон?

У жавоб бермай, мени бир четга итариб юборди, ўзи ёввойи бир овоз билан бақариб, илон авраган қушдай сарой атрофида гир айлана бошлади. Гўё ўзини ҳимоя қилишга тиришгандай, такрор-такрор қичқирар эди: «Кетинглар, кетинглар! Ҳаммаси ёлғон, ҳаммаси ёлғон!»

Бу шовқин-суронли саҳарда қуюндек учиб идорага — Каримхоннинг олдига кирдим:

— Менга айтиб бер, бу нима деган гап? Чол менга мана бундай ҳикоя қилди. Қачонлардир бу саройда эҳтирослар мавж урган, қондирилмаган истакларнинг алангаси юракларни ёндирган. Жафокаш жонларнинг оху зори, қарғишлари ва бажо келтирилмаган хоҳишлар бу тошларга сингиб, уларни шундай оч ва ташна ҳолга келтирганки, улар одамзод бу ерга қадам қўйиши билан уни ютиб юборишга уринадилар, бу ерда уч кун тунаган одамлардан, гарчи эвазига ақл-ҳушини йўқотишга тўғри келган бўлса ҳам, саломат қолган киши фақат Магар Али бўлди.

— Наҳотки менга бундан қутулишнинг ҳеч иложи бўлмаса? — сўрадим мен.

— Бир чора бор, — жавоб берди чол, — лекин у катта қийинчиликлар билан боғлиқ, мен ҳозир уни сенга айтиб бераман, аммо бундан илгари сен бу атиргул боғида яшаган бир эрон канизагининг тарихини билувинг зарур. Дунёда бундан кўра ғаройиброқ, бундан кўра қайғулироқ воқеа йўқ.

Шу пайтда хизматкорлар кириб, поезд яқинлашиб қолди деб хабар қилдилар. Бунча тез? Биз шошилиш равишда нарсаларимизни боғлагунча поезд келди. Қандайдир уйқусираган инглиз биринчи класс вагон деразасидан бўйнини чўзиб, стансиянинг номини ўқишга ҳаракат қиларди. У бизнинг ҳамроҳимизни кўриб, уни ўз вагонига чақирди, бизнинг билетларимиз иккинчи класс вагонга эди. Шундай қилиб, биз бу бабу ким эканини билолмадик ва ҳикоянинг давомини ҳам эшитолмадик.

Мен, эҳтимол у одам бизни аҳмоқ деб ўйлаб, масхара қилмоқчи бўлгандир, унинг бизга айтган ҳикояси бошдан-оёқ уйдирмадир, деб ўйладим.

Тақводор дўстим билан биз бу масалада бир фикрга келолмадик ва умр бўйи юз кўрмас бўлиб аразлашдик.

1895-йил.

МРИНМОЙИ

I

Опурба колледжни битириб, Калкуттадан уйига қайтиб келмоқда эди.

Мана, кичкина сойга ҳам етиб келди. Ёмғирлар тинганада бу сой жуда камсув бўладиган эди, бироқ ҳозир, срабон ойининг охири бўлса ҳам, унинг суви кўтарилиб, қишлоқ деворлари ва бамбукзорлар этагига чаипалиб ётибди.

Қанчадан бери қовоғи осилиб ётган ҳаво бугун очилиб, биринчи марта офтоб кўринди. Агар биз шу зумда қайиқда ўтирган Опурбокришнанинг юрагига назар сола олганимизда, унда ҳам офтоб нурларида чарақлаб, шабадада тебраниб, тошқин дарё каби оққан ёшлик хаёлларини пайқаган бўлардик.

Қайиқ қишлоқ пристанига келиб тўхтади. Шу қирғоқдан, дарахт япроқлари орасидан, киндик қони тўкилган уйининг томи кўриниб турарди. Унинг келишидан уйдагилар ҳали беҳабар, шунинг учун пристанда кутувчилар ҳам йўқ. Қайиқчи Опурбанинг саквояжини кўтариб олмоқчи бўлганида, йигит узр айтиб, ўзи кўтариб олди-да, қувонганидан шошилганча қайиқдан сакради. Соҳилнинг худди шу ери тойғоқ лой эди, Опурба сакраб тушган ҳамон сирғаниб кетиб, қўлида саквояжи билан лойга йиқилди. Шу пайт қаёқдандир шундай шўх қаҳқаҳа янграб эшитилдики, бу овоздан ҳатто яқин орадаги дарахтлардан қушлар ҳам ҳуркиб учиб кетди. Ҳижолатда қолган Опурба дарҳол уёқ-буёғини тозалаб, атрофга қаради. Нарироқда савдогар қайиғи ёнида ғишт уюлиб ётарди. Йигит ана шу ғишт устида ўтириб ичаги узилгудай бўлиб кулаётган бир қизни кўриб қолди.

Опурба уни таниди, у янги қўшниларининг қизи Мринмойи эди. Илгари бу қизнинг оиласи узоқда, азим бир дарё соҳилида яшарди. Тошқиндан сўнг у ердан кўчишга мажбур бўлдилар. Мана энди икки-уч йилдан буй он шу қишлоқда туришади.

Бу қиз тўғрисида кўп ғалати гаплар тарқаган эди. Эркаклар оққўнгиллик билан уни, эркатой бўлиб ўсган қиз, десалар, хотинлар уни ҳаддидан ошган ўзбошимча, деб маломат қилардилар. У, қишлоқдаги ҳамма ўғил болалар билан иноқ, аммо ўз тенги қизларни ўлгудай ёмон кўрарди. Мринмойи болалар оламининг кичкина зўравони эди.

Отасининг эркатойи бўлганиданми ё бошқа бирор сабабданми, ишқилиб, Мринмойи жуда ўжар эди. Онаси ўз яқинларига, қизимни жуда ҳам эркалатиб юборди, деб эридан тез-тез шикоят қилиб турарди. Аммо отанинг қизига бўлган чексиз муҳаббатини, Мринмойининг кўзёшлари унга нечоғли қаттиқ таъсир қилишини билиб, эри йўқлигида ҳам қизни унча хафа қилгиси келмасди.

Мринмойи калтагина жингалак сочлари ҳамиша елкасига тушиб турадиган қорачагина қиз эди. Унинг чеҳраси ўғил болани эслатарди: қора шаҳло кўзларида на нозу карашма, на тортиниш, на қўрқув аломати бор; у баланд бўйли, қомати жуда келишган, соғлом ва кучга тўлган пайти эди. Аммо унинг неча ёшга кирганини ҳеч ким ўйламасди ҳам. Борди-ю, бу ҳақда гап очилгудай бўлса ҳам, одамлар унинг ота-онасини, шу чоққача қизни эрга беришмабди, деб айблай бошлашлари турган гап эди.

Қишлоқ пристанига бирор нотаниш заминдорнинг қайиғи келиб тўхтагудай бўлса, деҳқонларни ваҳима босар, хотинлар эса юзларини бекитардилар, Мринмойи бўлса, тўзғиган сочини ҳам йиғиштирмай, битта-яримтанинг яланғоч боласини кўтариб олиб, дарё соҳилига қараб чопарди. У хавф-хатарсиз жойда ўсган ёш кийикка ўхшарди, сира хадиксирамай, нотаниш келгиндига роса зеҳн солиб, кейин дугоналарига унинг юриш-туриш, афт-ангорини батафсил тавсифлаб берарди.

Опурба каникул вақтларида келиб, бу қизни бир неча бор кўрган. Бўш вақтларида, баъзан эса машғулот устида ҳам шу қизни ўйлагани-ўйлаган эди. Ҳар кун сон-саноксиз одамларнинг чеҳрасига кўзимиз тушади, аммо шуларнинг баъзи бирларигина кўнглимизга сўзсиз ўрнашиб

қолади. Бу, уларнинг соҳибжамол бўлгани учун эмас, қандайдир, ўшаламинг ўзларигагина хос бўлган фазилатлар туфайли юз беради. Назаримда, бу — ҳар шахсдаги ўзига хосликнинг ифодаси бўлса керак. Кўпинча одамнинг хулқини бир қарашда билиб бўлмайди. Аммо кишининг ички оламини ёритиб турган чехрани минглаб одамлар орасидан ажратиш мумкин ва у хотирамизда нақш боғлаб қолади. Худди кийикдай ёввойи бу шаддод қизнинг кўзларида, бутун қиёфасида чексиз латофат барқ уриб турар эди. Бинобарин, бу сержилва чехрани бир кўргач, эсдан чқариш мумкин эмас эди.

Мринмойининг кулгиси қанча ёқимли бўлмасин, унинг Оपुरбага малол келганини ўқувчиларга ўқитишнинг ҳожати бўлмаса керак. У шошилганча нарсаларини қайиқчига тутқазди-да, хижолатдан қизарган ҳолда, уйига қараб тез юриб кетди.

Бу воқеа рўй берган жойнинг манзараси жуда гўзал эди: дарахтлар соя солган сой қирғоғи, қушчаларнинг чағир-чуғури, аста бош кўтараётган қуёш ва йигирма яшар навқирон! Гиштла бу манзарага бир даражада нуқис бўлиб кўринса ҳам, унда ўтирган жонон бу қаттиқ, ўнғасиз креслога ажойиб ҳусн бўлиб турарди...

Биров бу гўзаллик оламига биринчи қадам қўйганида нозик ҳислар кулгига айлантирилса — бундан ортиқ шафқатсизлик бўлармикин?

II

Оपुरба, кийимлари лой, дарахтлар соясига яшириниб, қўлида нарсалари ва шарфини ушлаганча уйига етиб келганида ҳам қулоқлари остида бояги қувноқ кулги эшитилиб турарди.

Ёлғиз онаси ўғлининг кутилмаганда келишидан беҳад қувониб кетди. Хизматчилар ўша заҳотиёқ сутга, нонга, балиққа югурдилар, қўшни уйларда ҳам ташвиш, тараддуд бошланди.

Тушки овқат маҳалида онаси тўйдан гап очди. Оपुरба бу хил суҳбатга тайёр эди: уни аллақачон бир қиз билан унаштириб қўйишмоқчи эди-ю, лекин давр руҳига содиқ йигит, санъат бакалаври унвонини олмагунча уйланмайман, деб туриб олган эди. Онаси бу кунни жуда узоқ кутди, энди ҳар хил баҳоналар фойдасиз эди.

— Аввал келин топилсин, кейин бир гап бўлар, — деди йигит.

— Бунинг ташвишини қилма, келин тайёр, — деди онаси.

Оपुरба ўзи ҳам иш шу даражага етганини фаҳмлаб:

— Ахир, қизни кўрмасдан уйланиб бўлмайди-ку! — деди.

Она умрида бунақа гапларни сира эшитмаганини кўнглидан ўтказди-ю, лекин ўғлига эътироз қилмади.

Кечаси Оपुरба чироқни ўчириб, ёлғиз ётоғида узоқ вақтгача ухлолмади. Ёмғирли тун сукунатида унинг қулоқларига узоқдан ўша қувноқ кулги эшитилгандай бўларди. У, эрталабки воқеанинг оғир таассуротини бир илож қилиб ўзгартиш пайида эди.

«Менинг узоқ вақт Калкуттада яшаган, кўп нарсани биладиган Оपुरбакришна эканлигимни бу қиз билмасди-да, ахир, — деди йигит ўз-ўзига, — тасодифан тойиб кетиб лойга йиқилган бўлсам ҳам, бундай масхарали кулгига лойиқ бир қишлоқи бола эмаслигимни билмагандир-да».

Оपुरба эртасига келин кўргани бориши лозим эди. Йўл узоқ эмас, қиз шу маҳалланинг ўзидан. Йигит ўзига жуда оро бериб кийинди. Дхоти ва чадорни ечиб, ипак кашта тикилган кўйлагини кийди, кўк салла ўради, янги туфли кийиб, қўлида шоҳи соябон билан эрталаб йўлга тушди.

Бўлажак қайнота эшигида уни зўр тантана билан кутиб олдилар. Ниҳоят, келинни куёв ҳузурига олиб чиқиш пайти ҳам келди. Упа-елик, зеб-зийнатлар билан оро берилган қиз йимгил, гулдор либосларга ўралиб, ийманибгина чиқиб келди. У бурчақда сиқилиб, бошини тиззасига эгиб, сас-садосиз ўтаверди. Унинг орқасида ёш хонимга далда бериш учун кекса хизматчи хотин тик турарди. Бу орада келиннинг ўсмир укаси ўзларига қариндош бўлишни хоҳлаган жанобнинг салласига, соатининг занжирига ва энди сабз урган мўйловига маҳлиё

бўлиб қараб қолган эди.

Опурба анча вақтгача мўйловини силаб, охири жиддий оҳангда келиндан сўради:

— Нималар ўқияпсан?

Қат-қат кийимларга бурканиб ўтирган уятчан келиндан ҳеч қандай жавоб бўлмади. Бироқ савол яна бир неча марта такрорлангач, шунингдек, орқадан рағбатлантириш турткиларидан кейин, қиз биратўла шариллатиб санаб берди:

— «Чарупатх»нинг¹⁷ иккинчи қисмини, грамматиканинг биринчи қисмини, жуғрофияни, ҳисобни, Ҳиндистон тарихини ўқияпман.

Шу пайт кўчада шошқин, қадам товуши эшитилди, бир лаҳзадан сўнг, сочлари тўзиб елкасига тушган, ҳансираган Мринмойи кириб келди. У Опурбакришнага заррача ҳам эътибор қилмай, келиннинг укаси ёнига бориб, унинг енгидан тортди. Куёвга маҳлиё бўлиб ўтирган Ракхал ўрнидан туришга сира кўнмади. Чўри хотин овозини мумкин қадар мулойимроқ қилиб Мринмойини уришиб берди. Опурбакришна бор кучи билан жиддий ва сипо бўлишга уринарди, тўёна салласи остида пешонасининг бирон жойи қимир этмади, қўллари эса чўнтак соатининг занжирини тортарди. Мринмойи шеригини олиб чиқишга кўзи етмагач, унинг елкасига қарсиллатиб битта туширди-ю, келиннинг юзидан пардани шартта тортиб олиб, уйдан довулдай чиқиб кетди. Чўрилар саросимада қий-чув кўтардилар. Ракхал бўлса, шундай бир вақтда опасининг юзи очилиб қолгани учун хандон уриб кулиб юборди.

Мринмойи елкасига қаттиқ уриб қочса ҳам, Ракхал хафа бўлмади, чунки бу хил эркалатишлар улар орасида одат тусига кириб қолган. Чунончи, Мринмойининг ҳам соч ўрими унинг айби билан тез-тез бузилиб, сочлари елкасида тўзиб юрарди. Мана шу бола бир куни қизнинг орқасида яшириниб, қайчи билан унинг бир тутам сочини кесиб ҳам ташлаган. Ушанда Мринмойининг қаттиқ жаҳли чиқиб, унинг қўлидан қайчини тортиб олиб, қолган сочини ҳам ўзи қирқиб ташлаган, турмакланган сочлари эса узилган узум бошидек ерда сочилиб қолган эди... улар бу хил ҳазилларга ўрганиб қолишган.

Мринмойи кетгач, келин кўриш маросими бўлиниб қолди. Ғужанак бўлиб ўтирган келинни бир амаллаб ўнгладилар, кейин у чўрилар билан бирга ичкарига кириб кетди.

Опурба фавқулодда жиддий тусга кириб, эндигина сабз урган мўйловини чимдиб-чимдиб ўрнидан турди-да, эшик томон юрди. Бироқ эшик олдида келиб, ипак баҳия тикилган янги туфлисини тополмади. Ҳамма уринишлар беҳуда кетди — туфли йўқ эди. Мезбонлар ғоят ўнғайсиз ҳолда қолдилар, фараз этилган айбдор (Мринмойи) ҳақорат ва таъналар остида қолди. Узоқ қидиришлардан сўнг Опурбага уй эгасининг эски, йиртиқ сандалини кийиб кетишдан ўзга чора қолмади. Шу аҳволда, устида қимматбаҳо сарполар, бошида салла, оёғига йиртиқ сандал кийиб, қишлоқнинг лой кўчаларидан эҳтиёт билан юриб, уйига равона бўлди. У кимсасиз тор сўқмоқдан юриб, ҳовуз бўйига етганда қаттиқ масхараомуз кулги садоси эшитилди. Гўё дарахт шоҳларида бекиниб ўтирган ўрмон париси бу ғалати туфлини кўриб ўзини тутолмай хандон урмоқда эди.

Опурба беихтиёр тўхтаб қолди, ҳадиксираб атрофга қаради. Шу пайтда буталар орасидан ҳалиги шаддод масхарабоз пайдо бўлиб, Опурбанинг олдида унинг янги туфлисини қўйиб, ўзи қочмоқчи бўлди. Аммо йигит унинг кетидан қувиб, қўлидан ушлаб қолди. Мринмойи қочиб қутуламан деб беҳуда уринарди. Унинг кулгидан гул-гул очилган, сочлари тўзғиб тушган шўх чехрасига бирдан ярқ этиб қуёш шуъласи тушди. Опурба ҳам қайнаб турган булоққа тикилиб унинг тубини кўришга интилган йўловчидай, Мринмойининг дуркун юзига ва тиниқ

кўзларига тикилар эди. Сўнгра ўз муродига етмагандай истар-истамас қизнинг қўлларини бўшатиб, асирасини қўйиб юборди. Бордию Опурба жаҳл устида уни урганида ҳам, қиз ҳеч бир таажжубланадиган эмасди. Бироқ у, кимсасиз сўқмоқдаги бу ғалати — сўзсиз жазонинг моҳиятини тушунолмади. Ёқимли кулги раққоса табиатнинг билагузук жарангидай ҳавони тўлдирди. Хаёлларга чўмган Опур-бакришна эса аста-секин юриб уйига кетди.

¹⁷ «Чарупатх» — Окхой Кумар Дотто (1820—1866) асари, унда табиёт асослари баён этилган.

III

Опурба онаси билан учрашмаслик учун турли баҳоналар топиб, куни билан ичкарига кирмади. У ҳатто кечки овқатни ҳам қўшнилариникида еб, уйга жуда кеч қайтди.

Опурбадек оқил, олим бир кимсага нодон бир қизча олдида ўз табиатидаги олижаноблик ва яширин ғурурни очиш нега бунчалик зарур бўлиб қолганини тушуниш анча қийин эди. Ахир, қандайдир бир қишлоқи қиз уни оддийгина одамлардан бири деб ўйласа нима бўпти? Мринмойи қисқа бир вақт ичида уни масхаралаб, кейин батамом унутган ва Ракхал деган нодон бир болага қизиқиб қолган бўлса, бунинг Опурбага нима дахли бор? Опурбанинг «Жаҳон машъали» деган ойлик журналга узундан-узоқ тақризлар ёзиб туришини ёхуд унинг чамадонида атир, туфли, рангли қоғоз ва «Фисгармония чалиш қоидалари» китоби билан бирга, ярим кечада тонгни кутгандай бурчакка яшириниб ўз тантанасини кутаётган, бир дафтарга зич қилиб ёзилган асари ҳам борлигини бу қизчага тушунтириб ўтириш зарур эканми? Бироқ кўн-гилни кўндириш қийин, ҳурматли санъат бакалаври Опурбакришна Рай бу шўх қизалоқ олдидаги мағлубиятини сира тан олгиси келмасди.

Қош қорайиб, Опурба ичкари кирганда, онаси сўради:

— Хўш, қиз қалай экан, ўғлим? Сенга ёқдимми?

— Мен бир неча қизни кўрдим, ойи, — деди хижолат тортиб Опурба, — шулардан бири менга ёқди.

— Шошма, сен у ерда яна кимни кўрдинг? — ҳайрон бўлиб сўради онаси.

Кўп шаъмаю ишоралардан сўнг она фаҳмладики, ўғлига қўшнилари Шоротнинг қизи Мринмойи ёқиб қолган экан. Ўқимишли ўғилнинг дидига балли-е!

Опурба даставвал бир оз ҳайиқиброқ турди, аммо онасининг қатъий норозилигини кўргач, унинг тортинчоқлигидан асар ҳам қолмади. У Мринмойидан бошқа ҳеч кимга уйланмайман, деб қаттиқ туриб олди. Ҳалиги бошқасини, кўғирчоқдек қимир этмай ўтирадиган қизни ўз қаллиги деб кўз олдига келтирган ҳамоно юрагида умуман никоҳга қарши зўр нафрат уйғонар эди. Икки-уч кун жанжал, айтишиш билан ўтди. Йигит бир неча бор овқатдан воз кечиб, кечалари ухламай, ниҳоят, онасини кўндирди.

Шундан сўнг она ўзига бундай тасалли берабошлади: Мринмойи ҳали ёш бола, онаси уни ўқитишга, тарбия беришга қодир эмас, шунинг учун тўйдан кейин қиз эриникига кўчиб келади. Ана ўшанда у қайнонанинг қўлига тушиб, тез кунда хулқи ҳам ўзгариб кетади.

Аста-секин у Мринмойи чиройли қиз деган фикрга ҳам ўзини кўниктира бошлади. Аммо келиннинг пахмоқ сочларини кўз олдига келтирганида, юраги яна қайғу-ҳасратга тўларди. Лекин, бу сочларга яхшилаб ёғ суркаб, тасма билан маҳкам тортиб боғланса, бориб-бориб бу нуқ-сон ҳам йўқолади, деб умид қиларди.

Опурбанинг бу майлини ҳамма қўшнилари ўткинчи ҳавас деб ҳисоблардилар. Тентак Мринмойи кўпларга маъқул бўлса ҳам, ҳеч ким ўз ўғлига муносиб қаллиқ деб ўйламас эди.

Тўй тўғрисида Мринмойининг отаси Ишан Мажумдарга хабар қилдилар. У бир пароходчилик кампаниясида хизмат қилар, узоқ пристандаги тунука томли каталак бир хонада юк жўнатиш ва билет сотиш билан банд эди.

Қизининг турмушга чиқишини эшитиб Ишан хўнграб йиғлаб юборди. Бу кўзёшлари аламданми, қувончданми — буни ҳеч ким аниқ билмас эди.

Ишан Мринмойининг тўйи муносабати билан хўжайинига ариза бериб отпускаи сўради. Аммо соҳиб буни арзимаган важ экан деб илтимосни рад этди. Бу ҳам бўлмагач, Ишан, тўйни Пуджа байрамигача кечиктиринглар, шундагина мен боришим мумкин деб уйига хат ёзди. Бироқ Опурбанинг онаси, шу ойда хайрлик кун бор, биз тўйни сира ҳам кечиктиролмаймиз, деб туриб олди.

Илтимоси иккинчи марта рад этилгач, Ишан эътирозни бас қилиб, юрагида алам билан юк

тортиш, билет сотишда давом этди.

Бу орада Мринмойининг онаси ва қишлоқнинг ҳамма кекса аёллари қизга бундан сўнг ўзини қандай тутиши кераклиги ҳақида минг хил панду насиҳат қила бошладилар: бундан кейин ўйинни унут, чопиб юрма, қаттиқ кулма, ўғил болалар билан лақиллашма, ширин томоқликни эсингдан чиқар, деган маслаҳатлари билан унга оилавий ҳаётни даҳшатли бир нарсаси кўрсатиб қўйдилар. Бу насиҳатлардан довдираб, чўчиб қолган Мринмойига гўё ёшлиги зиндонга қамалгандай, ўзига эса ўлим ҳукми ўқилгандай бўлиб туюлди. У саркаш тойчоқдай бошини эгиб, орқага тисарилди-ю, дадиллик билан.

— Ерга тегмайман! — деди.

IV

Шунга қарамай, уни эрга бердилар. Кейин тарбиясига киришдилар. Мринмойининг назарида, у яйраб юрган олам бир кунда қайнонасининг ичкарасида тутқун бўлди-қолди.

Қайнона келинини қайтадан тарбия қилишга астойдил киришган эди. У жиддий қиёфага кириб, бундай деди:

— Қизим, эсингда тут, сен энди ёш бола эмассан. Бизнинг оилада одобни бузиш расм бўлган эмас!

Мринмойи бу насиҳатга бошқача маъно берди. Унинг фикрича, эрининг уйида ҳамма нарса тақиқланган бўлса-да, бошқа жойда бунга амал қилинмайди. Кечки пайтда у ҳовлидан ғойиб бўлди. Дарров қидира бошладилар: у қаерда, қаёққа кетди? Ниҳоят, Ракхал сотқинлик қилиб, қизни яширинган жойидан судраб чиқди: Радхаканта Тхакурнинг нон дарахти соясида бузилиб ётган араваси тагига яширинган экан. Бу воқеадан сўнг қайнона, она ва бошқа хайрхоҳ аёллар Мринмойига нималар деганини ўқувчилар ўзлари ҳам тасаввур қила оладилар.

Кечга яқин осмонни булут қоплаб, сел ёға бошлади.

Опурба Мринмойига яқинроқ келиб, қулоғига оҳиста шивирлади:

— Сен мени яхши кўрасанми, Мринмойи?

— Йўқ! — деди қизишиб қиз. — Мен сени ҳеч қачон, ҳеч қачон яхши кўрмайман!

У шу вақтгача эшитган ҳамма таъналари учун бутун қаҳр-ғазабини Опурбанинг бошига тўкиб солди.

— Нима учун, ахир? Сенга нима гуноҳ қилдим? — деб сўради кўнгли озор топган йигит.

— Нима учун менга ўйландингиз? — деб қичқирди Мринмойи.

Бунақа айбномани рад этиш қийин эди. Бироқ Опурба бу қайсар қизни қандай қилиб бўлса ҳам ўзига ром қилиш фикрига тушди.

Ертасига Мринмойининг авзойи бузук эканини кўриб, қайнонаси уни уйга қамаб, эшигини қулфлаб қўйди. Қиз аввал қафасга рушган қушдек ўзини ҳар томонга уриб кўрди. Охири, қочиш мумкин эмаслигини пайқаб, ғазабидан нима қиларини билмай, жойга ёзиқли чойшабни тортиб олди-да, пора-пора қилиб йиртиб ташлади; сўнгра полга мукка тушиб, «дада, дадажон!» деб ҳўнграб йиғлай бошлади.

Шу пайт кимдир секингина унинг ёнига келиб ўтирди-да, пешонасига тушиб турган чанг сочларини аста силаб, тузатмоқчи бўлди. Аммо Мринмойи жаҳл билан бошқа ёққа ўгирилиб, унинг қўлини силтаб ташлади. Шунда Опурба эгилиб унинг қулоғига шивирлади:

— Мен секин эшикни очиб қўйдим. Юр, уй орқасидаги боққа қочамиз.

Қиз кўзёшларини тўхтатолмай, бош силкиб:

— Йўқ! — деди.

— Сен бир қараб қўй, ахир, кирн келиб турибди! — деди Опурба ва унинг иягидан ушлаб, бошини кўтаришга уннди. Эшик олдида Ракхал турарди. У полда ўтирган Мринмойига безовталиқ билан тикилган эди. Бироқ қиз бошини кўтармай, Опурбани туртиб юборди.

— Ракхал сени деб келибди, у билан ўйнагани чиқмайсанми? — деди йигит.

— Йўқ, — деди қиз яна кескин қилиб.

Ракхал ортиқ бу ерда туриш ўнғайсизлигини пайқаб, ёни билан хонадан чиқди-ю, енгил нафас олди. Опурба бўлса, фик этмай, Мринмойининг ёнида ўтириб қолди. Йиғлаб чарчаган қиз мудраб қолганда, у оёқ учида юриб уйдан чиқди-да, секингина эшикни ёпиб қўйди.

Ертасига Мринмойи отасидан хат олди. Ота, азиз қизининг тўйига келолмагани учун таассуф билдириб, келин билан куёвга оқ фотиҳа йўллаган эди.

Мринмойи хатни ўқигандан кейин қайнонасига:

— Мен отамнинг олдига бораман, — деб қолди. Аммо қайнона бу кутилмаган илтимосни эшитиб, унга танбеҳ бера бошлади.

— Гапини қаранг-а! — деди у. — Отасининг қаерда экани маълум эмас, ҳатто адреси ҳам йўқ! Бу бўлса: «Отамнинг олдига бораман!», дейди! Жуда ғалати нозу фиروق-ку!

Қиз индамай ўз уйига кириб, эшикни бекитиб олди.

— Отажон, мени бу ердан олиб кетинг! Мен ёлғизман, агар бу ерда қолсам — ўламан! — деб ёлворарди Мринмойи.

Фақат изтиробга рушган одамларгина худога шу зайлда муножот қиладилар.

Ярим кечада, эри ухлаб қолгандан кейин, Мринмойи аста эшикни очиб, уйдан чиқди. Осмонда пардадеккина юпқа булутлар сузиб юрар, лекин ой йўлни ёритиб турарди. Отасининг олдига бориш учун қайси тарафга юриш кераклигини Мринмойи билмасди. Аммо у, тез юрар почталонлар қатнайдиган йўл билан борилса, ер юзидаги ҳар қандай жойни топиш мумкин деб қаттиқ ишонарди. Шунинг учун қиз почтага борадиган сўқмоқ билан юриб кетди. У узок йўл юрди, чарчаб қолганини пайқади. Тонг яқинлашмоқда эди. Дарахтзорда саҳархез қушлар уйғониб қанот қоқдилар, сайрашга ҳам тараддуд қилдилар-у, лекин ҳали барвақт эканини пайқаб, яна жим бўлдилар...

Мринмойи дарё бўйига келиб, катта бозор майдонига ўхшаш бир ялангликка чиқиб қолди. Энди қаёққа бо-риш керак, деб хаёл сургунча бўлмай, таниш оёқ товушиари эшитилди. Бу — елкасида хат соладиган оғир сумкаси билан тез юриб ҳансираган почталон эди.

Мринмойи дарров унинг олдига келиб, ёлворган оҳангда зўрға гапирди:

— Мен Кушигонжга, отамнинг олдига бораман. Мени ўзинг билан бирга олиб кетсанг-чи.

— Мен Кушигонж қаердалигини билмайман, — деб жавоб берди почталон. Сўнгра ухлаб қолган эшкакчини туртиб уйғотди-ю, шу билан қайиқ соҳилдан жилиб кетди. Унинг қизга ачинишга ҳам, ундан хол-аҳвол сўрашга ҳам вақти йўқ эди, чоғи.

Бу орада пристанда ҳам, майдонда ҳам одамлар кўпая бошлади. Мринмойи соҳилга тушиб, қайиқчилардан бирига:

— Мени Кушингонжга обориб қўймайсизми? — деб қичқирди.

Бу одам жавоб қилишга улгурмай, ёнидаги қайиқдан бошқа биров овоз берди:

— Ҳой, ким бу? Ие, Мину, сен қандай қилиб бу ерга келиб қолдинг?

Мринмойининг ҳаяжондан нафаси тикилиб қолди.

— Менга қара, Бономали, мен Кушигонжга, дадамнинг олдига кетяпман. Қайиғингда мени ўша ерга элтиб қўйсангчи.

Бономали шу қишлоқлик эшкакчи эди. Бу ўзбошимча қизни жуда яхши билгани учун, у:

— Дадамнинг олдига кетяпман дегин? Жуда соз, ундай бўлса ўтир, обориб қўя қолай, — деди.

Мринмойи қайиққа ўтирди. Эшкакчи қайиқни сувга тусриб, йўлга равона бўлдилар. Бироқ кутилмаганда осмонни булут қоплаб, ҳақиқий сел бошланди. Дарёнинг суви куздаги сингари тошиб, тўлқинланиб, қайиқни тебрата бошлади. Мринмойини мудроқ босди. У кийимининг пешини остига солиб, қайиқ тубида ёнбошлаган эди. Дарёнинг аллалаши билан табиатнинг бу эрка, ўжар қизи бирпасда оромижон уйқуга толди.

Бир маҳал, қиз кўчини очиб қараса, эрининг уйида ётибди. Чўри хотин унинг уйғонганини кўриб кимнидир чақирди. Бу овозга Опурбанинг онаси кириб, Мринмойини қарғай кетди. Қиз

кўзларини катта очиб, қайнонасига жимгина қараб турарди. Кампир келинини қўйиб қудасига ёпишганда, уни нодон деб таъна қила бошлаганда, Мринмойи кўшни хонага қочиб чиқди-да, эшикни бекитиб олди.

Шунда Опурба онасининг олдига келиб:

—Ойи, келинингизни бир неча кунга отасининг олдига юборсак нима қилади? — деб сўради.

Она ўғлини ҳам «дардисар» деб атади ва қишлоқда шунча қиз туриб, шу тирмизакни хотин қилиб олгани учун уни ҳам роса уришди.

V

Кунбўйи ҳавонинг ҳам, Мринмойининг ҳам қовоғи очилмади. Ярим кечада Опурба Мринмойини аста уйғотиб:

—Отангнинг олдига борасанми? — деб сўради.

—Бораман, — деди қиз қувониб ва Опурбанинг қўлидан ушлаб, ўрнидан туриб ўтирди.

—Ундай бўлса, тур, секин қочамиз, — деб шивирлади йигит, — мен қайиқ топиб қўйганман.

Шунда Мринмойи самимий миннатдорлик билан эрига назар солди. Сўнгра тез ўрнидан туриб кийинди. У бирпасда тайёр бўлди. Опурба онасини хотиржам қилиш учун хат ёзиб қолдирди, шундан сўнг иккаласи уйдан чиқишди. Бу сокин кечада, қишлоқнинг бўм-бўш кўчасида, Мринмойи биринчи дафъа эрининг қўлига ишонч билан суяниб олди, ана шунда йигит ҳам майин қўллар ҳаро-ратидан юрагининг қувонч билан уришини сезиб борарди.

Улар шу кечасиёқ қайиқда йўлга тушдилар. Кайфи чоғ бўлишига қарамай, Мринмойи дарров ухлаб қолди. Янги кун уни эркин ва бахтиёр ҳолда кутиб олди. Дарёнинг икки соҳилида қанча-қанча қишлоқлар! Ялангликлар, майсазорлар, яйловларнинг поёни кўринмайди. Қайиқларчи, қайиқлар! Улар ҳам сон-саноксиз, бан буларнинг ёнидан сузиб ўтмоқда. Ҳар қандай арзимас нарса ҳам Мринмойининг кўнглида юзлаб савол туғдирар эди: «Бу қайиқда нима бор? Бу одамлар қаерлик? Бу жойнинг оти нима?» Албатта, бундай саволларга Опурба ҳам ҳеч бир колледждан жавоб тополмас, Калкуттада топган тажрибаси ҳам бу масалаларни ҳал қилиб беролмасди. Бу хил сўроқлардан унинг дўстлари хижолат тортишлари мумкин эди, лекин у, баъзилари ҳақиқатга тўғри келмаса ҳам, ҳар бир саволга жавоб беришга уринди. Бинобарин, у тортиниб ўтирмай, кунжутни зиғир, Панчбер шаҳарчасини — Райногор, суд идорасини заминдоминг ҳовлиси деб тушунтира берди. Лекин бу хатолар олиҳиммат суҳбатдошининг унга бўлган эътиқодини заррача камайтиргани йўқ.

Иккинчи куни кечки пайтда қайиқ Кушигонжга етиб келди. Ишанчондро тунука томли товук катагидек хонада, говрандан тўқилган стулда ўтирган эди. У чироқ ёруғида, идора дафтарлари қалашиб ётган кичкина столга энгашиб, ҳисоб-китобларни тўғриламоқда эди. Шу вақт остонада ёш қаллиқлар пай до бўлишди. — Дада! — деб қичқирди Мринмойи. Бу уйчада ҳеч қачон бундай овоз эшитилган эмас. Ишаннинг кўзларидан тирқираб ёш чиқиб, юзларидан оқиб тушди. У саросимада нима қилишини, нима дейишини билмай қолди. Унга куёви шаҳзода-ю, қизи маликадай туюлди. Фикрлари чувалашиб, бунча ашқол-дашқол уюлиб ётган хонада уларга не тариқа тахт қуришни билмасди. Сўнгра овқат масаласи, бу хусусда ҳам ўйлашга тўғри келади. Шўрлик чол ўзи шоли оқлаб, ўзи пишириб ер эди. Ҳозир, бу ғамхонага қувонч олиб келган мўтабар меҳмонларни нима билан сийлаш керак? Чол шу андишада экан, Мринмойи:

— Бугун ҳаммамиз биргалашиб овқат пиширамиз, — деб қолди. Опурба бу таклифни мамнуният билан маъқуллади. Уйда хизматчиларга ўрин етишмасди. Аммо чашма суви кичик тешиқдан икки чандон куч билан отилиб чиққанидек, бу ерда ҳам қашшоқликнинг хира чехрасида қувонч нури яна ҳам равшанроқ кўринар эди.

Шу тариқа уч кун ўтди. Одатда, ҳар кун соат иккида пароход келар, ундаги одамлар уёқдан-буёққа югуришиб бу ернинг тинчлигини бузардилар. Кечки пайтга бориб соҳил бўм-бўш бўлиб қоларди. Шунда... шунда улар ўзларини чинакам эркин ҳис этардилар! Улар учовлашиб масаллиқ олиб келишар, овқат пиширамиз деб неча бор бузишар, охири амал тақал қилиб бир нима пиширишарди. Сўнгра Мринмойининг билагузуклар жаранглаган меҳрибон қўллари билан сузиб келтирилган овқатни ота билан куёв ўтиришиб ейишарди. Рўзгорнинг кўп нуқсонларидан ҳаммадан илгари тадбиркор Мринмойи куларди, аммо ундаги бу қадар қувонч ва болаларча ғурурнинг сабаби ҳам худди шу нуқсонлар эди.

Шу тариқа уч кун ўтди. Ниҳоят, Оपुरба, энди кетмасак бўлмайди, деб қолди. Мринмойи, ҳеч бўлмаса яна бир кун турайлик, деб илтижо қилди, аммо отаси, кетганларингиз маъқул деб маслаҳат берди.

Жўнаш куни Ишан қизини бағрига босиб, бошини силаб туриб насиҳат қилди:

— Қизим, сен, Лакшмидек¹⁸, қайнонанг уйига бахт олиб киришинг керак. Ўзингни шундай тутки, ҳеч ким сени таъна қилолмасин!

Мринмойи йиғлаб-сиқтаб жўнади. Ишан бўлса, янада бефайз бўлиб қолган тор кулбасида, илгаригидек кунлар ва ойларни юк тортиш билан ўтказиш учун, яна ёлғиз қолди.

VI

Ғуноҳкор эру хотин уйга қайтиб келганда, Оपुरбанинг онаси қовоқларидан қор ёғиб, уларни хомушлик билан кутиб олди: у шундай жазо беришини билардики, бундан қочиб қутулишнинг сира иложи йўқ. Бу сўзсиз таъна, бу тилсиз жазо бутун ҳовлини заҳар-заққумга тўлдирди. Тоқати тоқ бўлган Оपुरба бир куни:

— Ойи, яқинда колледжда ўқиш бошланади. Мен бориб ҳуқуқ фанини ўрганишим керак, — деди.

— Хотинингни нима қилмоқчисан? — совуққина сўради онаси.

— Хотиним шу ерда қолади.

— Йўқ, жаноб, бунақаси кетмайди. Уни ўзингиз билан бирга олиб кетинг! — деди кампир кесатиб, Ҳолбуки у ўғлига одатда «сен»лаб гапирарди.

— Яхши, — деди ранжиган Оपुरба.

Калкуттага жўнаш тайёргарлиги тугади. Охирги куни кечаси Оपुरба ўрнига келиб қараса Мринмойи йиғлаяп-ти. Унинг юраги шув этиб кетди.

— Мен билан бирга Калкуттага боришни хоҳлайсанми, Мринмойи? — сўради йигит хафахол.

— Йўқ, — деди қиз.

— Мени яхши кўрмайсанми?

Кўпинча бундай саволга жавоб бериш жуда осон бўлади, бироқ, ҳозирги вазиятда бу қийин эди.

— Ракхалдан ажраш оғир туюляптими? — деб сўради йигит.

— Ҳа, — деди қиз соддадиллик билан.

Муштдек болага бўлган рашк ўқимишли ёш бакалаврнинг юрагига худди игна сингари санчилди.

— Мен узоқ вақт уйга келолмайман, — яна гапирди Оपुरба, — эҳтимол икки йилгача, балки ундан ҳам ошиқроқ.

— Уйга қайтганингизда Ракхалга, албатта уч дамлик қаламтарош олиб келинг, — деб талаб қўйди Мринмойи.

Оपुरба ётган жойида бир оз кўтарилиб, хотинига қаради:

— Нима қиласан, сен шу уйда қоласанми?

— Мен онамникида қоламан, — деди Мринмойи.

¹⁸ Лакшми — бахт, гўзаллик ва бойлик маъбудаси.

— Яхши, — деди Опурба хўрсиниб, — аммо шуни билиб қўйки, то келинг деб хат ёзмагунингча қайтиб келмайман. Энди мамнунмисан?

Мринмойи бунга жавоб қайтаришни ортиқча деб билди шекилли, мудраб қолди. аммо Опурба ухлолмади. У узоқ вақтгача ёстиққа тирсақларини тираб ўтирди.

Кечаси, алламаҳал бўлганда ой чиқиб, бехосдан унинг ёғдуси булар ётган ўринга тушди. Опурба Мринмойига узоқ тикилиб қолди. Назарида, бу қиз — кимнингдир кумуш таёқчаси тегиб сеҳрланган маликадай туюла бошлади. Эндиликда фақат олтин таёқчаси бўлган кимсагина уйқудаги бу жононни уйғотиб, унга никоҳ гуламбари тақа олади.

Кумуш таёқча — кулги, олтин таёқча — кўз-ёши.

Субҳидамда Опурба Мринмойини уйғотди.

— Мен ҳозир жўнашим керак, — деди у. — Юр, сени уйлариңгача кузатиб қўяй.

Қиз тургандан сўнг Опурба унинг қўлларини ушлаб туриб сўз бошлади:

— Сенга бир илтимосим бор. Мен бир неча бор сени оғир аҳволдан қутқардим, энди хайр-хўш чоғида сендан кичик бир мукофот сўрайман.

— Қандай мукофот? — деди қиз.

— Ўзинг мени ўп, токи севганиңгни ҳис қилиб кетай. Бундай ғалати илтимосни эшитгач, Опурбаниңг жиддий қиёфасини кўриб, қиз хандон уриб кулди. Ниҳоят, ўзини рутиб олиб, жиддий тусга кирди-да, эрини ўпишга ҳаракат қилиб, юзини унга яқинроқ олиб борди, аммо яна ўзини тутолмай қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Охири, икки дафъа муваффақиятсиз уринишдан сўнг, ҳамон кулишда давом этиб, чойшабга ўралиб олди. Йигит унинг қулоқларидан тортиб жазо берган бўлди.

Опурба ўз олдига оғир вазифа қўйди. У мажбур этишни, тортиб олишни ўзига муносиб кўрмасди. Худди тангрилардай, ҳеч қандай ташаббус кўрсатмас, фақат ихтиёрий қурбғнликнигина талаб этиб, ўз қўли билан бирор нарса олишни хоҳламас эди.

Мринмойи кулишдан тўхтади.

Опурба азонда жимжит кўчалар билан қизни ўз уйига кузатиб қўйди-да, онасиниңг ҳузурига қайтди.

— Мен ўйлабўйлаб шу фикрга келдим: агар хотинимни Калкуттага олиб борсам қийналиб қоламан, — деди у — Бунинг устига, у ерда унинг танишлари ҳам йўқ. Сиз бўлса, унинг ўз ёнигизда бўлишини истамайсиз, шунинг учун Мринмойни онасиниңг олдига элтиб қўйдим.

Она-бола бир-биридан қаттиқ хафа бўлиб хайирлашдилар.

VII

Мринмойи уйига қайтиб келди, бироқ бу ерда уни ҳеч нарса қувонтиролмади. Гўё уйда ҳамма нарса ўзгарган эди. Вақт бир жойда тўхтаб қолгандай. Қиз нима қиларини, қаерга борарини билмасди, ҳеч кимни кўришни иста-масди.

Унга бутун уйда, ҳатто бутун қишлоқда ҳам ҳеч ким йўқдай туюла бошлади. Ўзига ҳам номаълум сабаб билан, бирдан Калкуттага кетгиси келиб қолди. Ҳолбуки ўтган куни кечаси бу фикр унинг хаёлида ҳам йўқ эди! Қандайдир сабаб билан кечагина жонига теккан ҳаётга қарши бирданига тамомила ўзгариб қолди. Ўтмиш, гўё кузги сўлғин япроқ каби енгил, сездирмай учиб кетди.

Ривоятларга қараганда, шундай моҳир усталар бўлармишки, улар ясаган ўткир қилич билан танани икки пора қилиб тилинса ҳам одам сезмасмиш, фақат қўл билан теккандагина жасад икки бўлак бўлиб ерга тушармиш. Парвардигорниңг қиличи ҳам шундай: у Мринмойиниңг болалик ёшини балоғат ёшидан ажратганди, қиз буни ўзи ҳам сезмай қолди. Фақат энди, бу ўзгаришни ўз бошидан кечиргач, у надомат ва ҳайрат билан кўрдики, бола — Мринмойи орқада қолиб кетибди. Ота-она уйидаги ётоғи ҳам ўзига бегона туюлди, чунки илгари бу хонада ётиб юрган Мринмойи энди йўқ. Унинг юрагига бошқа уйниңг, бошқа

ётоқнинг нақши тушган, у бошқа ўринни қўмсарди...

Энди Мринмойи уйдан ташқарига чиқмайди, хандон уриб кулмайди. Ракхал ўз дугонасидан қўрқиб қолди, ўйим-кулги эса қизнинг хотирига ҳам келмайди...

— Ойи, ўйингизнинг олдига боришга рухсат бе. ринг, — деди бир куни Мринмойи.

Бу орада Опурбанинг онаси ўғлининг хайрлашиш чоғидаги маъюс чеҳрасини эслаб, юраги эзилмоқда эди. Айниқса, жаҳл устида келинининг кетиб қолишига йўл қўйгани унга ором бермасди.

Қайнона мана шу кайфиятда экан, бир куни Мринмойи чодрага ўралиб кириб келди-да, унга ғамгин эҳтиром билан таъзим қилди. Қайнона кўзларига ёш олиб, шошганча келинини кўтариб бағрига босди. Шу заҳотиёқ улар ярашиб, апоқ-чапоқ бўлиб кетишди. Келинига назар солиб Опурбанинг онаси тамом ҳайратда қолди: бу илгариги Мринмойига сира ҳам ўхшамас эди. Оддий одамнинг бу зайлда, кишини ҳайратда қолдирадиган даражада тез ўзгариши мумкин эмас, ахир, ўз-ўзингни ўзгартириш учун зўр ирода керак.

Қайнона Мринмойи хулқидаги нуқсонларни аста-секин ўзгартирмоқчи эди. Бироқ қандайдир, кўзга кўринмас мураббий жуда тез таъсир қилувчи бир воситани ишга солиб, бу қизни гўёки қайтадан яратибди.

Энди Мринмойи ҳам қайнонанинг кўнглини яхши билар, у ҳам ўз навбатида келинининг гапларига яхшироқ тушунадиган бўлди. Бутун рўзғор ишларини икковлашиб қилишар, худди дарахт билан шохдек, бир-бирларидан ажралмас бўлиб қолдилар.

Мринмойининг чеҳрасида хотинлик латофати билан салобат барқ уриб, бутун борлигини камраб рурарди-ю, бироқ, ёш жувон нимадандир изтироб чеккандай туюларди. Кишини йиғлатадиган аччиқ бир алам, худди ашарх¹⁹ ойидаги қора булутлар сингари, унинг юрагига чўкиб қолганди. Бу алам унинг узун, қора киприклари соясини яна ҳам қуюқлаштиргандай эди.

«Мен-ку тентак эдим, лекин, нега ахир сен тушунмадинг? — деб фикран эрига мурожаат қиларди Мринмойи. — Нега менга ўргатмадинг? Нега мени қулоқ солишга мажбур этмадинг? Мен ярамас «йўқ» деганимда, нима учун зўрлаб Калкуттага олиб кетмадинг? Нега менинг гапимга кирдинг, нима учун менинг нозу эркаликларимга тоқат қилдинг?»

Сўнгра у ўша куни эрталаб кўл бўйидаги сўқмоқда Опурба уни ушлаб олганини, бир оғиз гапирмай, юзига тикилганини эслади. Мринмойи ўша кўлни, унинг ёнидаги дарахтни, эрталабки қуёш нурларини, Опурбанинг юракка қадалувчи нигоҳини кўз олдига келтириб, бу қарашнинг маъносини энди тушунди.

Мринмойи ўйлаб кетди: агар у ўшанда ўзини бошқача тутса, унинг биргина саволига бошқача жавоб қайтарса, у ҳолда нималар бўларди экан?

Илгари Опурба, Мринмойи мени сира ҳам тушунмайди, деб диққат бўларди. Энди Мринмойи ёлғиз қолиб, Опурба менинг ҳақимда нима деб ўйлаган эди. Эри уни оташин бўсалар билан муҳаббат ташналигини қондиришга ноқобил, тантиқ, ўжар, тутуруқсиз ва аҳмоқ қиз деган фикрда эканини ўйлаганда, унга қаттиқ алам қилар, хижолатдан ер ёрилса киргудек бўлар эди. Нима қиларини билмай, Опурбанинг ёстиқларига ҳарорат ва эҳтирос тўла бўсалар бағишларди.

Шу тариқа кўп вақт ўтди.

Опурба Мринмойидан хат олмагунча уйга қайтмай-ман деган эди. Мана шуни эслаб, у бир куни эрига хат ёзишга киришди. Мринмойи эри бериб кетган зарҳал ҳошияли рангдор қоғозни олиб ўйга толди. Сўнгра қунт билан, лекин эланг-биланг қилиб қоғозни чизди-да, панжасини сиёҳга ботириб, турли ҳажмдаги ҳарфлар билан, ҳеч қандай мурожаатсиз, ёзди: «Нега менга хат ёзмайсиз? Аҳволингиз қалай, уйга келинг. Яна нималарни ёзиш кераклигини билмайман». У ёзмоқчи бўлган гап шу билан тугаган эди, бироқ жамиятда ўйлаган нарсангдан ташқари яна нима ҳақидадир гапириш одати бор. Мринмойи буни биларди. Шунинг учун у бир оз ўйлаб, яна бир неча сўз қўшиб қўйди: «Энди марҳамат қилиб, сиз менга хат ёзинг. Аҳволингиз қандай, шу

¹⁹ Ашарх — ҳинд календарининг учинчи ойи.

ҳақда ёзиб уйга қайтинг. Онам соғ-саломат, қишлоқдаги қизлар ва болалар нам саломат. Бизнинг қора сигиримиз кеча туғди». Шу билан у ўз мактубини тугатди. Сўнгра уни конвертга солиб, ҳар ҳарфига кўз ёшларини тўкиб, меҳр билан ёзди: «Опурбакришна Рай жанобларига». Унинг муҳаббати қан-ча чексиз бўлмасин, бари бир ҳарфларни тўғри ва чиройли чиқаролмади. Конвертга исмдан ташқари яна адрес ҳам ёзиш зарурлигини Мринмойи билмасди. Хатга қайнонаси ёхуд бошқа бирор кишининг кўзи тушишидан қўрқиб, ишончли чўридан почтага юборди.

Бу мактубдан ҳеч қандай натижа чиқмаганини сўзлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ, чунки у Опурбага тегмаган эди.

VIII

Онаси кўрдик, каникул ўтиб кетса ҳам Опурба уйга қайтмади. У, ўғлим ҳали ҳам хафа, деб ўйларди. Мринмойи эса, у мендан ранжиган деб ўзи ёзган мактубдан андиша қилиб, ер ёрилса киргудек бўлиб юрарди. Ростдан ҳам хат жуда аянчли эди. Унда бирорта бамаъни сўз йўқ, у бу хатда ҳатто ўзи ўйлаган сўзларни ҳам ифода этолмаган эди. Опурба уни ўқиб, Мринмойини яна ёш бола деб, янада нодонроқ ҳисоблайди, деган фикр шўрлик қизнинг қалбини ўқ теккандек яралар эди.

— Сен хатни почтага олиб борганмидинг? — Қайта-қайта сўрарди Мринмойи чўри хотиндан.

— Бўлмасамчи, мен уни ўз қўлим билан почта яшигига ташладим, — деб ишонтирарди чўри. — Эҳтимол афандим уни аллақачон олгандирлар.

Бир кун Опурбанинг онаси Мринмойини чақириб:

— Она қизим, Опурба қачондан бери уйга келмай кетди, мен уни кўргани Калкуттага бормоқчиман. Сен ҳам бормаисанми? — деб сўради.

Мринмойи маъқуллаб бош силкиб қўйди. Маъқуллади-ю, чопганча уйига кириб эшикни бекитиб олди, ўзини каравотга ташлаб, ёстиқни қучоқлади-да, қувончи ичига сиғмай хандон уриб кулиб юборди. Анчадан сўнг кулгидан тўхтади-ю, бирдан, ҳар хил хавфларни ўйлаб, кўнгли тоииб йиғлади.

Ўзларининг боришларидан Опурбани хабардор ҳам қил-май, гуноҳкор она-келин ундан узр сўраш учун Калкуттага жўнашди. Калкуттада она ўз куёвининг уйига тушди.

Бу орада Опурба Мринмойидан хат келишини кутмай, ўз аҳдини бузиб, бир кун кечаси ўтириб хат ёза бошлади. Бироқ у ҳеч бир муносиб таъбир тополмади. Йигит ҳам муҳаббат, ҳам алам акс этадиган мурожаат шаклини қидирарди. Аммо мувофиқ ифода тополмаганидан она тилига бўлган ҳурматсизлиги яна ҳам кучайди. Шу пайтда унга поччасидан мактуб келтиришди, унда онаси келган-лиги хабар қилиниб, уни ҳам тушки овқатга етиб келиши сўралган эди. Хатнинг охирида уйда тинчлик деб айтилган бўлса ҳам, Опурбанинг кўнглидан ҳар хил хаёллар ўтиб, таъби хира бўлди. У дарров сингисиникига қараб жўнади.

— Уйлар тинчми, ойи? — деб сўради онасини кўрган ҳамон.

— Уйдагилар ҳаммаси сиҳат-саломат, болам, — деди она, — кўпдан бери уйда бўлмаганинг, каникулда ҳам бормаганинг учун сени олиб кетгани келдим.

— Бекорга овора бўлибсиз, — деди Опурба, — мен ҳуқуқдан имтиҳон беришга тайёрланишим лозим... Овқат устида сингиси Опурбага қараб:

— Ака, нега сиз хотинингизни бирга олиб келмадингиз? — деб сўради. Йигит жиддий қиёфада гап бошлади:

— Ҳуқуқ фани билан шуғулланиш...

— Бўлмағур гапни қўйиб, тўғриси айтиверинг, — деб кулди поччаси, — уни бизга кўрсатишга қўрқасиз.

— Ростдан ҳам эҳтиёт бўлиш керак, — унинг сўзини бўлди хотини, — агар ёш боланинг

кўзи сизга тушса, албатта қўрқади-да.

Сухбат шундай ҳазилкашлик билан давом этса ҳам, Опурбанинг қовоғи очилмади. Ҳазиллар қайтага уни асабийлаштирарди. Агар истаса Мринмойи ҳам келарди, деб кўнглидан кечирди у. Эҳтимол онам уни олиб келишга унмб ҳам кўргандир, лекин у кўнмаган бўлса керак, деб ўйларди. Минг хил хаёлларга бориб турган бўлса ҳам

онасидан сўраб-суриштиришга ботинмади. Инсон ҳаёти ва бутун борлиқ унга нуқул ёлғондан иборат бўлиб кўриниб кетди.

Кечки овқат тугай деганда, кучли шамол қўзғалиб, сел қуя бошлади.

—Ака, бугун бизникида қолинг, — илтимос қилди синглиси Опурбага.

—Йўқ, уйга кетишим керак, ишим бор, — деди йигит.

—Кечаси қандай иш бўларди? — эътироз билдирди поччаси,— ахир бизникида ётиб қолганингиз учун бировга ҳисоб бермайсиз-ку. Ниманинг ташвишини қиляпсиз?

Кўп мунозарадан сўнг, Опурба ночор қолиб, шу ерда тунашга рози бўлди.

— Жуда чарчаган кўринасиз, ака, бориб ётгадингиз маъқул эмасмикан? — деди синглиси.

Бу таклиф Опурбанинг кўнглидагидай бўлди. У, қоронғи уйда танҳо қолсам ташвишларим бир даража камаяр, деган умидда эди... Сухбатга қўшилишни истамди.

— Чироқни шамол ўчирибди, ёқиб берайми? — сўради синглиси.

—Йўқ, керак эмас, — деди Опурба, — мен ёруғда ётолмайман.

Синглиси кетди, Опурба астагина ўрнига яқинлашди. Энди ётай деб турганида, бирдан билагузукларнинг жаранглагани эшитилди, икки нозик қўл уни ушлаб маҳкам бағрига босди, кимнингдир гул баргларини эслатувчи лаблари бехосдан унинг юзларига тегди, кўзёшлари аралаш ҳароратли бўсалар йигитга ўз ҳайратини баён қилишга халақит берарди.

Опурба дастлаб ҳанг-манг бўлиб қолди кейин фаҳмласа: бир вақт кулги халақит берган илтимоснинг бажарилишига бугун кўзёшлари ёрдам берибди.

1893-йил

СКЕЛЕТ

Биз, уч бола ётиб юрган уйнинг ёнидаги хона деворига одам скелети осиб қўйилган эди.

Кечаси унинг суякларини шамол шиқиллатса, кундузи биз шиқиллатардик. У вақтда биз пандитимиз²⁰ билан «Мегхнаднинг ҳалокати»ни²¹ ўқир эдик. Кенбел мактабининг бир студенти бўлса, бизга остеологиядан²² дарс берарди. Мураббийимиз бизни қандай қилиб бўлса ҳам кўпроқ фанлардан хабардор қилишга интилар эди. Унинг орзуси нечоғлик рўёбга чиққанини бизни билган кишиларга ҳикоя қилиш ортиқча, бошқаларга эса, яхшиси, бу сир бўлиб қола қолсин.

Шундан бери кўп вақт ўтди. Скелет хонадан ғойиб бўлди, остеология ҳам хотирамиздан кўтарилиб кетган.

Лекин яқинда, қандайдир бир муносабат билан бир вақтлар биз ўша студентнинг дарсини тинглаган уйда меҳмонлар йиғилиб қолди-ю, менга қачонлардир скелет осиглиқ турадиган хонада ухлашга тўғри келди. Мен хийла вақт-гача ухлолмай, бутхона минорасидаги катта соат милининг уришига қулоқ солиб, дам у ёнбошимга, дам бу ёнбошимга ағдарилиб узоқ ётдим.

Уйнинг бир бурчида чироқ ёниб турарди. Бирдан лип-лип этди-да, ўчиб қолди. Шуни ҳам айтиб қўяй, бизнинг уйимиз бунёдга келгандан бери унда бир қанча бахтсиз ҳодисалар рўй берган эди. Бинобарин, табиийки менинг ўчган чироқ ҳақидаги ўйларим шу топдаёқ инсон ҳаётининг бебақолиги хусусидаги тафаккурга ўтиб кетди. Мен беихтиёр ўйга толдим: ярим кечанинг чексиз зулматида мана бу чироқ шуъласининг бехосдан ғойиб бўлгани сингари, ҳаётда ҳам кечаю кундуз, киши жонининг майда-майда учқунлари ҳам вақти-бевақт сўниб туради.

Ўзим ҳам сезмай, бир вақтлар шу уйга осилган скелет ҳақидаги ўйларга ўтиб кетдим. Хаёлимда, у кимники эди экан, деб турганда, тўсатдан биров менинг чодирим олдида тимискиланиб, қоронғида қўли билан деворни сийпалаб, бир нарса ахтаргандай туюлди. Кимнингдир нафас олиши, оёқ шарпаси эшитилди. Буларнинг бари безовта, ҳаяжонланган ўйларим самараси эканини билардим, албатта. Шарпа эса, чакка томирларимнинг уришидан бошқа нарса эмас эди.

Шунга қарамай, мен даҳшатга тушдим. Бу сабабсиз қўрқувдан қутулиш учун:

— Ким бу? — деб сўрадим.

Шарпа каравотимга яқинлашгач, қотиб қолди-да, овоз эшитилди:

— Бу мен, менинг скелетим қаёққадир ғойиб бўлди, уни қидириб юрибман.

Ўз тасаввуримда бунёдга келган бу мавжудотдан қўрқишнинг ҳожати йўқ деб ўйладим, шунинг учун ўзимни босиб, бепарвороқ овоз билан, бироқ кўрпани устимга торта туриб, яна сўрадим:

— Ҳа, ҳозир худди шундай ишнинг хонаси! У скелет сенга нима учун керак бўлиб қолди?

— Бу қандай беҳуда савол? — Назаримда у чодиримнинг ёнгинасида туриб гапирар эди. — У суяклар менинг юрагимга қалқон эди, ахир! У чоғларда мен ёш ва соҳибжамол қиз эдим! Сен менинг скелетимга назар солишни хоҳлармидинг?

— Ҳа, сенинг истагинг табиий, — жавоб бердим мен, — майли, сен қидир, мен бир оз мизғиб олишга уриниб кўрай.

— Сен ёлғиз экансан назаримда, — деб давом этди шарпа. — Ундай бўлса, мен бир дақиқа ўтирай-да, иккимиз андак гаплашайлик. Дастлабки ўттиз беш йил давомида мен мана шундай ўтириб, одамлар билан тез-тез гаплашиб турардим. Сўнгги ўттиз беш йилда эса, қабристонда изғиган шамолдек фазоларда айланиб юраман. Ҳозир сенинг ёнингда бирпас ўтириб, яна инсон тилида бир оз гаплашай.

²⁰ Пандит — ҳинд классик фани мактабини ўтган олимларга бериладиган фахрий унвон.

²¹ «Мегхнаднинг ҳалокати» — бенгал шоири ва драматурги Майкл Модхушудон Доттнинг (1824—1873 йиллар) достони.

²² Остеология — суяклар тузилиши ҳақидаги билим, анатомиянинг бир бўлими.

Аллакимнинг чодирим ёнига ўтирганини сездим. Ноилож бир аҳволга тушиб қолганимни англаб, бутун кучимни йиғдим-да, имкон борича бепарволик билан:

— Жуда соз. Бирор қизиқ воқеа тўғрисида сўзлашайлик, бўлмаса, — дедим.

— Агар сен энг ғаройиб бир хангомани эшитмоқчи бўлсанг, ҳаётим ҳақида хикоя қилиб берай.

Бутхона соати кечаси иккига занг урди.

— Мен ёш ва тирик чоғимда, фақат бир кишидан, ўз эримдан ўлимдан қўрққандай қўрқардим. Ўзимни қармоққа илинган балиқдай ҳис этардим. Назаримда, тамом бегона бир одам мени болаликнинг осойишта ва шинам оламидан юлиб олгану унинг қўлидан қутулишнинг иложи йўқдай туюларди. Тўйдан сўнг икки ой ўтгач, эрим ўлди. Қариндош-уруғлар, ёр-дўстлар менинг шум тақдиримга қоп-қора қақшаб йиғладилар. Қайнотам юзимга узоқ тикилиб туриб, охири қайнонамга бундай деди: «Шастрларда мана шу қизимиз сингари бадбахтлик келтирувчи хотинлар ҳақида ривоятлар бор». Буларнинг барини мен яхши хотирлайман. Сен эшитяпсанми ўзи? Ҳикоям ёқяптими?

— Жуда ёқяпти, — деб жавоб бердим. — Бошланиши ғоят қизиқ экан.

— Ундай бўлса, қулоқ сол. Мен хурсанд бўлиб отамнинг уйига қайтиб келдим. Вақт ўтиб борарди. Гарчи одамлар мендан яширишга уринсалар ҳам, менга ўхшаш соҳибжамол қизни қидириб топиш амримаҳол эканини ўзим жуда яхши билардим. Сен нима деб ўйлайсан?

— Шундай бўлиши мумкин, бироқ мен сени асло кўрган эмасман.

— Кўрганинг йўқ! Менинг скелетимни-чи? Ҳа-ҳа-ҳа! Мен тегишяпман! Бир вақтлар бу кўз косаларида тимқора шахло кўзлар чакнаганини, лоларанг лабларда ўйнаган нозик табассумнинг ҳозирги бу яланғоч тишларнинг мудҳиш тиржайишига асло ўхшамаганини сенга не йўсинда исбот қилсам экан? Сенга нималарни тавсиф қилай: латофат ва назокатними, ҳусну жамолимними, сарв қоматимними, келишган, нозик, миққи, хушбичим аъзойи баданимними? Ҳозир бу тавсифлар сенга ғайритабиий тую-лади, бу эса менинг ғазабимни келтиради. Ҳолбуки ўша замоннинг мана-ман деган докторлари ҳам менинг скелетим остеологияни ўрганиш учун бир восита бўлиб қолишини тасайвур этолмас эдилар. Бир докторнинг энг яқин дўсти билан суҳбатида мени, нозик ва хушбўй чечак, деб атагани ҳамон эсимда. Бошқача айтганда, ҳамма инсонлар остеология ва анатомияни ўрганиш учун восита бўлиши мумкин, фақат менгина латиф чечакка ўхшардим. Айтчи, чечакларнинг ҳам скелети бўладими?

Мен юрган чоғда гавдамнинг ҳар бир ҳаракатида гўзаллик нури порлоқ бриллиант сингари товланиб турганини сезардим. Мен қўлларимга тез-тез ва узоқ-узоқ тикилиб қолардим. Бу қўллар шу қадар нозик эдики, дунёда энг мағрур одамнинг ҳам қалбини ром қила оларди. Субҳадра ҳам қоматини мағрур кўтариб, ўзининг зафар дулдулида Аржуна²³ билан ёнма-ён ўтириб ҳайратда қолган уч олам узра парвоз этаркан, эҳтимол, унинг кафти лоларанг нафис, момик қоиларида нозик бармоқлари аланганинг тили каби ёниб тургандир.

Менинг беҳаё, яланғоч, кўҳна скелетим, балки сенда нотўғри тасаввур қолдиргандир, лекин афсуски, бу янглиш фикрни рад этиш учун менда ҳеч қандай далил йўқ. Шу сабабли менинг учун жаҳонда энг манфур нарса — сенсан. Кўз ўнгингда ўн олти яшар соҳибжамол танноз бир қиз боииб қад кўтарсаму сени узоқ вақтга уйқудан маҳрум қилсам! Яна истагим шуки, ҳар қандай остеологияни барбод этиб, сенинг бошингдан ҳам унинг асарини қўймай қувиб чиқарсам дейман.

— Агар латиф баданинг ҳозир ҳам бўлганда, унга қасамёд қилиб айтар эдимки, бошимда у фаннинг юқи ҳам қолмаган, — дедим мен. — Жозибали, баркамол ёшликдаги ҳусн-жамолинг эса кеча зулматида ҳам олмос каби порлаб турибди. Бу ҳақда ортиқ гапиришнинг ҳожати йўқ!

— Менинг дугонам йўқ эди, — давом этди у, — акам уйланмасликка аҳд қилган, бинобарин, ичкарида ўзим танҳо яшардим. Ёлғизликда боғдаги бир дарахт соясида ўтириб, бутун олам

²³ Аржуна — қадимий ҳинд эпоси «Рамаяна»нинг қаҳрамони; Субҳадра — унинг хотини.

менга ошиқи шайдо, юлдузлар ҳам фақат менга нигоҳ ташлайди, шамол ҳам менинг ҳасратимда нолиш қилади, сабзалар эса, агар ҳуши бўлганда, менинг оёғим тегиши билан ҳушини ҳам йўқотарди, деб ўйлар эдим. Кўкатларнинг поймол бўлиб ерга қапишган новдалари назаримда, оёғим остида сас-садосиз ётган бутун дунёнинг йигит-ялангларидай туюларди.

Акамнинг дўсти Шошишекхор медитсина колледжини битиргач, бизнинг уй доктори бўлиб қолди. Мен уни илгари ҳам дарпарда орқали тез-тез кўриб турардим. Акам жуда ғалати одам бўлиб, ҳаётга доимо чўчиброқ қарарди. Дунё унга жуда мураккаб туюлар ва у борган сари ундан узоқлашиб, оқибат гўшанишин бўлиб қолганди. Шошишекхор унинг ягона дўсти бўлиб, мен доим кўриб юрган йигит ҳам фақат шу эди. Оқшомлари боғда ўзимни шоҳ тахтида ўтиргандай ҳис этганимда, оёғим остида ётган бутун дунё йигитлари Шошишекхор сиймосида намоён бўла бошладилар. — Сен тинглаяпсанми? — деб менга мурожаат қилди шарпа. — Сен нима хаёл суриб қолдинг?

Мен оғир сўлиш олиб:

— Мен Шошишекхор бўлиб туғилсам, эҳтимол яхшироқ бўларди, — деб жавоб бердим.

— Аввал ҳикояни охиригача эшит. Бир ёмғирли кунда мени безгак тутди. Доктор кўргани келди. Биз биринчи дафъа бундай яқин туриб кўришдик.

Мен деразага қараб ётган эдим, шунинг учун кечки шафақ оқарган юзимга арғувон нурларини сепиб турарди. Доктор хонага кириб, менинг юзимга қарагач, фикран ўзимни докторнинг ўрнига қўйиб, ўзимга четдан назар солдим. Юзим кечки шафақ нурида сўлиб қолган кичкина нозик чечакка ўхшар, гажакларим пешонамга тушиб турар, ҳаё билан ярим юмилган шахло кўзларим дилбар юзга соя соларди...

Доктор хижолат ичида, оҳистагина акамга менинг томиримни кўриш кераклигини айтди.

Мен кўрпанинг тагидан момикдай қўлларимни чиқардим: «Қимматбаҳо билагузуклар тақсам қандай яхши бўларди», — деб ўйладим ичимда.

Докторнинг бемор қўлини бундай ўнғайсизлик билан ушлаганини мен ҳаргиз кўрган эмасдим. Бармоқлари томирни қидираркан, тинмай қалтирарди. У менда иситма борлигини сезди, мен эса, унинг юрак уришини сездим. Ишонмайсанми.

— Ишонмаслик учун ҳеч қандай далилим йўқ, — дедим мен. — Бунинг устига, кишининг томири ҳамиша ҳар хил уриб туради.

— Мен бир неча дафъа оғриб тузалгандан сўнг, пайқадимки, дунёда оқшомлари мени кутувчи ёшларнинг миқдори анча камайиб, оламим деярли бўм-бўш бўлиб қолган эди. Ниҳоят, унда доктор билан бемор қолди, холос.

Оқшомлари мен яширинча заъфарон либослар киярдим, сочларимнинг учига жасмин гулини тақиб, чиройли турмаклаб қўярдим, қўлимга кўзгу тутиб, боғда узоқ-узоқ ўтириб қолардим. Нега бундай қилардим? Ўз-ўзига бино қўйиш, ҳадеб ўз аксингга термилиш зериктирмайдими? Йўқ! Ҳуснимга тикилган мен ўзим эмас эдим, ахир. Мен ёлғиз ўтирардим-у, лекин биз икков эдик. Мен гоҳо доктор бўлиб олардим-да, ўзимга термилиб, мафтун бўлардим, ўзимни севиб эркалардим, бироқ гоҳо қалбимдан маъюс оқшом шамолининг туғенидай бир «оҳ» узилиб чиқарди.

Шундан бери мен сира ёлғиз бўлган эмасман. Сайр этганимда, ерга қараб қадамларимни кузатаман, пан-жаларимнинг тушишига разм соламан, бу оёқ олишим докторга манзур бўлармикан, деб ўйлайман. Қиём пайтида, ташқарида жазирама иссиқ бўлиб, атрофда сукунат ҳукм сурганда, ҳавода парвоз этган калхат овози-ю, бизнинг ҳовли ёнидан ўтган ўйинчоқфурушнинг ўз матоларини таъриф қилиб қичқиргани эшитиларди. Ана шунда, мен кўкатлар устида рўйжа солиб ястаниб ётардим.

Яланғоч билаклар енгиллик билан юмшоқ ёстиқ устига ташаланар, назаримда кимдир бу билакларнинг латифлигига маҳлиё бўлиб, оҳиста кўтариб, оппоқ кафтларимдан ўпар, сўнгра сас-садосиз узоқлашарди. Агар мен ўз ҳикоямни шу билан тугатсам, сен нима дер эдинг?

— Майли, — дедим мен, — лекин охири йўқ, туннинг қолганини сарф этиб, ҳикояни ўзим

тугаллашим лозим бўлади.

— У ҳолда, — деди шарпа, — бу, тишлари иржайиб турган скелет ҳақидаги кўрқинчли ҳикоя бўлмай қоларди. Давомини эшит! Бир оз тажриба ортдиргандан сўнг доктор бизнинг уйнинг пастки қаватида шифохона очди. Мен қувноқ суҳбат ва ҳазил-мутойибалар орасида ундан ҳар хил дори ва заҳарларнинг хусусияти, одамнинг нимадан тез ва енгилроқ ўлиши ҳақида сўраб қўярдим. Гап докторнинг севган мавзуларига бориб тақалганда, у сергап бўлиб кетарди. Шундай суҳбатлар мени ўлимдан кўрқмасликка, ўлимни қандайдир ўзимга яқин бир нарсадай тасаввур қилишга ўргатди. Оламда мен учун севги билан ўлимги-на мавжуддай туюларди. Менинг ҳикоям тамом боиа ёзди, озгина қолди.

— Ҳадемай тонг ҳам ёришади, — дедим мен аста.

— Орадан бирмунча вақт ўтгач, доктор бабунинг нимадандир ташвиш тортиб, ўз ҳаяжонларини мендан яширишга уринаётганини сезиб қолдим. Кунлардан бир кун қарасам, у жуда ҳафсала билан кийиниб акамдан извош олиб, кечаси қаёққадир жўнади.

Мен ортиқ тоқат қилолмай, акамнинг олдига бордим. Ҳар хил майда-чуйда гапни гапириб бўлгач: «Айтгандай, доктор бабу извошда қаёққа кетди?» — деб сўрадим. Акам қисқа қилиб жавоб берди:

— Ўлгани.

— Боимағур гапни гапирманг, — дедим мен.

— Уйлангани кетди, — деб тушунтирди акам.

— Наҳотки! — деб қичқириб юбордим-у, қаҳ-қаҳ уриб кула бошладим. Кейинча билсам, доктор бу никоҳ шарофети билан ўн икки минг рупия қалин оларкан. «Аmmo бу янгиликни сир тутиб, нега у мени ҳақорат қилди? — деб ўйлардим. — Ахир, мен унинг оёқларига йиқилиб, мабодо шунга ўхшаш бирор воқеа рўй берган тақдирда ўзимни ҳалок этаман деб ҳеч қачон айтмаган эдим!». Йўқ, эркакларга ишониб бўлмайди. Мен бу дунёда фақат бир эркакни танирдим-у, лекин шунда ҳам ҳамма эркакларнинг нимадан иборат эканини тездан пайқаб олдим.

Кечга яқин, касалларни кўриб бўлгач, доктор уйга қайтиб келди. Мен хандон уриб, унга мурожаат қилдим: «Доктор жаноблари, тўйлар муборак?» Менинг қувноқ-лигимни кўриб, доктор эсанкираб қолди. Мен эса яна сўрадим. «Наҳотки ҳеч қандай музика бўлмаса?»

Шошишекхор оғир нафас олди:

— Назарингизда тўй шунақа қувончли нарсами?

Унинг жавобини эшитиб, мен яна кулдим. Бунақасини сира эшитган эмасдим.

— Йўқ, бу яхши эмас, мен нағма-навони, ёруғликни севаман, — дедим.

Охири акам урф-одатга мувофиқ ўйин-кулги, тантана қилиш ҳақида фармон бериб мендан қутулди.

Мен кунбўйи, уйга келин келса нима қиламан, деб хаёлга ботиб юрдим.

— Доктор жаноблари, сиз яна беморларнинг томирини кўрасизми? — деб сўрадим. — Ҳа-ҳа! Қасамёд этаманки, одамларнинг, айниқса эркакларнинг юрагида нима борлигини сира билиб бўлмайди. — Менинг сўзларим докторнинг қалбини ўқдай тешиб ўтди.

Тўй ярим кечадан сўнг бўлиши керак эди. Кечкурун доктор акам билан томда ўтириб, одатдагидек майхўрлик қилишди. Ҳадемай ой қалқди.

Мен уларнинг ёнига келдим-у:

— Доктор жаноблари, хотирингиздан кўтарилди, шекилли, сиз жўнашингиз керак, — дедим кулиб.

Бу ўринда яна бир нарсани эслатиб ўтиш керак.

Айвонга чиқишдан олдин мен яширинча аптекага кириб, жиндак порошок олдимда, унинг бир қисмини билинтирмай докторнинг стаканига солдим. Бу порошокни ичган одам ўлади, деб унинг ўзидан эшитган эдим. Доктор стакандаги майни бир кўтаришда сипқариб, ўрнидан турди ва менга хира назар ташлаб, қалтираган овоз билан секингина:

— Мен кетдим, — деди.

Мана найлардан ҳам садо чиқди. Мен банорас сорийси кийиб, бисотимдаги ҳамма қимматбаҳо либосларим билан ўзимга оро бердим. Фарқларимни қизил рангда бўяб, боғдаги азим бир дарахт остида ўзимга жой солдим.

Дилбар бир кеча. Тўлин ой оламни сутдек ёритган. Жануб шабадаси ухлаган оламнинг ҳорғинлигини тарқатиб, фазоларда парвоз этмоқда, боғда жасмин гулнинг хушбўй ҳиди анқиди, узоқда най садолари тиниб, ой нури хиралашганда, дарахтлар, осмон ва мен туғилиб ўсган уй зулмат денгизида сароб каби сузиб, эриб кетганда, кўзларимни юмиб, табассум қилдим. Мен лабларимда аранг сезилиб турган бу нафис табассумни одамлар келиб кўришларини истардим. Мен бу табассумни мангулик зулматдан иборат ўз никоҳ хонамга олиб кетмоқчи эдим. Ҳайҳот, қани бу никоҳ хонаси? Қани менинг келинлик зеб-зийнатларим?

Мен шақирлаган овозни эшитиб уйғонганимда, тепамда уч боланинг остеология ўқиётганини кўрдим. Бир вақтлар қувонч билан қайғу ҳислари қайнаган, ёшлик гулининг нафис япроқлари очилган жойни ҳозир муаллим таёқча билан кўрсатиб суюкланинг номларини атамоқда эди.

Менинг лабларимда ғунчадай очилган сўнги табассумнинг бирор изини пайқадингми? Хўш, ҳикоя сенга маъқулми?

— Жуда ажойиб ҳикоя экан, — жавоб бердим мен.

Шу маҳал қарғаларнинг биринчи қағиллаши эшитилди.

— Сен ҳануз шу ердამисан? — деб сўрадим.

Жавоб бўлмади. Тонгнинг илк нури деразадан кириб келмоқда эди.

1891-йил

ЎЛИКМИ, ТИРИК?

I

Ранигхат заминдори Шародашонкорнинг уйида яшовчи тул хотин Кадоминининг қариндошлари йўқ эди. Ҳаммаси бирин-кетин вафот этган. Қайин оғаси Шародашонкорнинг кичик ўғли унинг ягона овунчоғи, қувончи эди. Бу гўдак туғилгандан сўнг онаси узоқ касал бўлиб, болани Кадомини боқиб ўстирди. Хотин киши бировнинг боласини тарбия қилдими, гарчи унга муҳаббатдан бошқа ҳеч қандай ҳуқуқи бўлмаса ҳам, меҳру муҳаббати тобора ортиб бораверади. Муҳаббат эса ўз ҳуқуқини ҳеч қандай ҳужжат билан исбот қилолмайди. Зотан, муҳаббат бунга муҳтож ҳам эмас, у ўзининг ишончсиз санамига кун сайин зўрроқ эҳтирос билан хизмат эта беради.

Кадомини болага бўлган меҳрини сарф этиб бўлгач, бир куни кечаси қўққисдан ўлиб қолди. Бу бахтсиз ҳодиса срабон ойида юз берди. Унинг юраги бирдан уришдан тўхтади. Дунёда ҳамма иш ўз навбатида давом этарди, фақат меҳр билан тўла шу нозик юракдаги давр соати мангу тўхтади. Политсиянинг хархашасидан қутулиш учун заминдорнинг тўрт брахмани жасадни тезроқ куйдиришга қарор қилдилар.

Дафн гулхани ёқиладиган қабристон қишлоқдан анча узоқда эди. Бу ерда, кўл бўйида бир кулба бўлиб, ёнида баланд банян дарахти ўсарди. Қачонлардир бу ердан дарё ўтгану ҳозир қуриган. Унинг ўзанида дафн маросимлари ўтказиш учун кўл қазилган эди. Атроф-теварақдаги аҳоли бу кўлни қадимги муқаддас дарёнинг бир қисми деб, унга зўр ихлос қўйган эди.

Хизматчилар жасадни кулбанинг ўртасига келтириб қўйиб, дафн гулхани учун ўтин кутиб ўтирдилар.

Вақт шундай секин ўтардики, хизматчилардан Нитай билан Гуручороннинг тоқати тоқ бўлиб, нега ўтин келтиришмади, деб билгани кетдилар. Бидху билан Бонмали эса, жасадни пойлаб қолди.

Зим-зиё кеча эди. Қалин булутлар билан қопланган осмонда бирорта юдуз кўринмасди. Икки киши хонада хомуш ўтирибди. Бирининг шам ва гугурти бор эди, лекин гугурт нам тортиб қолгани учун, ҳар қанча уринса ҳам ёндиролмади, чироқлари эса ўчиб қолди.

Узоқ жимликдан сўнг уларнинг бири:

— Ҳозир тамаки билан трубка бўлса хўп соз бўларди-да, — деди.

— Мен чопиб бориб, бирпасда ҳаммасини олиб келишим мумкин, — деди Бонмали.

Бонмалининг муддаосини пайқаган Бидху қичқириб юборди:

— Нима, бу ерда мен ёлғиз қоламанми?

Яна жимлик чўқди. Ҳар дақиқа бир соат бўлиб туюларди.

Улар ўтинга кетганларни ич-ичларидан лаънатлардилар. Ҳатто, улар бир жойда ўтириб чилим чекаётгандир, деб гумонсирай ҳам бошладилар.

Атрофда сукунат ҳукмрон эди, фақат тинмагур бақаларнинг вақиллаши, тунги чигирткаларнинг чириллаши жимликни бузарди. Брахманларга тобутдаги жасад қимирлагандай, гўё аёл бошқа ёнбошига ағдарилгандай туюлди. Бидху билан Бонмалини ваҳм босиб «Рам! Рам!» деб қичқириб юбордилар.

Кутилмаганда, кулбада оғир хўрсиниш эшитилди. Хизматкорлар бир лаҳза кулбадан чиқиб қишлоққа қараб қочдилар. Уч мил чамаси чопиб боргач, қайтиб келаётган шерикларини кўриб қолдилар. Улар чиндан ҳам чилим чекиб, ҳеч нарса билмай қайтаётган эдилар, аммо, дарахт кесилган, ҳадемай ўтин келтирилади, деб хабар қилдилар. Бидху билан Бонмали кулбада рўй берган ҳодисани сўзлаб беришди. Нитай билан Гуручорон бунга ишонмасдан, уларни қўрқоқликда айбладилар. Тўртовлон қабристондаги кулбага қайтиб келишди. Тобутни бўш кўриб ҳанг-манг бўлиб қолдилар. Ҳаммаси ҳайратда эди, бир-бирларига қарадилар. Жасадни қашқирлар олиб кетдимикан десалар, атрофда бирор парча латта кўринмасди. Хизматкорлар

ташқарига чиқиб, кулба ёнида, лойда зоифона оёқ изини кўриб қолишди.

Шародашонкор аҳмоқ эмасди, агар бўлган ҳақиқатни унга сўзлаганларида ҳам, унинг бунга ишониши даргумон. Узоқ муҳокамадан сўнг, ўлик куйдирилди, деб хабар қилишга аҳд этдилар.

Тонг отарда, одамлар ўтин олиб келиши билан, кулбада озроқ ўтин бор экан, жасад куйдирилди, деб айтдилар. Бу гапнинг тўғрилигига ҳеч ким шак-шубҳа қилмади. Ростдан ҳам кулбада жасад йўқ эди, жасад эса унақа бойлик эмаски, биров ўғирлаб кетса.

II

Ҳаммага аёнки, одам баъзан ўлгандай туюлса ҳам, жон унинг баданини илтиб туради. Худди шундай Кадомини ҳам ўлмаган, фақат ўликка ўхшаб қолган эди.

Ўзига келиб, қараса — атрофи қоп-қоронғи. У гўё ўз жойида ётар эди.

— Синглим, — деб чақирди у. Ҳеч ким жавоб бермади. Қаттиқ қўрққан Кадомини тобутда ётганини бирдан пайқади. Оғриб нафаси бўғилганини эслади. Бу вақтда овсини боласи учун ўчоқда сут илтиб турган эди. Кадоминининг мажоли қуриб, ўзини кўрпага ташлади.

— Синглим, болани олиб кел, мен оламан, — деди у узуқ-юлуқ овоз билан хушдан кетаёзиб.

Шундан сўнг, гўё сиёҳ қуйилгандек ҳамма нарса бирдан қорайди. Кадоминининг хираланган тушунчасида олам китобининг ҳамма ҳарфлари бир онда бир-бирига қўшилиб кетди. Бола охирги марта уни чақирдими-йўқми, буни эслолмайди. Бу таниш оламдан ўлимнинг ниҳоясиз, номаълум йўлига равона бўлганда, боланинг меҳр билан видолашиш армуғонини олдимми, йўқми, буни ҳам эслолмайди.

Бу кимсасиз зулматни у дастлаб, ҳеч нарса кўринмайдиган, ҳеч бир садо эшитилмайдиган, меҳнатсиз, абадий тетиклик талаб этадиган макон — ўлим тангриси Яманинг макони деб ўйлади. Очиқ эшикдан рутубат аралаш шамол эсиб, бақаларнинг вақиллаши эшитилгач, Кадомини жуда ёшлигидан бошлаб азоб-уқубатлар билан тўлган қисқа ҳаёт йўлини ўйлаб, ўзининг ҳали бу дунёда эканини сезди. Бирдан чақмоқ чақиб кўлни, банян дарахтини, кенг далаларни ва узоқда қорайиб турган қатор дарахтларни ёритди. Аёл, ой ўн беш кунлик бўлган кезларда бу кўлда чўмилганини, дам гулхани устида ётган ўликлами кўриб қўрққанларини эслади.

У дастлаб уйга қайтмоқчи бўлди. Кейин ўйлаб қолди: «Ахир мен ўлганман! Қандай қилиб улар мени уйга киритади. Мен уларнинг бадбахтлигига сабаб бўлмайманми. Мен тириклар салтанатидан қувилганман. Мен энди арвоҳман, холос. Агар шундай бўлмаса, мен Шародашонкорнинг яхши ҳимоя қилинадиган ичкари уйдан не йўсинда бу узоқ қабристонга тушиб қолдим? Жасадим куйдирилмаган. Мени куйдириши лозим бўлган одамлар қаёққа кетишди?» Аёл Шародашонкорнинг чароғон уйини эслади, сўнгра ўзини узоқ қоронғи қабристонда танҳо, ташландиқ ҳолда ётганини ўйлаб, энди кишилиқ жамиятининг аъзоси эмаслигини пайқади. У фақат қўрқинчли туш, ваҳмали кўланка ёхуд арвоҳ эди!

Кадомини, шуларни хаёлдан кечирган ҳамоно, ердаги қонунлар занжиридан халос бўлгандай, ўзида фавқулодда куч ва чексиз эркинлик ҳис этди. Энди у хоҳлаганини қила олар ва истаган томонига кета оларди. Бу янги фикрдан девонавор ҳолга келган Кадомини кулбадан чиқиб қабристонда намоён бўлди. Унинг юрагида на ийманиш ва на қўрқувнинг сояси бор эди.

Лекин у андак юриб, бутун вужудида ҳорғинлик сезди. Чор-атроф, баъзи жойлари шопипоялар билан қопланган кўз илғамас текисликдан иборат эди. Гоҳо Кадомини тизза бўйи сувда турганини пайқаб қоларди. Тонг ёришиб, уйлар атрофидаги дарахтларда қушлар нағмаси эшитилганда, боёқиш жувонни қўрқув босди. У эндиликда бу олам ва тирик одамлар билан қандай алоқада бўлишини тасаввур этолмасди. Кадомини зим-зиё кечада қабристонда экан, ўзини озод ва ўз жойида ҳис этганди. Аммо тонг ёришиб, уйлар ва одамларни кўргач, у даҳшатда қолди. Одамлар арвоҳлардан, арвоҳлар эса одамлардан кўрқади, уларни ўлим

дарёси бир-биридан ажратиб туради.

III

Кадоминининг кийимлари ифлос, ўзи ваҳимали хаёллар туфайли ақлдан озиб телбага ўхшаб қолган эди. Шу алфозда уни одамлар кўрса қўрқар, болалар кўрса ё тош отар, ёхуд қўрқиб яширинар эдилар. Хайрият, уни бу аҳволда биринчи марта учратган киши ёлғиз бир йўловчи бўлди.

— Хоним, сиз мўтабар аёлга ўхшайсиз, — деди йўловчи унга яқин келиб, — бу аҳволда қаёққа бормоқчисиз?

Кадомини нима деб жавоб беришини билмай, хомушлик билан унга термилиб қолди. У ҳали ҳам тирик эканига ва мўтабар аёлга ўхшашига, у билан гаплашишлари мумкинлигига ишонмас эди.

— Юринг! Мен сизни уйингизга элтиб қўяман. Айтинг, уйингиз қаерда? — деди йўловчи.

Кадомини йўлаб қолди. У қайнағасининг уйига қайтишни хотирига ҳам келтирмасди. Бироқ, бошқа бошпанаси йўқ. Шунда ёшликдаги дугонаси Жогомая ёдига тушди. Дугонаси эрга теккандан бери у билан кўришмаган, аммо ора-сира бир-бирларига хат ёзишиб турардилар. Улар гоҳо бир-бирларидан ўпкалаб қўярдилар, сабаби маълум, албатта: Кадомини Жогомаяни жуда яхши кўрганини исбот қилишга тиришар, Жогомая эса, сенинг муҳаббатинг меникичалик эмас, деб ўпкалар эди. Лекин ҳар иккаласи, мабодо яна учрашгудай бўлсак, ортиқ гина қилишмай, тотув яшаймиз деб аҳд қилган эдилар.

— Мен Нишиндапурга, Патичорон жанобларининг уйларига бораман, — деди Кадомини.

Йўловчи Калкуттага бораётган эди. Нишиндапур гарчи узоқроқ бўлса ҳам ҳар ҳолда унинг йўли устида. У Кадоминини дугонасининг уйига бошлаб борди. Бошда Кадомини билан Жогомая бир-бирларини танимай турдилар. Таниганларидан сўнг:

— Вой, кела қол, ўртоқжон, марҳамат! Қадамларингга ҳасанот, — деди Жогомая гул-гул очилиб, — мен сени қайтиб кўрарман деб хотиримга ҳам келтирмаган эдим. Хўш, азизим, қандай шамол учирди? Наҳотки қайнағанг келишингга рози бўлган бўлса?

Кадомини хомуш турарди.

— Опажон, — деди у ёлворган оҳангда, — қайнағам тўғрисида суриштириб ўтирма, яхшиси уйингдан бошпана бер, сенга чўри бўлай. Сен нима десанг барини бажо келтираман.

— Нималар деяпсан ўзинг? — хитоб этди Жогомая.— Менга чўри бўлармиш! Ахир сен менинг энг яқин, жонажон ўртоғимсан-ку!

Шу палла хонага Патичорон кириб келди. Кадомини бир лаҳза унга назар солиб, сўнг оҳиста хонадан чиқиб кетди. У бошига сорийсининг учини ҳам ёпмади, уй хўжасига иззат-икром ҳам кўрсатмади. Бу қилиқ эрига хуш келмаслигидан қўрқиб, Жогомая воқеани батафсил тушунтиришга киришди. Патичорон ҳамиша Жогомаяга ён берса-да, бу гал сўзларига эътибор қилмай, хотинини ўнғайсиз вазиятда қолдириб чиқиб кетди.

Кадомини дугонасининг уйида тура бошлади, лекин улар орасида илгариги ишонч йўқ эди. Ўлим уларни бир-биридан айириб турарди. Жувон бошқалар билан иноқ бўлолмас, унинг барҳаётлиги ҳали ўзига ҳам жумбоқдай туюларди. Кадомини Жогомаяга қараб, унинг эри, уй-жойи бор, у мenden узоқ бир оламда яшайди, дугонам бебақо дунёнинг тирик одами, шу оламнинг бурчини адо этиб, унинг ҳузур-ҳаловатидан баҳраманд бўлади, мен эса, фақат бир сояман, деб ўйларди. Жогомая фоний — ўткинчи дунёда яшайди, Кадомини эса абадийликда.

Жогомаянинг ҳам кўнгли қандайдир ғаш эди, лекин бунинг сабабини ўзи билмайди. Хотин киши сирни ёқтирмайди, чунки сир майда оилавий ташвишларни эмас, шеърят, қаҳрамонлик ва олимликнинг йўлдошидир. Шунинг учун, агар хотин киши бирор нарсани тушунмаса ё бу нарсдан алоқани бутунлай узади, ёхуд уни ўзи тушунадиган қилишга тиришади. Бордию бу иккиси ҳам муяссар бўлмаса, жаҳли чиқади. Кадомини паришонроқ кўринган сари, унинг

юрагидаги дардини билолмай, Жогомаянинг тобора жаҳли чиқаверди. Кадомини ўзидан-ўзи қўрқар, лекин ўзидан қочиб қутулишнинг иложини тополмасди. Ажинадан қўрққан одамлар орқаларига қайрилиб қарашга ҳайиқадилар: уларга ҳамма ер мудҳиш туюлади. Аммо Кадомини ҳаммадан кўпроқ ўзидан қўрқарди, зотан унинг атрофини ўраган кишилардан қўрқадиган жойи қолмаган. Тунда ёлғиз хонада ётиб ваҳимага тушар, оқшомлари чироқ шуъласида ўз соясини кўриб ларзага келар эди. Унинг ваҳимачилиги бу уйда яшовчи бошқа одамларни ҳам ўз соясидан қўрқадиган қилиб қўйди. Хизматчилар ва Жогомаяга чор-атрофда арвоҳлар кўринадиган бўлиб қолди.

Кунлардан бир кун Кадомини ярим кечада Жогомаянинг эшиги олдига чошиб келиб:

— Синглим, синглим, сендан ёлвориб сўрайман, мени ёлғиз қолдирма! — деб фарёд қилди.

Жогомая қўрқиб, яна жаҳли чиқди. У Кадоминини шу заҳотиёқ уйдан қувмоқчи бўлди. Раҳмдил Патичорон меҳмонни аранг юпатиб, қўшни хонада ётишга кўндирди. Эртасига, кутилмаганда, хотини уни ўз хонасига чақириб дағдаға қила бошлади:

— Сиз қанақа одамсиз. Бегона бир хотин қайнағасининг уйини ташлаб сизникига келиб олган бўлса. Мана салкам бир ой бўлиб қолди, сиз бўлсангиз, унга, бу уйда туришинг мумкин эмас, деб лоақал шама ҳам қилиб қўймадингиз. Заррача норозилигингизни ҳам кўрмадим. Сиз эркаклар ҳаммангиз шунақасиз.

Аёллар эркакларни ғайриихтиёрий равишда доим хотин жинсига мойилликда айблайдилар. Гарчи Патичорон, кимсасиз, лекин сулув Кадоминига муҳаббатим одоб доирасидан чиқмайди, деб қасамёд қилишга тайёр бўлса ҳам, у ўз хатти-ҳаракати билан буни исбот этолмади. Унинг фикрича, қайнаға уйда сабабсиз хўрланган Кадомини бошқа илож топмай, тоқатсизликдан қочган ва унинг уйига бошпана қидириб келган. Бас, шундай экан, қандай қилиб у, бу ота-онасиз жувонни ўз уйдан кеткиза олади. Патичорон Кадомини билан савол-жавоб қилиб, унинг ярасини янгилашни истамай, юқоридаги мулоҳазаларини хотинига сўзлаб, шу билан бу гапга хотима бермоқчи бўлди. Бундан ҳеч иш чиқмагач, Жогомая эринчоқ эрига таъсир қилишнинг бошқа воситаларини қидира кетди. Ниҳоят, эри ҳам оилада осойишталик барқарор бўлмоғи учун, Кадоминининг қайнағасига хабар қилиш лозимлигини пайқади. У мактубдан натижа чиқмайди деб, Ранигхатга ўзи бормоқчи бўлди. Эри жўнаши билан Жогомая Кадоминини чақириб:

— Ўртоқжон, сен бундан сўнг бизникида туришинг ақлдан эмас. Ўзинг биласан: эл оғзига элак тутиб бўлмайди, — деди.

Кадомини бўлса дугонасига ғамгин нигоҳ ташлаб:

— Одамлар нима деса дер, менга нима? — деб жавоб берди.

Жогомая бундай жавобдан таажжубланди:

— Агар сен одамларнинг гап-сўзига бепарво бўлсанг, биз бепарво қарай олмаймиз! — деб бақирди у.— Бошқа жойдан келган бир жувоннинг бунча вақт уйимизда туриб қолишини биз одамларга не тил билан тушунтирамиз?

— Менинг уйим борми, ахир?

«Ана холос, — деб ўйлади. Жогомая, — нималар деб жаврапти бу бахти қора хотин?»

— Мен сизлар учун кимман? — деб оҳиста давом этди Кадомини. — Айтинг-чи, мен ерда юрибманми? Сизлар куласизлар, йиғлайсизлар, ҳар қайсингиз ўз ишингиз билан бандсиз. Мен-чи, мен фақат мушоҳада қилиб тураман. Сизлар — одамсизлар, мен бўлсам, фақат бир сояман. Ўйлаб ўйимга етмайман, нега парвардигори олам мени сизнинг дунёнгизда қолдирди? Сизлар мендан ҳаётимизга раҳна солади, турмушимизни аччиқ қилади оиламизга бадбахтлик келтиради, деб қўрқяписизлар. Мени сизларга боғлаб турган нарса нима? Модомики тангри менга ҳеч қандай ўрин қолдирмаган экан, мен бу занжирни узиб сизлардан ҳам кетаман.

Шу аснода, унинг нигоҳи ғалати, сўзлари шундав ғайритабиий эдики, Жогомая ниманидир пайқагандав бўлди-ю, бу сирни охиригача англай олмади. Ортиқча савол-жавоб қилишга юраги дов бермай, оғир хаёлга чўмиб, аста чиқиб кетди.

IV

Патичорон Ранигхатдан қайтиб келганда кеч соат ўнга яқинлашган эди. Ёмғирдан ҳар жой, ҳар жойда кўлмак сув, гўё кечанинг ҳам, ёмғирнинг ниҳояси йўқдай туюларди.

— Хўш, нима гап? — деб сўради Жогомая.

— Гап кўп, андак сабр қил, — деди эри. Патичорон ҳўл кийимларини ечиб, қайта кийинди, кечки овқатни еб, каравотга чўзилиб ётди-да, папирос чека бошлади. Унинг кўзларида ташвиш бор эди.

Жогомая кунжиковлигини бир оз босиб тургач, охири эрининг олдига келиб:

— Гапира қолсангиз-чи, нималарни билиб келдингиз? — деб сўради.

— Сен янглишибсан, — деди Патичорон.

Бу гапни эридан эшитар-ешитмас Жогомянинг жиғибийрони чиқди. Хотинлар сира янглишмайди, бордию шундай ҳол рўй бергудай бўлса ҳам ақлли эркак ўзини билмасликка солиши, ёхуд шу айбни ўз бўйнига олиши керак.

— Хўш, нимани билиб келдингиз? — жаҳл билан яна сўради хотини.

— Сен уйимиздан бошпана берган жувон Кадомини эмас!

Ўз эридан бундай беҳуда гапни эшитган хотиннинг жинни боииши ҳам ҳеч гап эмас.

— Нима, мен ўз дугонамни танитайманми? — деб бақирди Жогомая, — буни ҳам сиздан сўрашим керакмиди? Сизнинг эс-ҳушингиз жойидами ўзи?

Патичорон бу ҳақда мунозара қилишнинг бефойда эканини пайқади. У ўзи ҳақ эканини исбот этади. Жогомянинг дугонаси Кадомини оиган, бунда ҳеч қандай шубҳа йўқ.

— Сиз ҳамма нарсани чатоқ қилиб келган кўринасиз, — деди Жогомая. — Ё борадиган жойга бормагансиз, ёхуд айтган гапларини тушунмагансиз. У ерда сизга кимнинг кўзи учиб турувди. Бундан кўра хат юборган яхши эмасмиди?

Хотинининг гапга ишонмаганидан Патичороннинг кўнгли озор топиб, ўз фикрини исботлаш учун далиллар келтира бошлади, лекин хотинини ишонтира олмади. Аммо шу баҳс пайтида эру хотин бир фикрга келдилар: нима бўлса ҳам Кадоминини уйдан кетказиш керак. Бу борада ҳар икковининг ҳам асослари бор эди. Патичорон: бу жувон, дугонангман деб хотинини алдагани учун, Жогомая эса: бу жувонни енгилтак аёл деб ўйлагани учун. Қаттиқ мунозарада ҳар икки томон ҳам бўш келмади. Эру хотин қўшни хонада Кадомини ухлаётганини унутиб, борган сари жазавалари тутиб, бақириб тортишар эдилар.

— Олдимизда хавф-хатар бор! Мен бу сўзларнинг барини ўз қулоғим билан эшитиб келдим, — деди эр.

— Бу гапнинг тагида нима борлигини ўзим кўриб туриб, нега энди сизнинг гапларингизга қулоқ солар эканман, — деб жавоб берди хотини.

Ниҳоят, Жогомая:

— Яхши, айтинг-чи Кадомини қачон ўлибди? — деб сўради. Бу сўроқдан мурод Кадомининг ўлими билан сўнги мактуби орасида қанча вақт ўтганини аниқлаб, эрининг хатосини исботлаш эди. Эри Кадоминининг ўлими тарихини сўзлаб берди. Ҳисоблаб қарашса, Кадоминининг ўлими унинг бу даргоҳда пайдо бўлишидан сал илгари экан. Шунда Жогомянинг содда кўнгли даҳшатдан қалтираб кетди. Патичорон ҳам ваҳимага тушгандай бўлди. Шу аснода эшик очилиб совуқ шабада чироқни ўчирди. Хона зулматга чулғаниб, Кадомини кириб келди. Кечаси соат бирлар чамаси эди. Ташқарида ёмғир шиббалаб қуярди.

— Жогомая, мен дугонанг Кадоминиман, аммо мен тирик эмасман. Мен ўлганман, — деди аёл.

Жогомая даҳшатдан қичқириб юборди. Эрининг эса ваҳимадан тили калимага келмасди.

— Мен ўлганман, холос. Ахир бундан бўлак сизларга бирор зарар-заҳмат етказмадим-ку! — давом этди аёл. — Менга на тириклар, на ўликлар орасида ўрин бор. Шўрим қурсин, мен

қаёққа бош урай энди? — изтиробдан гўё ухлаган тангрини уйғотмоқчи бўлгандай, у яна такрорлади. — Қаёққа бош урай? — шу аҳволда хушсиз ётган дугонасини қолдириб, Кадомини югурганча уйдан чиқиб кетди.

V

Кадоминининг қандай қилиб Ранигхатга етиб келганини айтиш қийин. Дахлаб у ҳеч кимга кўринмади. Боёқиш аёл туз тотмай, бутун кунини хароба бир ибодатхонада ўтказди.

Ёмғир кучайиб, қош қорайиб, момақалдиروқдан кўрққан одамлар ошғич уйга жўнаганда, Кадомини йўлга чиқди. У ўз қайнағасининг эшигига яқинлашгач, юраги зўр бериб тепа бошлади. Аёл бошига рўмолини ташлаб ҳовлига кирди. Эшикдаги посбон уни оқсочлардандир деб ўйлаб, йўлини тўсмади.

Ёмғир қуяр, бўрон шиддат билан ҳайқирарди. Уй бекаси, Шародашонкорнинг хотини, ўзининг тул синглиси билан карта ўйнаб ўтирарди. Хизматчи аёл ошхонада. Ётоқдаги каравотда безгақдан азоб чеккан касал бола ётибди. Кадоминининг ётоққа кирганини ҳеч ким пайқамай қолди. Бу аёлни қайнағасининг уйига келишга нима мажбур этганини мен билмайман, бунинг сабабини у шўрликнинг ўзи ҳам билмасди, унинг биргина орзуси шу гўдакка яна бир назар солиш эди. Кадомини қаёққа боришини, сўнг нима қилишини ўйламаганди. У чироқ ёруғида жажжи қўлларини мушт қилиб, иситмада ёниб турган боланинг юзларини кўрди. Аламдан юраги эзилиб кетди. Қани энди бу гўдаккинани олиб бағрига боса олса... «Менсиз бунинг ҳолидан ким хабар олади? — деб ўйлади Кадомини. — Унинг онаси ўйин-кулгини, лақиллашни, картабозликни яхши кўради. Гўдак менинг қўлимда чоғида, у бола тарбияси ҳақида ўйлаб ҳам кўрмас, тамом озод эди, энди бу гўдакка ким ғамхўрлик қилади?»

Шу пайт бола иккинчи ёнбошига ағдарилиб, уйқусираб қичқирди:

— Холажон, сув беринг!

Бола ҳануз ғамхўр холасини унутмаганди. Кадомини дарҳол кўзадан озгина сув қуйиб, болани қўлига олиб ичирди. Бола уйқу орасида ҳам ўзига таниш қўлдан сув ичганига таажжубланмаса бўлади. Кадомини ўзини тутолмай, болани ўпиб, уни қўлида тебрата бошлагач, бола ҳам уйғониб холасини қучоқлаб сўради:

— Холажон, сиз ўлганмисиз?

— Шундоқ, қўзим.

— Енди яна қайтиб келдингизми? Бошқа ўлманг! Аёл жавоб беришга улгурмай, овоз эшитилди: хизматчи хотинлардан бири ликобчада саго олиб кирди, Кадоминини кўриши билан қўлидан ликобча тушиб кетди-да, қичқирганча полга йиқилди. Бу овозни эшитиб, уй бекаси ҳам картани ташлаб, чопиб хонага кирди; кирди-ю, донг қотиб қолди, на сўзлашга, на юришга мажоли бор эди. Бола бу аҳволни кўриб ваҳимадан йиғлаб қичқирди:

— Холажон, кетинг! Холажон, кетинг!

Ана шунда, шунча кундан кейингина, Кадомини ўзининг ўлмаганлигини англади. Таниш хона, бундаги жиҳозлар, кичик жияни, ўзининг унга бўлган муҳаббати — мана шуларнинг ҳаммаси билан алоқаси борлигини пайқади. Бу синашта олам билан унинг орасида ҳеч нарса йўқ экан. Дугонасининг уйида бўлса, Кадомини ўзини ростдан ҳам ўлгандай сезарди.

— Синглим, нега мендан кўрқяпсан? — ҳаяжон ичида сўради боёқиш жувон. — Қарагин, мен илгари қандай бўлсам, ҳозир ҳам шундайман-ку!

Унинг овозини эшитиб, бека беҳуш бўлиб йиқилди.

Бу ҳодисани синглисидан эшитиб Шародашонкор кириб келди. У қўлларини қовуштириб, ёлворган ҳолда Кадоминига қараб сўзлади:

— Кичкина келин, шу иш сизга муносибми? Шотиш — менинг биттаю битта ўғлим, нега унга азоб берасиз? Бегона эмасмиз-ку! Сиз кетгандан буён бола фақир ичикиб, озиб-тўзимокда. Касалдан чиқмайди. Кечаю кундуз: «Холажон! Холажон!» деб чақиргани чақирган. Сиз бу дунё

билан видолашгансиз. Келинг бу муносабатларни ҳам узинг. Биз сизнинг арвоҳингизни ноумид қилмаймиз.

Кадоминининг тоқати тоқ бўлиб, қичқириб юборди:

—Ахир мен тирикман, ўлган эмасман! Ўлик эмаслигимни не йўсинда сизга исбот қилсам экан!

Шундан сўнг аёл полда турган хурмачани кўтариб ўз пешонасига урди. Бир зумда пешонасидан қон тирқираб чиқди.

—Қаранглар, мен тирикман! — деб такрорлади аёл.

Шародашонкор қимир этмай турар, бола қўрқиб қичқирар, уй бекаси билан хизматчи аёл полда ҳушсиз ётарди.

«Мен тирикман! Мен тирикман!» деб фарёд қилганча аёл хонадан қочиб чиқди ва зинапоялардан чопиб, тўғри ҳовлидаги кўл бўйига бориб ўзини сувга ташлади. Шародашонкор сувнинг чайқалганини эшитди, холос.

Кечаси ва эртасига кунбўйи ёмғир ёғди. Кадомини ўзининг тирик эканини ўлими билан исбот қилди.

1892-йил.

ДАЛИЗ

Урушда қаттиқ мағлубиятга учраган шоҳ Шужа, Аврангзеб²⁴ таъқибидан қўрқиб, бошпана излаб Аракан рожаси ҳузурига қочиб келишга мажбур бўлди. Унинг уч соҳибжамол қизи ҳам ўзи билан бирга эди. Аракан рожаси уларни ўз ўғилларига олиб бермоқчи бўлди. Бунни эшитиб шоҳ Шужа жуда ғазабланди.

Шундан сўнг, бир куни Аракан рожасининг фармони билан Шужа ва унинг қизларини алдаб қайиққа ўтқиздиларда, дарёнинг ўртасига олиб келиб, фарқ қилмоқчи бўлдилар.

Ўлим ҳавфидан даҳшатга тушган ота кичик қизи Аминани ўз қўли билан дарёга отиб юборди. Катта қизи ўз-ўзини ҳалок қилди. Ўртанча қизи Жуликхани Шужанинг содиқ мулозимларидан Раҳмат Али деган йигит қутқазиб қолди. Шоҳ ўзи шу курашда ҳалок бўлди.

Дарёнинг асов тўлқинларида оқиб бораётган Амина тақдирнинг марҳамати билан бир балиқчининг тўрига тушиб, халос этилди. Балиқчи уни ўз кулбасига олиб бориб, тарбиялаб ўстирди.

Бу орада Араканнинг кекса рожаси ўлиб, унинг ўрнига тахтга ёш ҳоким ўтирди.

I

Бир кун эрталаб кекса балиқчи Аминанинг олдига келиб пўнғиллади:

— Тинни (у ўзининг аракан тилида Аминани шундай атар эди)! Букун сенга нима бўлди? Сен ҳозиргача бирор иш қилмабсан-ку! Тўр ёғланмаган, қайиқ...

— Бобо, — мулойимлик билан жавоб берди қиз, — букун менинг опам келганлар; гап билан овора бўлиб, иш қилолмадим.

— У қанақа опа бўлди тағин?

— Мана мен, — деди Жуликха, гўё ер остидан пайдо бўлгандай.

Чол ҳайрон қолди. Сўнгра қизга яқинлашиб, унинг юзларига тикилганча:

— Сенинг қўлингдан бирор иш келадими?— деб оҳиста сўради.

— Бобо, опам учун мен ишлайман, — деди Амина,— у ишлаб ўрганмаган.

Чол андак жимликдан сўнг Жуликхага қараб:

— Сен қаерда яшайсан? — деб сўради.

— Амина билан.

Чол «бу яна қандай бахтсизлик» деб ўйлади-да, баланд овоз билан:

— Нима билан тирикчилик қиласан? — деди.

— Бунга маблағ топилиб қолар, — деди Жуликха ва бир олтин тангани жаҳл билан балиқчининг юзига қараб отиб юборди.

Амина ердан олтинни олиб чолга бераркан:

— Бобо, бу ҳақда ортиқ гапирманг, ишингизга боринг; вақт бўлди, — деди мулойимлик билан.

Жуликханинг Аминани балиқчи кулбасидан топгунча; эркак кийимида бутун оламини кезиб чиққанини китобхонга тушунтириш учун алоҳида ҳикоя ёзиш керак. Бу орада унинг халоскори Раҳмат Али ҳам Аракан рожасига хизматга кириб олган эди.

II

Дарё бир маромда тўлқинланиб, секин оқиб борар, ёзнинг салқин шабадаси оҳиста эсиб кайла дарахтининг қизғич япроқларини тўкарди.

Дарахт тагида Жуликха билан Амина ўтирарди.

— Худо биз опа-сингилларни отамизнинг ҳалокати учун қасос олсин, деб халос этди. Бунга

²⁴ Аврангзеб — (1658—1707) Ҳиндистон подшоҳи. Буюк Мўғул сулоласидан.

бундан бошқа сабаб йўқ, назаримда — деди Жуликха.

Амина бўлса қорайиб кўринган ўрмон тарафига назар солиб, секин гапирарди:

— Опа, бу гапларнинг нима ҳожати бор? Мен, олам қандай бўлса, уни шу туришича севаман. Агар одамлар ўлишни истаса, қўйинг, бир-бирларини ўлдириша берсин. Менга шу ернинг ўзи ҳам жуда яхши.

— Ох, Амина! Ахир сен шоҳ қизисан! Деҳли тахти ўрнига қандайдир аракан балиқчисининг кулбасида ўтирибсан!

— Агар қизга балиқчи кулбаси билан кайла дарахтининг сояси Деҳли тахтидан кўра маъқул бўлса, бундан тожи тахтга ҳеч қандай зиён етмайди, — кулимсираб жавоб берди Амина.

Бир оз ўйлагач, Жуликха синглисига қараб яна гапирди:

— Сени бунинг учун айблаб бўлмайди, чунки сен у вақтда жуда ёш эдинг. Аммо шуни билиб қўйки, отам сени жуда севарди, шунинг учун ҳам у сени ўзи сувга ташлади. Бундай яшашдан кўра отанинг қўлида ўлиш минг марта афзал. Сенинг ҳаётингдан мурод — отамизнинг ҳалокати учун ўч олиш.

Амина ҳаёлга ботиб узоқларга тикилди. Сухбат жиддий бўлишига қарамай, уни ҳозир кўпроқ ҳаяжонлантирган нарса салқин шабада, дарахтларнинг кўланкаси, ўз ёшлиги ва яна аллақандай ширин хотиралар эканлиги очиқ сезилиб турарди. Бир оз вақт ўтгач, Амина чуқур нафас олди-да, опасига деди:

— Опа! Сиз бир оз кутиб туринг. Мен уйнинг баъзи юмушларини қилиб қўяй. Агар мен овқат пиширмасам, бобом оч қолади.

III

Жуликха ташвишга тушиб, синглисининг феъл-атвори ҳақида ўйлаб ўтирарди. Бирдан ёнига биров сакраб тушгандай туюлди ва шу ондаёқ кимдир қўли билан унинг кўзларини беркитди. Қўрқиб кетган Жуликха қичқириб юборди:

— Ким бу!

Йигит бу овозни эшитиб, қўлини тортиб олди-да, қизнинг рўпарасига ўтиб турди. Гўё Жуликха ўзини Тинни қилиб кўрсатишга уринган-у, йигит бу ҳийлани пайқаб қолгандек:

— Сен Тинни эмассан! — деб қичқирди қизнинг юзига қараб.

Қиз кўйлагини тузатиб, ғурур билан қоматини ростлаб, йигитга нафрат тўла назар соларкан:

— Сен кимсан? — деб сўради.

— Сен мени билмайсан. Тинни билади. Қани у?

Можарони эшитиб Амина чопиб чиқди. У опасининг дарғазаб бўлиб турганини, йигитнинг саросимада ва ҳайратда қолганини кўриб, қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.

— Опа, унинг сўзларини кўнглингизга олманг. Шу ҳам одамми? Ахир у ёввойи кийикнинг ўзгинаси-ку. Агар у сизга ножўя муомала қилган бўлса, мен адабини бериб қўяман. Далия, нима қилдинг? — Амина йигитга ўғирилди.

— Мен қўлим билан унинг кўзларини беркитдим. Тинни деб ўйлаган эдим, янглишибман, — деб жавоб берди йигит.

— Ана холос! Унақа ҳаддингдан ошма? — зарда қилди Амина. — Қачон сен менинг кўзларимни беркитиб юрувдинг? Жуда довюрак бўлиб кетибсанми?

— Илгари қилиб юрган бир ишни такрорлаш учун жудаям катта жасорат талаб қилинмайди. Ростини айтсам, Тинни, мен букун бир оз кўрқдим, — деди йигит кулимсираб Жуликхага қия боқаркан.

— Сен ростдан ҳам ёввойисан! Подшоҳ қизи рўпарасида туришга ҳам лойиқ эмассан! Сенга одобни ўргатиб қўйиш керак экан. Менга қара, мана мундай қилиб, салом бер...

Амина сарвқоматини ажиб бир назокат билан эгиб Жуликхага таъзим қилди. Йигит жуда

қийналиб, нўноқлик билан унга тақлид этди.

— Уч одим орқага қайт, — деб буюрди Амина. Йигит бўйсунди.

— Такрорла.

У яна таъзим қилди.

Шу тариқа Амина йигитни уч қадамдан орқага юр-гизиб, таъзим қилдира-қилдира кулбанинг эшиги олдига олиб борди ва:

— Енди уйга кир — деди.

Йигит уйга кирди.

— Бир оз ишла, ўчоққа ўт ёқ! — деди қиз ва эшикни беркитиб опасининг олдига чиқди.

— Опа, ундан хафа бўлиб юрманг. Бу ернинг одамлари ҳаммаси шунақа, ўлгудек беор.

Аммо Аминанинг чехраси унинг гапларига сира мос келмасди, аслида у маҳаллий халққа ҳаддан зиёда хайрихоҳ эди.

— Амина, ростини айтсам, сенинг қилиғинг мени таажжубда қолдирди, — деди жаҳли чиққан Жуликха. — Аллақандай ёш бола сенга қўл тегизишга журъат қилса, ахир!

— Опажон, борди-ю бирор шаҳзода шундай қилганида, шубҳасиз мен уни жеркиб ташлардим, — деди Амина опасини қучоқлаб.

Жуликха ўзини кулгидан тутиб туролмади.

— Ростини айт, Амина, ўзинг айтгандай, бу дунёни бор бўйича севишинг шу ёввойи йигитча туфайли эмасми? — деб сўради опаси кулиб.

— Яшириб ўтирмайман, опа, унинг менга кўп ёрдами тегади. Гул териб юрганида ҳам, мева терганида ҳам, ов қилаётган чоғида ҳам, мен бир оғиз чақирдимми — дарров етиб келади. Баъзан унинг таъзирини бериб қўяй дейман, лекин қилолмайман. Агар жуда жаҳлим чиқиб: «Далия, мен сендан жуда хафаман», — десам, у менга қараб секин кулиб қўяди, холос. Назаримда, бу ўлкада шундай ҳазиллашадилар, чоғи. Агар уни туртиб қўйсанг, қувониб кетади. Мен бунни синаб кўрдим. Ҳозир ҳам уни уйга қамаб қўйганимдан хурсанд. Агар шу тобда эшикни очсак, кўзлари қизариб, хушнудлик билан ўт ёқиб турганини кўрасиз. Опажон, уни нима қилишимни ўзим ҳам билмайман.

— Мен бирор нарса ўйлаб кўраман, — деди Жуликха.

— Илтимос, опажон, менга кўмаклашинг. Аммо унга ҳеч нарса деманг, — деди Амина уялиб жилмаяркан.

Амина Далия тўғрисида, ҳали яхши ўргатилмаган, бегона одамдан ҳуркадиган севимли киик ҳақида гапиргандай сўзларди.

Шу палла опа-сингиллар олдига балиқчи чол келди.

— Тинни, букун Далия келмадимми? — деб сўради у Аминадан.

— Келди.

— Қани?

— Бебошлик қилгани учун қамаб қўйдим, — деди қиз.

— Агар у шўхлик қилса, сен сабр қил. Унинг ёшида биз ҳаммамиз ҳам тентак эдик. Қаттиқ жазолама, — деди чол ва бир оз ўйлаб: — Кеча Далия учта балиғимга бир тилла берди, — деб қўйди.

— Бобо, хафа бўлманг, букун мен ундан икки тилла олиб, битта ҳам балиқ бермайман, — деди Амина.

Кекса балиқчи асранди қизининг зийраклик ва пухталигига қойил қолиб, эркалаб бошини силаб кетди.

IV

Қизиғи шуки, Жуликха бора-бора Далиянинг келиб тур-ишига эътироз қилмай қўйди. Агар яхшигина ўйлаб қаралганда, бунинг таажжубланадиган ери ҳам йўқ. Дарёнинг шиддатли

оқимини қирғоқлар тутиб тургандай, маъри-фатли кишилар орасида гўзалларнинг юрак уришини ҳам андиша тутиб туради. Аммо маданиятли кишилардан йироқда, Аракан ўрмонида андиша нима қилади! Бу ерда мавсумнинг ўзгариши билан дарахтлар куртак чиқаради. Кўк дарё ёмғир сувидан тўлиб-тошади, у қишда тинч, ёзда эса қурийди. Бу ерда қушларнинг ёқимли овозида таъна сезилмайди. Жануб шамоли эса нариги қирғоқдаги қишлоқдан араваларнинг тарақлаган овозинигина олиб келади.

Ташландиқ ва хароба сарой ўрнида тездан дарахтлар ўсиб чиққанидек, табиат ҳам яширин ҳужумида давом этиб, одамлар вужудга келтирган қаттиқ шартлилик асосларини тадрижий равишда ва сезилмас бир йўсинда вайрон этади. Хотинларга ҳеч нарса бир-бирига муносиб йигит билан қизнинг тотувлигидай ҳаловат бағишламайди. Ҳеч бир нарса улар учун шу тотувлик каби сирли ва қувончли бўлмайди. Бу ёввойи кулда Жуликханинг нописандлиги, сиполиги йўқолгач, гуллаб турган кайла дарахти соясида Даляя билан Аминанинг учрашувлари уни ҳам бошлади.

Жуликханинг ёш қалбида аллақандай орзу уйғониб, у хушнудлик ва аламдан беқарор бўлиб қолди. Бора-бора шу даражага етдики, агар йигит ҳаяллаб қолгудек бўлса, опа-сингил бир хилда сабрсизлик ва ҳаяжон билан кутар эдилар. Рассом эндигина тамомлаган суратига маҳлиё бўлиб қарагандек, улар ҳам йигитга меҳр-муҳаббат билан жилмайиб назар солардилар. Баъзан улар жанжаллашиб қолишар, шунда Жуликха Аминани, Даляя билан кўришолмай қолсин деб, уйга қамаб қўярди.

Подшоҳ билан ўрмон орасида бир ўхшашлик бор: ҳар иккиси озод, ҳар иккиси ўз салтанатининг ягона ҳукмдори, на униси, на буниси ҳеч кимнинг қонунига бўйсунмайди. Ҳар иккисида аллақандай ўзига хос табиий улғворлик ва поклик бор. Оддий одамлар бўлса жамият қонунларига бутунлай бўйсуниб яшайдилар, улар мустақил эмаслар: катталарга — қуи, кичикларга — хўжайиндилар. Улар шу ўрганган ўринларини йўқотиб қўйган тақдирда ўзларини уддалай олмай қоладилар.

Табиат қўйнида беташвиш ўсган ёввойи Даляяда эса, маликаларга нисбатан заррача ишончсизлик йўқ эди, улар ҳам бунини ўз ўртоқлари деб ҳисоблардилар. Унинг қувноқ, пок, ҳамиша дадил ва иккиланишни билмайдиган табиатига камбағаллик ва қашшоқлик ўз муҳрини босмаган эди.

Аммо бу учрашувлар вақтида Жуликханинг юраги тез-тез сиқилиб: «Наҳотки маликанинг қисмати шу бўлса?» деб ўйларди.

Бир куни эрталаб Даляя келганда, Жуликха унинг қўлидан ушлаб:

— Даляя, менга шу ернинг рожасини кўрсата оласанми? — деб сўради.

— Кўрсата оламан, нега сиз уни сўраб қолдингиз?

— Мен бир ханжар сақлаб юрибман, уни рожанинг юрагига санчишим керак, — деди қиз.

Даляя дастлаб бир оз таажжубланди. Кейин Жуликханинг нафрат тўла юзига боқиб, умрида бундай ўткир ҳазилни эшитмагандек жилмайди. Фақат подшоҳ қизигина бундай

ҳазил қилиши мумкин. Даляя Жуликханинг бир оғиз гап-сўзсиз, сабабини ҳам айтмай, юракка ханжар уришидан рожанинг нақадар ҳайрон қолишини кўз олдига келтириб, қаттиқ қаҳ-қаҳ кулиб юборди.

V

Ертасига Раҳмат Алидан Жуликхага яширин мактуб келди. Бунда ёш рожа қайси бир йўл билан опа-сингил маликаларни топгани, бир иложини қилиб Аминани кўргани ва севиб қолгани, ҳозир саройда рожа билан Аминанинг тўйга тайёргарлик бўлаётгани хабар қилинган эди... «Уч олиш учун бундан қулайроқ тасодиф бўлмаса керак,» - деб ёзган эди Раҳмат Али./

Шунда Жуликха синглисининг қўлини маҳкам қисиб:

— Худонинг хоҳиши аниқ. Амина, сен ўз бурчингни бажаришинг керак, энди эрмак вақти

эмас.

Далия келганда, Амина разм солиб, унинг ғалати табассум қилаётганини кўрди.

— Биласанми, — деди қиз унинг кулгисидан озор топиб, — мен рожанинг хотини бўляпман.

— Бу узоққа бормайди, — деди йигит жилмайиб. «Бу чиндан ҳам ўрмон кийиги, — деб ўйлади ўксинган ва ҳайратда қолган Амина, — мен жинни бўлмасамунга одамчасига гапираманми».

Далияга масаланинг моҳиятини англамоқ учун қиз секин гап бошлади:

— Агар мен рожани ўлдирсам, қайтиб келолмайман.

— Албатта, қайтиш қийин, — хайрихоҳлик билан жавоб берди йигит.

Аминанинг юраги пора-пора бўлиб кетгандай туюлди. Қиз чуқур нафас олиб, Жуликхага қаради:

— Опа, мен тайёрман, — деди ва сўнгра, ўзини қувноқ кўрсатишга уриниб, Далияга мурожаат қилди: — Рожага хотин бўлганимдан сўнг, биринчи ишим унга суиқасд ҳозирлашда шерик бўлганинг учун сенга жазо бериш боиади, ундан кейин ўз бурчимни бажараман.

Далия Аминанинг сўзини эшитиб, бу билан қиз унга қандайдир жуда қиммат бир нарсани ваъда қилгандай севиниб кетди.

VI

Мана, балиқчи кулбасининг эшиклари тантанали равишда очиладиган пайт ҳам келди. Кичик уй музика садолари, байроқламинг шитирлаши, отлар, филлар ва пиёдаларинг қадам ташлашидан ларзага келди. Шоҳ саройидан олтин билан зийнатланган икки тахтиравон олиб келдилар.

Амина Жуликханинг қўлидан ханжарни олиб, унинг фил суягидан ясалган нафис дастасига узоқ қараб қолди. Сўнгра ханжарни қўйнига яширди. Ханжар худдиўз қинига солингандай унинг кўйлак бурмалари орасига бекинди-ю, совуқ пўлат тиғи қизнинг баданини куйдиргандай туюлди.

Қизнинг бирдан-бир хоҳиши бу таҳликали сафар олдида Далияни яна бир кўриш эди. Аммо у кечадан бери ғойиб бўлиб кетди. Кеча истехзо қилиб кулган Далиянинг ғурури туғён урмадимикан қиздан?

Тахтиравонга ўтиришдан олдин Амина, кўзлари, жиққа ёшга тўлган ҳолда, ёшлигида бошпана бўлган уйга, дарахтга ва уй ёнидаги дарёга назар солди. У балиқчи чолнинг қўлидан ушлаб, йиғидан қалтираб, кўксидан узилиб чиққан овоз билан деди:

— Бобо, мана энди мен кетаман, Тинни кетади, сизга ким овқат, пишираркан?

Чол ёш боладай йиғлаб юборди.

— Бобо, агар Далия келса, мана бу узукни, Тинни кетаётганда сенга қолдириб кетган эди, деб бериб қўйинг.— Сўнгра Амина дарҳол тахтиравонга кирди.

Дабдабали юриш бошланади. Дарё қирғоғи бўшаб, Аминанинг уйи билан кайла дарахтини зулмат қоплаб олди.

Ниҳоят, улуғвор юриш катта давоза орқали саройнинг ичкари ҳовлисига кирди. Опа-сингиллар тахтиравондан тушдилар.

Аминанинг чеҳраси жиддий, кўзлари қуруқ эди. Жуликха эса, оппоқ оқариб кетган. Қасос соати узоқ экан чоқда бурчини адо этиш истаги зўр эди. Ҳозир эса, унинг юраги қалитраб, севиқли синглисини маҳкам қучоқлади.

«Мен илк муҳаббатнинг биринчи новдасидан юлиб олинган гулни қонга ботириш учун боряпман»,— деб ўйларди Жуликха.

Бироқ ўйлаб ўтиришнинг вақти эмасди. Янгаларнинг йўлбошчилигида опа-сингил, гўё тушдагидак, юз минглаб порлаб турган чироқлар ёруғида юриб борарди.

Ниҳоят, никоҳ хонаси олдида бир онга тўхтаб, Амина:

— Опа!—деди.

Жуликха уни маҳкам қучолаб ўпди. Сўнгра иккала қиз оҳиста хонага кирдилар. Никоҳ хонасининг ўртасида, жасмин гулнинг хуш ҳидлари анқиб турган каравотда, шоҳона либос кийиб рожа ўтирарди. Амина қатъиятсизлик билан эшик олдида тайсаллаб қолди.

Жуликха яқинроққа бориб, рожанинг секин ва маъноли кулимсираб турганини кўрди.

—Далия! — деб қичқирди бирдан Жуликха. Амина хушдан кетиб йиқилди.

Далия сакраб ўрнидан турди-да, Аминанинг оҳиста кўтариб, худди ўқ теккан қушдай элтиб каравотга ётқизди. Қиз ўзига келди-да, ханжарни чиқариб опасига қаради. Жуликха Далияга қаради, йигит эса жилмайиб, сўзсиз уларга боқарди. Қиндан чиққан ханжарнинг пўлат тиғи ялтираб, кулгандай туюларди.

1891-йил

ТАСКИН ТОПГАН РАШК

I

Романатх Шилга қарашли уч қаватли уйнинг энг юқорисида Гопинатх Шилнинг хотини Гирибала турар эди. Унинг ётоқхона эшиги олдида гулдонларда жасмин ва атиргуллар ўсарди. Томдаги майдончанинг атрофи баланд қилиб ўраб олинган, кўчага қараб туриш учун ҳар ер-ҳар еридан дарчалар очилган эди.

Ётоқхона деворида европалик хотинларнинг кийимда ва яланғоч бўлиб тушган суратлари осилиб турарди. Уй тўридаги катта ойнада ўн олти яшар уй бекасининг акси кўринганда, у ҳуснда суратлардаги гўзаллардан сираям қолишмас эди.

Гирибаланинг ҳусни-жамоли тўсатдан оламга кўз очиш, қўққисдан ялт этган шуъла ёки мўжизага ўхшаб кетар, бир зумда кишини мафтун этарди. Мен Гирибалани кўрганда пайқадимки, бундай учрашувга тайёрланмаган эканман. У, мен ўз атрофимда узоқ вақт кўриб юрган одамларнинг ҳеч бирига ўхшамасди.

Гирибала ўз гўзаллигидан ўзи ҳам ҳаяжонда эди. Ёшлик ва гўзаллик унинг бутун вужудини худди қадахдаги май сингари лиммо-лим гўлдириб турарди. Унинг бутун бармоғидан: либослари, зеб-зийнати, юришлари, қўл ҳаракатлари, сал эгик бўйни, шаҳдам қадамлари, оёқларидаги кўнғироқчалари, билагузуклари, хандон уриб кулишлари тўлиқиб сўзлашлари, оташин нигоҳи — ҳаммасидан ёшлик ва гўзаллик барқ урар эди.

Гирибала ёшлик туйғулари билан маст эди. У гўзал қоматини чиройли сорийга ўраб, ҳаяжонда тез-тез торн бўйлаб юрар; аъзойи бадани қандайдир сокин ва сўзсиз қўшиқ оҳангида рақсга тушгандай туюлар, турли вазиятда ўзига бино қўйиб туришлари эса, унга ҳузур бахш этгандай бўларди. Бу жувон ўз ҳуснидан гўё теваракка тўлқинлар таратиб, қизғин қонида бебош бир ғалаён ҳис этар эди. У кутилмаганда дарахтдан бир япроқни узиб, қўлларини юқорига кўтарди-да, уни шамолда учириб юборарди. Шунда билагузуклари жаранглаб, сорийсининг этаги ҳилпирар, қафасдан қутулган қуш поёнсиз осмоннинг булутлар салтанати томон парвоз этгандай, чиройли қўллари ҳавога талпинарди. Баъзан Гирибала гулдондан бир сиқим тупроқ олиб, сочиб юборар эди. Оёқ учида туриб дарчалардан кенг оламга ялт этиб бир назар соларди, сўнг ўгирилиб, сорийси билан юзини яшираркан, этагига боғланган калитлар жиринглаб кетарди. У тез-тез катта тошойна олдига келиб, ҳеч нимадан ҳеч нима йўқ, сочларини ёйиб тарарди. Садафдай оппоқ тишлари билан тасмани тишлаб туриб, қўлларини баланд кўтариб, сочларини орқасига турмаклаб қўярди. Сочларини тараб, ўраб бўлгач, қиладиган иши қолмасди. Шундан сўнг ёш жувон ой нури билан чизилган суратдай бўлиб юмшоқ каравотда ястаниб ётарди. Гирибаланинг болалари бўлмагани учун, бу бадавлат хонадонда ҳеч қандай ғам-ташвиши йўқ эди. У ҳар кун ёлғиз, ўзи билан ўзи қолиб, ахийри бу тан-ҳолик жонига теккан эди.

Гирибаланинг эри бор. Лекин у хотинини сира ўйламас, ҳатто унинг балоғатга етганини ҳам пайқамас эди²⁵.

Болалик чоғларидаёқ эри мураббийларнинг кўзларини шамғалат қилиб, кичкина хотинига муҳаббат изҳор қилиш учун кимсасиз чоштгоҳ вақтларида мактабдан уйга қочиб келарди. Гарчи улар бир уйда яшасалар ҳам, чиройли почта қоғозида бир-бирларига муҳаббат мактублари ёзишарди. Йигитча бу мактубларни ўзига яқин мактабдошларига кўрсатиб фахрланарди. Улар орасида ҳеч қачон уриш жанжал бўлган эмас.

Бироқ тез орада Гопинатхнинг отаси ўлиб, унинг ўзи уй хўжаси бўлиб қолди. Ёш дарахтни дарров қурт ейди. Гопинатх ёшлигидан мустақил ҳаётга қадам қўйгач, атрофида жуда кўп турли-туман одамлар пайдо бўла бош-лади ва бора-бора у ичкари ҳовлига камдан-кам қирадиган бўлиб кетди.

²⁵ Ҳиндистонда куёв-келинни 8—10 ёшдаёқ никоҳлаб қўйиш расми бўлган.

Одамлар бошлиқ бўлишга тиришадилар, уларни ўзгалар устидан хокимлик қилиш истаги маст қилиб қўяди. Наполеонда беҳисоб кишиларга ва жаҳон тарихига ўз таъсирини ўтказиш иштиёқи жуда кучли бўлган экан. Шундай иштиёқ кичкина меҳмонхонанинг кичик хўжайинида ҳам бор эди. Шунақа одамлар бўладик, улар қарзга ботиб, хонавайрон бўлиб, шон-шарафларини барбод этиб бўлса ҳам, дўстлик баҳонаси билан, бир қанча пасткаш одамларни ўз атрофларига тўплаб, уларни «гаҳ» деса қўлга қўнадиган бир ҳолга келтириб, сўнг шуларнинг мақтовларини эшитиб ётишга кўникадилар, бу тоифа одамларнинг асосий мақсади мана шу!

Гопинатх жўравоши даражасига кўтарилиб, завқ-шавқ ичра кўкларда парвоз эта бошлади. Ёру биродарлари орасида ортиб бораётган обрўси туфайли, кун сайин ўзига бино қўйиб гердаяверди. Унинг танишлари: «Гопинатхнинг ўз дўстлари орасида зўр обрўси бор», деб гапирардилар. Бу бахтсиз йигит кибру ҳаво ва мақтовларга учиб, бошқа кўнгилли ва кўнгилсиз бурчларини ҳам тамомила унутди-ю, гирдобда айланиб қолди.

Бу орада Гирибала бўшаб қолган ётоқ тахтига чиқиб, уйнинг ичкари қисмини забт этган бўлса ҳам, у нуфузи йўқ малика эди. Билардики, парвардигор салтанат ҳассасини унинг қўлига бериб қўйган, у агар истаса, томдаги тўсиқ дарчасидан бир қиё боқиб, кенг оламни забт этади, аммо шунга қарамай, у бу оламдан бирор эркакни асир қилиш имкониятидан маҳрум эди.

Гирибаланинг чаққон бир чўриси бўлиб, унинг исми Шудха ёки Шудхамукхи эди. У ашула айтар, ўйинга тушар, тўсатдан шеър ўқир, бекасини таъриф тавсиф қилар, унинг ҳусни-жамолини мадҳ этар, шунча гўзалликнинг қадрига етадиган киши бўлмагани учун, бу нозанин жувоннинг умри зое кетмоқда, деб зорланар эди. Гирибала Шудхасиз бирор минут туролмасди. У ўзининг ҳусни-жамоли ва қадди-қомати ҳусусидаги таъриф-тавсифлари хижолатда қолиб тингларди. Баъзан Шудханинг гапини бўлиб, ҳаяжон ичида уни, тилёглама, алдамчи, деб уришиб берарди. Шунда чўри хотин юз хил қасам ичиб, сўзларининг самимийлигига далиллар келтирар, буни кўриб Гирибала ҳам унга ишона қоларди.

Шудха бекасига кўпинча «Нилуфарнинг гул баргидай изларингга содиқман» деган ашуласини²⁶ айтарди. Гирибала бу ашулада ўзининг хина қўйилган нафис оёқлари таърифини эшитар, унинг кўз ўнгида ҳамма нарсадан маҳрум этилган қуи сиймоси намоён бўларди. У томда айланиб юраркан, оёқларидаги қўнғироқчалар ҳам жиринглаб уни мадҳ этар, аммо бирорта иродаси бўш одам келиб унинг олдида муҳаббат изҳор этмас, оёқларига йиқилмас эди.

Гопинатхнинг ақлу ҳушини банд этган аёлнинг номи Лобонго эди. У актриса. Бу аёл саҳнада беҳуш бўлиб йиқилиш ҳолатини зўр маҳорат билан бажарарди. У қалтироқ овоз, сохта кўзёшлари билан аранг тилга келиб, димоғи билан: «Ей юрагимнинг султони!» деганида, залдаги томошабинлар: «Қойил. Раҳмат!» деб қичқирардилар.

Гирибала бу актрисанинг фавқулодда қобилияти ҳақида илгари эридан кўп таъриф-тавсифлар эшитган. У чоғларда эри Гирибаладан ҳали унчалик совимаган эди, у ҳам эрига ёқмай қолганини пайқаганича йўқ эди. Аммо юрагида рашк пайдо бўлди. У бошқа бирор аёлда унда йўқ фазилатларнинг бўлишига сира тоқат қилолмасди. Гирибала бир неча бор театрға бориш ниятида эканини айтди-ю, бироқ эркаклар қила оладиган бу иш унга ман этилган эди.

Ниҳоят, у Шудхага пул бериб театрға юборди. Шудха қайтиб келгач, бурнини жийириб, пешонасини тириштирдида, энг аввал актрисалар оламига қадам босгани учун гуноҳига маъфират тилаб. Рамага²⁷ тавба-тазарру қилди. Сўнгра уларнинг беўхшов афт башараларини, эркаклами илинтириш учун қиладиган ғайритабиий нозу истиғноларини гапириб берди. Буни эшитиб Гирибала тамом хотиржам бўлди.

Бироқ, эри унга бутунлай қарамай қўйгандан сўнг, унда яна шубҳа пайдо бўлди. Гирибала чўрисининг сўзларига ишонмаганини айтганда, у бекасининг оёқларига йиқилиб, актрисалар чала ёндирилиб латтага ўраб қўйилган ғўлага ўхшайди, юзлари жудаям беўхшов, деб қайта-

²⁶ Ҳинд мифологиясида, айтилишича, бу қўшиқни тангри Кришна ўз севгилиси — чўпон қизи Радхага қарата куйлаган экан.

²⁷ Худогўй ҳиндлар Раманинг номи тилга олинса, гуноҳлар ювилади, деб ишонадилар.

қайта такрорлади. Гири театрнинг жозибаси кучига қарши ҳеч нарса ўйлаб тополмади, ғурури пой-мол этилди.

Ниҳоят, бир оқшом у Шудха билан театрга борди. Ман этилган нарсанинг жозибаси ҳаммаша кучли бўлади! Жувон ҳайратда қолди, одамлар, музика, безатилган сахна ва чароғон зал унга икки чандон фусункор кўринди. Ўзининг кимсасиз, қувончсиз, кар қулоқ деворлар билан ўраб олинган ичкари ҳовлисида бу ерга бу қувноқ гўзал оламга келиб қолгани унга худди тушдай туюлди.

Ўша куни «Таскин топган рашк» операси қўйилмоқда эди. Музика бир лаҳзада тўхтади. Ҳаяжонланган одамлар жим бўлишди. Олдиндаги чироқлар равшанроқ ёнди, парда кўтарилди. Бир тўда чиройли кийинган аёллар қўшиқ айтиб рақсга тушар, шу тариқа тангри Кришна ёшлигида яшаган хаёлий Браз мамлакатини гавдалантирардилар. Театр залини вақт-вақти билан маъқуллаган овоз ва қарсақлар қоплаб турарди. Гирибаланинг баданида ёшлик қони тўғёнга келди. Музика садолари, чироқ нурлари, қимматбаҳо, нафис буюмлар ва гўзаллик мадҳидаги хорни эшитиб, у ҳамма нарсани унутиб юборди. У гўёки кишансиз, лекин гўзаллик билан тўла эркин бир оламга киргандай бўлди. Шудха бир неча бор унинг олдига келиб, хавотирда қулоғига шивирлади:

— Хоним, кетадиган вақт бўлди, агар хўжайин билса балога қоламиз.

Гирибала унинг сўзларига қулоқ солмади. Ҳозир у ҳеч нарсадан кўрқмасди.

Томоша энг қизиган пайт. Радха ранжиган, Кришна бу рашк денгизининг тагига сира етолмасди. Шунча итоат-корлик илтижолар, кўзёшлари ҳеч кор қилмади! Гирибаланинг юраги ғурур билан тўлиб-тошди. У гўё ўзи Радхага айланиб, Кришнанинг ялиниб-ёлворишларига қарамай, ўзининг оғишмас қатъиятидан завқланарди. Унга ҳеч ким ҳеч қачон бу қадар ялинмаган! Гири ташландиқ, эътибордан қолган бир хотин эди, бироқ у ўзига чексиз ишонч билан, мен ҳам шундай қатъий туриб зор-зор йиғлата оламан, деган фикрга келди. Ёш жувон гўзалликнинг қандай зўр кучи борлигини илгари ҳам пайқарди. Букун эса безатилган сахнада, чироқларнинг равшан ёруғида, музика садолари остида Гирибала буни яна ҳам аниқ кўрди. Завқ-шавқдан боши айланди.

Мана парда тушиб, газ чироқлар ҳам хиралашиб қолди. Гирибала сеҳрлангандай жойида ўтирарди. У энди туриб ўйга кетиш лозимлигини ҳам унутди. Унга томоша ҳали тугамагандай, парда яна кўтариладигандай, оламда Кришнанинг Радха оёқлари остида хўрланишидан бошқа ҳеч нарса йўқдай эди.

Шудханинг овози эшитилди:

— Хоним, сиз нима қилияпсиз? Туринг, ҳозир ҳамма чироқлар ўчади.

Кеча алламаҳал бўлганда Гирибала ўз ётоғига қайтиб келди. Бурчақда милтиллаб чироқ ёнарди. Хонада на бир жон, на сас-садо бор. Бўш каравот устидаги эски пашшахонани шамол сал тебратарди. Гирибалага кундалик ҳаёти ўта қашшоқ, қизиғи йўқ, аҳамиятсиз кўринди. У ном-нишонсиз, ташландиқ ва хўрланган хотинлар бўлмайдиган гўзал ва қувноқ ҳаётни қаердан топиши керак, у қаерда шуҳрат кўкларидан парвоз этиб, диққат марказида бола олади? Шу кундан бошлаб у ҳафтада бир театрга борадиган бўлиб қолди. Аста-секин илк сархушлик ўтди. У актёрларнинг гримига қараб, уларнинг чиройли эмаслигини кўрди, сахнадаги сохталикларни пайқади, лекин санъатга эътиқоди совимади. Парда кўтарилганда уруш овозасини эшитган жангчидай ҳаяжонга келарди. Барчани фатҳ этувчи гўзал малика учун дилбар суратлар билан безатилган, атрофи нурли гулчамбарлар билан ўраб олинган, шеърият ва қўшиқ сеҳри билан кишини лол этадиган, сон-саноксиз томошабинлар йиғилг махфий можаролар тўлиб-тошган бу гўзал ва эркин оламдан кўра шаффоф бир тахт яна қаерда топилади?

Гирибала биринчи марта эрини театрда кўриб, қандайдир бир артистканинг пайдо бўлиши билан унинг оҳ-воҳ қилишини эшитгач, юраги нафратга тўлиб-тошди. У алам билан, эрим қаноти куйган парвонадай бўлиб, оёқларим остига йиқилгандагина, менинг фойдасиз чиройим, кераксиз ёшлигим маъно касб этади, унда мен нафрат нурини сочиб, виқор билан ундан

узоқлашаман, деб ўйлади.

Бироқ, бу порлоқ кун қачон келади? Эндиликда Гопинатхни кўриш ҳам қийин эди. У ўз телбалиги шамолида учиб, бир стакан сувдаги кичик шамадай гир айланиб қолди, қандайдир бир тўгарак очиш учун қаёққадир жўнаб кетди, қаёққа экани номаълум.

Гирибала чойтро ойида²⁸, баҳорнинг ойдин оқшомида томга чиқиб ўтирган эди. Жануб шамоли унинг тўқ-сарик сорийсини ҳилпиллатарди. Гарчи эри уйга келмаса ҳам, Гири ҳар кун яширин бир умид билан тақинчоқларини тақиб, ўзига оро берарди.

Садаф ва олмосдан ясалган тақинчоқлари жимирлаб товланар, атрофга нур сочиб жаранглар эди. У қўлларига билагузук, бўйнига олмос ва ёқут маржон тақди. Синчалоғида зумрад узук порларди. Шудха унинг олдида ўтириб, вақти-вақти билан унинг хина қўйилган чиройли оёқларини силаб, самимий хўрсиниб гапирарди:

—Еҳ, хоним агар мен эркак бўлганимда бу оёқларни кўкрагимга босиб жон берардим.

—Ўйлайманки, эркак бўлсанг менинг оёқларимни кўкрагингга босмаёқ ўлишга тўғри келарди, — мағрур кулги билан жавоб берди Гирибала. — Наҳотки мен бунга йўл қўйсам? Бас энди! Яхшиси, бир ашула айт.

Бўм-бўш томда, ойдин кечада қўшиқ янгради:

Нилуфар гулбаргидай изларингга содиқман,

Ҳамма дугоналаринг Бриндабанга²⁹ келсин.

Кеч соат ўн эди. Уйдагилар ҳаммаси ухлагани кетган. Ҳаммаёққа атир ҳидини буруқсатиб, бало-қазодай бирдан Гопинатх кириб келди. Шудха тилини тишлаб, бошига рўмолини ташлаб қочиб қолди.

Гирибала энди хонаси келди деб ўйлади. У Гопинатхдан юзини ўгирди. Худди Радхадай, ўта мағрурлик билан қимир этмай тураверди. Бироқ, саҳнадаги сингари парда кўтарилмади, Кришнанинг бошидаги товус парлари унинг оёқлари остига тушмади, ҳеч ким:

Ой юзингни яшириб, ойдин кечани хиралатма,

— деб қўшиқ ҳам куйламади.

Бунинг ўрнига Гопинатх кўпол ва бепарво овоз билан:

— Калитларни берчи, — деди.

Бир неча кунлик жудоликдан сўнг, баҳорда ойдин кечада унинг топган гапи шу бўлди! Шеърларда, драмаларда, романларда ёзилган ҳамма гаплар бошдан-охир ёлғон экан! Саҳнада севги қўшиқларини айтиб, оёқ остига йиқилдилар, буни кўриб томошабинларнинг кўнгли юмшайди, шу томошабинларнинг бири, ойдин кечада томда пайдо бўлиб, ўзининг ёш, гениал қайлиғига: «Калитларни берчи!»дан бошқа сўз тополмайди. На музика, на севги, на хушомад, на дилбарлик! Ўта эътиборсизликдан бошқа нарса йўқ!

Шу пайтда жануб шабадаси шитирлаб, барча хўрланганларнинг чуқур хўрсинишидек келиб юракка қадалди. Гулдонларда ўсган атиргуллар томга хушбўй ҳид таратди. Гирибаланинг паришон сочлари юзига ёйилиб, кўзларига тушди. Унинг хушбўй тўқ-сарик сорийсини шамол ҳилпиллатар эди. Гирибала ғурурни унутди. У эрининг қўлидан ушлаб:

—Калитларни бераман, аммо сиз уйга кириш, — деди.

Энди у йиғлаб, эрини ҳам йиғлатмоқчи эди. У танҳоликда юрагида сақлаб келган дардларини айтиб, илтижо қилиб, уни инсофга келтирмоқчи бўлди.

— Мен узоқ туролмайман, — деди Гопинатх, — калитларни бер.

— Мен калитларни бераман, аммо сиз бу кеча ҳеч ёққа бормайсиз.

—Бўлмаган гап. Мен албатта кетишим керак.

—Ундай бўлса, калитларни бермайман.

—Бермайман? Ҳали шунақами? Кўрамиз, қандай қилиб бермас экансан.

Шу сўзларни айтиб, Гопинатх унинг сорийси этагига назар солди, калитлар йўқ эди. Уйга

²⁸ Чойтро — ҳинд календарининг ўн иккинчи ойи, бизда март — апрелга тўғри келади.

²⁹ Бриндабан — ривоятларга кўра, Кришна чўпон қизлар билан ашула айтиб сайр этган ўрмон.

кириб пардоз столининг ғаладонини очиб қаради, у ерда ҳам калитларни топмади. Шунда у тароқлар турадиган қутичани синдириб боқди. Бироқ унда қош, киприк ва лабга суркайдиган бўёқлар билан тасмалардан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. У каравотни ағдар-тўнтар қилди, матрасларни кўтариб кўрди, шифон-ерни ағдар-тўнтар қилди — калитлар ҳеч ерда йўқ эди.

Гирибала эшик олдида тош ҳайкатдай қотиб қолди. Беҳуда уринишлардан сўнг Гопинатх ғазаб билан унга яқин келиб ўшқирди:

— Калитларни бер, бўлмаса ёмон бўлади!

Гирибала ҳатто жавоб ҳам бермади. Шунда эри унинг

билагузук, маржон ва узукларини юлиб олиб, калтак билан савалаб кетди.

Уйда ҳеч ким уйғонмади, қўшнилardan ҳеч кирн ҳеч нарса сезмади, ойдин кеча илгаригидек жимжит эди. Агар бу кечанинг қулоғи бўлиб, уйдаги қичқириқни эшитганда, у қаттиқ фарёд қилиб, минг бўлакка бўлинар эди. Салобатли сукунатда эр боёқиш жувонни ит азобига солиб калтаклади.

Бу кеча ҳам ўтди. Гирибала бу шармандалиқ, бу ҳақоратни ҳатто Шудхага ҳам айтолмади. У хўрлангани учун қасос олиш ниятида ўзини ўлдирмоқчи, ўз қўли билан бебаҳо ёшлигини, мислсиз гўзаллигини барбод этмоқчи ҳам бўлди. Аммо шу заҳотиёқ, бу қасосни ҳеч ким сезмай қолади-ку, деб ўйлаб қолди. Бу дунёда бировнинг мусибати билан бировнинг иши йўқ. На ҳаётда — бахт, на ўлимда — осойишталик.

Гирибала отасининг уйига кетадиган бўлди. Отаси Калкуттадан анча йироқда яшарди, аммо жувон ҳам-манинг норозилигига қарамай, ўзи ёлғиз жўнади. Гопинатх бу вақтда уйда йўқ, улфатлари билан қайиққа тушиб бир неча кунга қаёққадир кетган эди.

II

Лобонго бош ролни ўйнайдиган «Монорома» номли музыкали драма қўйилганда Гопинатх ҳамиша театрда ҳозир у нозир эди. У ўз улфатлари билан биринчи қаторда ўтириб: «Қойил!» деб қаттиқ қичқирар, саҳнага гулдасталар ташларди. Унинг доимий қичқириқлари аста-секин томошабинларнинг ғашига тега бошлади. Бироқ театр дирекцияси унинг бу қилиғини ман этишга журъат этмасди.

Бир кун Гопинатх мастлик билан саҳна орқасига ўтиб, у ерда жанжал қўзғайди. Қандайдир аҳамиятсиз бир нарса учун ўзини ҳақоратланган ҳисоблаб, бир раққосани тутиб урди. Қизнинг фарёди ва Гопинатхнинг ҳақоратларидан бутун театр саросимага келди.

Ўша куни театр директорининг тоқати тоқ бўлиб, политсия Гопинатхни чиқариб юборди.

Гопинатх ўч олишга қаттиқ аҳд қилди. Пуджа байрамидан бир ой илгари, «Монорома» спектакли қайта қўйилади, деган шов-шув бўлди. Бутун Калкутта эълон билан қопланди. Драма авторининг номи катта ҳарфлар билан ёзилган афишалар шундай кўп эдики, гўё шаҳар намавали³⁰ кийганга ўхшарди.

Гопинатх худди шу куни спектаклда бош ролни ўйнаши керак бўлган Лобонгони олиб қайиқда сайҳатга жўнади. Унинг қаёққа қайиб бўлганини сира аниқлай олмадилар. Театр дирекцияси ниҳоят тажанг бўлди. Лобонгони кўп кутишди, аммо охири Монорома ролини ўйнаш учун янги артистка чақиришга мажбур бўлдилар. Шу сабабли премера анча кечикди.

Хоҳлаганларнинг ҳаммаси ҳам театрга киролмади. Юзлаб одамлар ноумид бўлиб қайтди. Газеталар янги ижрочини мақташ учун сўз тополмасдилар.

Бу мақтовлар Гопинатхнинг қулоғига етди. У чидолмай, қизиқиш ва ҳасад билан спектаклни кўргани келди.

Песанинг мазмуни мана бундай эди: биринчи кўринишда гадолардай кийинган Монорома қайнотасининг уйида чўри ҳолида. Рўмолга офсралган, букилган, қунишган бир аҳволда иш билан овора. У лом-мим демайди, юзлари ҳам кўринмайди.

³⁰ Намавали — худоларнинг номлари билан безалган матодан тикиладиган либос.

Охирги кўринишда Монороманинг эри уни отасининг уйига жўнатиб, бир миллионеминг ягона қизига уйланиш тараддудига тушади. Тўйдан кейин никоҳ хонасида куёв келинга қараса — у ўз хотини Монорома бўлиб чиқади. Аммо эндиликда у чўри кийимида эмас, маликалардай кийинган. Қимматбаҳо зийнат асбоблари билан безалган бу соҳибжамол жувоннинг чеҳрасидан нур ёғилиб туради. Монорома болалигида бой ота-оналари уйдан ўғирланиб қашшоқликда ўсган эди. Кўп йиллардан сўнг, яқиндагина, уни отаси топиб уйига олиб келди, янгидан зўр дабдаба билан илгариги эрига тўй қилиб берди. Шундан сўнг никоҳ хонасида ялиниб-ёлвориб, кечирим сўраш навбати эрга келди.

Бироқ шу пайтда томошабинлар орасида шовқин кўтарилди. Ҳозиргача Монорома рўмолга ўралиб, ифлос чўри кийимда турганда Гопинатх жим ўтирди. Аммо у қизил никоҳ кийимида, қимматбаҳо зеб-зийнатлари порлаб, бошидан рўмолини тушириб, гўзаллик нурларини сочиб, кўрилмаган бир виқор билан бошини тик кўтариб, юзидан пардани тушириб томошабинларга, айниқса, биринчи қаторда ўтирган Гопинатхга нописандлик билан яшиндай чақ-наган кўзларини тикканда, ҳаяжонланган томошабинларнинг гулдурос қарсақларидан театр ларзага келди, шунда Гопинатх: «Гирибала! Бу менинг Гирибалам!» — деб бақирганича чопиб саҳнага чиқишга уринди, аммо музикачилар уни ушлаб қолишди.

Томошабинлар унинг қилиғидан жуда дарғазаб бўлган эдилар. Инглиз ва бенгал тилида шовқин кўтарилди: «Уни олиб чиқиб кетинг! Уни ҳай даб юборинг!»

— Мен уни ўлдираман! Тирик қўмайман! — деб Гопинатх ҳам титроқ овоз билан бақирди.

Политсиячилар пай до бўлиб, Гопинатхни олиб чиқдилар.

Бутун Калкуттадан тўпланган томошабинлар нафас чиқармай Гирибаланинг чиройли ўйинини томоша қилдилар. Энди Гопинатх уларнинг орасида йўқ эди.

1885-йил

ШУБХА

I

Қизчага Шубхашин (ширин забон) деб ном қўйганларида, унинг соқов бўлишини ким ҳам ўйлабди дейсиз? Унинг икки эгачисига Шукешини (зулфизар) ва Шухашини (хуштабассум) деб ном қўйган эдилар; бинобарин, отаси оҳангдошлик учун кичигига Шубхашини деб ном қўйган эди. Уни қисқартиб Шубха деб чақирардилар.

Катта қизларини, одат бўйича, кўп тараддуд ва харажатлар билан эрга бердилар-у, кичик қизнинг тақдири эса ота-онани қаттиқ ташвишга солиб қўйди. Одамлар, гапиролмаган кимсада ҳис-туйғу ҳам бўлмайти деб, Шубханинг тақдири ҳақидаги ташвишларини унинг ўз олдига рўй-рост сўзлай берардилар.

Қизча дунёга келиши оиланинг бошига ёққан лаънат бўлганини болалигиданоқ сезган эди. Шунинг учун одамлардан ўзини четга олиб, доим ёлғизликка интилар эди. Ҳамма уни бирдан эсдан чиқариб қўя қолса, унга анча енгил бўларди, чоғи. Бироқ, ўз мусибатимtm ҳам эсдан чиқара олади? Ота-онаси шу ҳақда ўйлагани-ўйлаган. Айниқса онаси ҳаммадан кўпроқ изтироб чекарди. У қизига қараб ўзидан номус қиларди: қиз деган онага ўғил боладан кўра ҳамиша яқинроқ бўлади-да. Қиз бола она вужудининг бир қисми, ундаги ҳар қандай нуқсон онани номусга қўяди. Шубханинг отаси Баниконтха ҳамма қизларидан ҳам Шубхашинини яхши кўрарди, онаси эса аксинча, унга унча рўйхуш бермасди.

Шубха тилдан маҳрум бўлса ҳам, лекин кўзлари қора, шахло, киприклари узун, лаблари қиз қалбида туғён урган ҳисларни акс эттириб, гул баргидай титраб турарди.

Фиқиримизни бировга баён қилиш учун қанчадан-қанча уринамиз. Етарли даражада равшан баён этолмасак, фиқиримизни нотўғри тушунадилар. Аммо қизнинг қора кўзлари сўзга муҳтож эмас: улар худди юракнинг ўзини ифода этадилар: унинг туйғулар гоҳ алангаланиб, гоҳ заиф милтиллайти, гоҳ ёлқинланиб кетиб, гоҳ ҳорғин сўнади, гоҳ ботаётган ойдек осуда боқиб, гоҳ осмон гумбазини ёритиб ўтган чақмоқдек порлайди. Кимки соқов бўлиб туғилса, унда тил вазифасини титроқ лаблар билан кўз бажараркан. Кўз тилининг ифода кучи чексиз: бу ифода денгиздек чуқур, осмондек тиниқ: у — тонготар билан кун ботар чоғи сокин ерда ёғду ва соялар алмашувигача акс эттираркан.

Соқовларда, худди табиатдагидек, танҳоликнинг салобати бўлади, шунинг учун болалар Шубхадан ҳайиқар ва у билан ҳеч ўйнамас эдилар. У кимсасиз, жазирама пешин чоғидек унсиз ва танҳо эди...

II

Шубха Чондипур деган қишлоқда рурарди. Бенгалиянинг кўп жойларидагидек, бу ердан ҳам кичкинагина бир дарё оқиб ўтар, бу дарё ўрта табақага мансуб қизлардай одоб сақлаб, ўзининг тор қирғоқларидан сира ошиб тошмасди.

Бу ҳимматли дарё қишлоқ оилаларнинг тенг ҳуқуқли аъзоси сингари, ўз қирғоқларидаги қишлоқларга астойдил ғамхўрлик қиларди. Унинг икки соҳили бўйлаб уйлар, ям-яшил дарахтлар тизилиб кетган, гўё дарё тангриси ўз қароргоҳидан тушиб, саҳоват билан бу ерларга барака ва нусрат уруғини сепган эди.

Баниконтханинг ҳовлиси дарё қирғоғига туташар, ёнидан сузиб ўтган қайиқчаларга похол билан ёпилган сарой, молхона, омбор, тамаринд дарахтлари ва буталар билан ихота қилинган боғча бемалол кўриниб рурарди. Лекин бу тўла-тўқис рўзғорда соқов қиз борлигини бировлар билармикин, бунга айта олмайман.

Шубха ишларини битириб, дарҳол дарё қирғоғига борарди. Бу ерда табиат бахтсиз қизнинг яримта кўнглига малҳам бўлар, у билан гўё суҳбат қурарди. Сувнинг шариллаши, одамларнинг

овози, қайиқчиларнинг қўшиғи, қушларнинг сайраши, дарахт япроқларининг шитирлаши бир-бирига қўшилиб, Шубха қалбидаги севинчга қўйилиб, боланинг ҳаяжонли, аммо мангу сокин юрагига тўлқинлар садосидек кириб борар, табиатнинг бу бўғиқ сурони ва бу ҳаракат соқов қизнинг тили эди; япроқларида чигирткалар чириллаб турган дарахтдан тортиб, то осмондаги сас-садосиз юлдузларгача — ҳамма нарса унинг киприклари соя ташлаган шахло кўзларида акс этар эди. Шубха учун бутун атроф сирли имо-ишоралар, ҳаракат, қўшиқ, кўзёши ва нидолар билан тўлган эди.

Чошгоҳда паромлар тўхтаб, қайиқчи ва балиқчилар овқатга кетиб, деҳқонлар соя-салқинда ётиб ухлаганда, қушлар нағмаси тиниб, нотинч олам оромга толганда, кенг дунё кимсасиз уйдек ҳувиллаб, сукунат чўкканда, жазирама осмон гумбази остида тилсиз табиат билан дарахт соясида ўтирган соқов қиз юзма-юз учрашадилар.

Шубханинг дўстлари йўқ эмас. Молхонада Шорбоши ва Пангули деган икки сигир бор. Улар қиз оғзидан ўз лақабларини бирор марта эшитмаган бўлсалар ҳам, унинг қадам ташлашини шарпасидан билар эдилар. Қиз гапиролмасди, лекин унинг шивирлаши ва маъносиз овозини жониворлар ҳар қандай сўздан яхшироқ тушунардилар. Улар Шубханинг эркалатишларини ҳам, койишларини ҳам англадилар; агар қиз молхонага кириб Шорбошининг бўйнидан қучоқласа, у юзларини унинг юзларига суркар, Пангули бўлса беозор кўзлари билан ёш дўстига тикилиб, юзларини яларди. Шубха молхонага кунига уч дафъа кириши лозим бўлса-да, аслида у бу ерга кўпроқ қатнардди, айниқса уйда хафа қилганларида дарҳол индамас дўстлари олдига кириб борарди. Хайвонлар итоаткор, мулойим, хайрихоҳ кўзлари ва қандайдир номаълум бир сезги билан қизнинг қалбидаги дардни англади, унга яқинлашиб, шохларини Шубханинг қўлларига аста суркаб, бесўнақай ҳаракатлари билан сўзсиз тасалли беришга уринар эдилар. Булардан бошқа, яна эчки билан мушук ҳам бор эди, лекин Шубха уларга унчалик меҳр қўймаган, шунга қарамай, улар ҳам Шубхага меҳрибон эдилар. Мушукча қизнинг юмшоқ тиззасига чиқиб ўтиришни, у нозик панжалари билан бўйни ва орқасини силаганда, хуриллаб ётишни жуда яхши кўрарди.

III

Олий мавжудот орасида ҳам Шубханинг бир ўртоғи бор эди. Уларни бир-бирига боғлаган нарса нима эканини айтиш қийин, чунки унга дўст бўлган ўғил боланинг тили бор эди. Бу эса уларнинг умумий тил топишларига ҳалақит берарди.

Гоншайнинг кичик ўғли Протап жуда ялқов бола эди, ота-оналари унга бирор ҳунар ўргатамиз деб жуда кўп уринсалар ҳам, ҳеч қандай натижа чиқмади, охири ноумид бўлиб, бўлмаганга бўлишма, мақомида уни ўз ҳолига қўйиб бердилар. Аммо бекор хўжаламинг бир хислати бор: уйдагилар уларни қанча уриб-сўкса ҳам, ўзгалар уларни албатта ёқтириб қолади. Ялқовлар ҳеч қандай иш билан боғлиқ бўлмаганлари учун гўё жамоат мулкига айланадилар. Ҳар бир шаҳарга бир сайлгоҳ боғ зарур бўлганидек, ҳар бир қишлоқда ҳам битта-иккита такасалтанг бўлар экан, улар ё ўйин-кулги ишқибозларининг хизматида ёки ялқовлараинг суҳбатида банд бўладилар.

Протапнинг асосий машғулоти қармоқ билан балиқ овлаш эди. Бу ишга у жуда кўп вақт сарф этарди, уни ҳамиша дарё бўйидан топиш мумкин эди. У Шубха билан ҳам худди мана шу ерда учрашиб турарди. Протапга ҳар қандай ишда кўнгилли шерик керак. Балиқ овида эса, тилсиз шерикдан яхшиси борми. Шунинг учун Протап Шубханинг қадрига етарди. Бошқалар қизни Шубха деб атасалар, бу унга жуда яқин эканини кўрсатиш учун содда қилиб Шу деб чақирар эди.

Одатда Шубха тамаринд дарахти тагида ўтирар, Протап эса сал нарироқда қармоқ соларди. Протапнинг бетел чай-наш одати ҳам бор. Қизча ўртоғи учун бу нарсани ўзи тайёрлайди. У Протапни узоқ кузатиб, унга бирор нарса билан кўмаклашишни чин кўнгилдан истар, унинг

учун ажойиб бир иш қилиб, йигитчани, бу қиз ҳам ер юзида ортиқча эмас экан-ку, деб ўйлашга мажбур этмоқчи бўларди. Бироқ Шубха ҳеч нарса ўйлаб тополмади. Шунда у тангридан дўстини таажжубга қолдирадиган бирон катта иш қилиш учун ўзига куч-қувват тилади, токи Протап ҳайрат билан; «Қаранг-а, Шубханинг қўлидан бунақа ишлар келар деб сира ўйламаган эдим!» деб юбо-радиган бўлсин, деб илтижо қилди.

Қани энди Шубха сув париси бўлса! Ўшанда у оҳиста сувдан чиқиб, Протапга илонлар шохининг бошидаги тождан қимматбаҳо тош олиб келар, Протап бу бачкана балиқ овини йиғиштириб, шу бебаҳо тош билан дарё тубига тушиб кетарди. Сувости салтанатига тушганида эса, қумуш саройдаги олтин тахт устида кимни кўрарди деб ўйлайсиз? Албатта шу тилсиз Шунда, Баниконтханинг қизи, бизнинг Шуни, яъни бу нурафшон ва осойишта сувости оламининг ягона қизини кўрган бўларди. Афсуски, бу мумкин эмас! Бу умуман дунёда мумкин бўлмаган бирор иш йўқлигидан ҳам эмас, бунинг сабаби шуки, Шубхашини подшо оиласида туғилмаган, Баниконтха оиласида туғилган, бинобарин, Гоншайннинг ўғли Протапни ҳайратда қолдиришга унинг кучи етмайди.

IV

Шубха балоғатга етаёзди; у ўз туйғуларини ҳам англай бошлади, чоғи. Юрагида ойдин тунлар денгизда мавж урадиган тўлқинлардай зўр, жозибадор, янги ва ғалати фикрлар пайдо бўла бошлади. Унинг бошгинасида сон-саноксиз саволлар уймалашар, лекин қиз уларга жавоб тополмасди.

Бир ойдин кечада Шубха астагина эшикни очиб қўрқа-писа ташқарига бош суқиб, теваракка аланглаб қаради. Шубханинг ўзидай ёлғиз тўлин ой ухлаётган ерга боқарди. Қизнинг вужудида ёшлик мавж урар, қувонч ва қайғу унинг борлиғини қамраб олганди: қал-бида ёлғизлик дарди поёнига етиб, қиз ўзи ҳам сезмаган ҳолда танҳоликнинг чегарасидан ҳатлаб ўтди. Мана энди аста тўлқинланиб турган она табиат билан ҳаяжонли тилсиз қиз яна яккама-якка учрашдилар...

Бу орада қизни эрга бериш муаммоси ота-онага тинчлик бермасди. Баниконтха бадавлат одам бўлиб, унинг оиласида кунига икки марта балиқ ва гуруч таом ейилганига ҳасадчилар ҳам кўп эди; шундан бўлса керак, қўшнилари, у қизини эрга беролмайди, деб мудом ғийбат ва маломат қилар эдилар. Баниконтха хотинлар билан анча маслаҳатлашиб, бир неча кундан сўнг қаёққадир жўнади. Ниҳоят, қайтиб келиб:

— Калкуттага борамиз, — деб қолди.

Бегона шаҳар сафарига тайёрлана бошладилар. Аламдан юраклари сиқилган Шубхага кўзёшлари сира омон бермасди. Бир неча кундан буён уни номаълум бир хавф-хатар қийнар ва у тилсиз бир жонивордек, гоҳ онаси, гоҳ отаси кетидан юрарди. Қиз шаҳло кўзларини катта очиб, бирор нарса англаш ниятида, ҳаяжон билан тикилса ҳам, ота-онаси унга бирор оғиз сўз айтмас эди.

Нима бўлди-ю, бир куни тушда, одатдагича қармоғини ташлаб ўтирган Протап кулиб туриб гап бошлади:

— Шу, сенга эр топишибди! Энди сен у ерга бориб эрга тегасан. Аммо бизни ҳам эсдан чиқарма.

У ортиқ ҳеч нарса демай, яна балиқ ови билан машғул бўлди.

Ўқ еб, ўлим олдида ётган кийик сайёдга қандай қараса. Шубха ҳам Протапга шундай қаради. Унинг маҳзун, сассиз нигоҳи: «Мен сенга нима ёмонлик қилдим?» деб сўрагандай эди. Ўша-ўша, Шубха бу дарахт соясида ўтирмайдиган бўлди.

Баниконтха энди уйғониб, папирос чекиб турганда, бирдан Шубха чопиб кирди-да, унинг оёқларига йиқилиб зор-зор йиғлади. Баниконтха унга тасалли беришга уринди-ю, лекин ўз кўзёшаларини тўхтатолмади.

Ертасига Калкуттага жўнашлари лозим эди. Шубха ёшлик дўстлари билан хайрлашиш учун молхонага кирди. Ҳайвонларга хашак солди, бўйинларидан кучоқлади, алланималар деб шивирлади, уларга эркатувчи нигоҳ ташлади. Унинг кўзёшлари шашқатор бўлиб юзларидан оқиб тушарди.

Қиз ойдин кечада ташқарига чиқиб, кўпдан бери азиз ошнаси бўлган дарё бўйидаги хушбўй кўкатлар устига ўзини ташлади. У башариятнинг қудрати ва хотиржам онаси ерни кучоқлаб: «О, она, мени қўйиб юборма! Мен сени қучгандай, сен ҳам мени маҳкам қучоқла!» деб ллтё қилди.

Улар Калкуттага келгач, онаси Шубхани яхшилаб кийинтирди. Сочларини турмаклаб, лента билан боғлади, қимматбаҳо тақинчоқлар билан безади, бошқача айтганда, қизнинг табиий чиройини барбод этди. Шубханинг кўзларидан ёш аримасди. Буни кўрган она, кўзлари қизариб, қовоқлари шишади, деган хавф билан шўрлик қизни койиди, уришди, аммо ҳеч қандай таҳдид унинг кўзёшини тўхтатолмасди.

Ниҳоят, бир дўстини бошлаб келин кўргани куёв келди. Қизнинг ота-онаси, гўё осмондан тангрининг ўзи тушиб келгандай, ташвиш ва ҳаяжонда қолишди. Она, ундай қил, бундай қил, деб қизни шу аҳволга олиб келдики, шўрликнинг фиғони фалакка чиқди, уни куёвга ҳам худди мана шу аҳволда рўбарў қилдилар.

— Дуруст, — деди куёв унга қараб.

Тўхтовсиз кўзёшларини кўрган йигит, ота-она билан жудоликка шунча изтироб чеккан қиз эрига яна ҳам мулойим, яна ҳам меҳрибон бўлади деб ўйлади-да:

— Гавҳар садафнинг қимматини оширгандай, қизнинг кўзёшлари ҳам унинг қадрини оширади, — деб қўйди.

У бошқа сўз демади.

Календарга қараб хайрли бир кунни тайин этдилар. Тўй ҳам бўлди. Соқов қизни йигитга топшириб, ота-онаси уйга қайтди: уларнинг тоифаси беобрў бўлиш хавфидан қутулиб, келажаклари таъмин этилган эди.

Шубханинг эри ғарбда ишлагани учун тез фурсатда уни ҳам олиб кетди. Аммо бир ҳафта ўтмай, келиннинг соқов эканини ҳамма билиб қолди. Борди-ю, битта-яримтаси буни пайқаманган бўлса, бу қизнинг айби эмас. Қиз бирор одамни алдайман деб ўйламаганди. У кўзлари билан бутун ҳақиқарни айтиб турар, лекин ҳеч ким унинг кўнглидагини англамасди. Шубха атрофга назар солиб ёшлиқдан таниш бирор одамни кўрмадики, у билан умумий тил топиб ҳасратлашса. Ана шунда соқов қиз қалбида тутиб бўлмас, ғайриинсоний бир фарёд кўзғалди, афсуски, бу алам-ангиз фарёдни ҳам парвардигордан бошқа эшитувчи бўлмади. Шубханинг эри бўлса, иккинчи дафъа анча эътибор билан фақат кўзини эмас, қулоқларини ҳам ишга солиб, бошқа — тили бор қизга уйланди.

ОПА

I

Тара қишлоқдаги дугоналарига қўшниси Жойгопалнинг баттоллиги, хотинига сира кун бермаслигини батафсил гапириб бериб:

— Тилига чипқон чиқсин уни, — деб қарғаб ҳам қўйди.

Бу гап Жойгопалнинг хотини Шошига жуда тегиб кетди: «Нима бўлганда ҳам, хотин кишининг ўз эрига ёмонликни раво кўриши инсофдан эмас», деб ўйлаб, Тарага эътироз билдирди.

Бироқ бераҳм Тара гапдан қолмади, ҳовури икки чандон кўтарилиб:

— Шундай эрга хотин бўлгандан кўра етти марта тул қолган яхши-ю, — деб бақирганча уйига кириб кетди.

Шоши эса, уйга қайтиб, яна хаёлга толди.

«Ўйлаб ўйимга етолмайман, эримнинг қайси гуно-ҳи учун ундан бунчалар ғазабланиш керак экан?» Шундай деб ўйлар экан, юраги ҳозир мусофирликда юрган эрига меҳр-муҳаббат билан тўлиб-тошди. Эри ётадиган жойига ўзини ташлаб, ёстиқни ўпиб, унинг таниш ҳиди билан нафас олди...

Аёл ётоқнинг эшигини бекитиб, ёғоч қутичадан эрининг сарғайиб кетган эски фотосурати билан ҳатларини олиб қарай бошлади.

Шоши бутун кунни шу бўш хонада ўтказди. Танҳолик жонига теккан аёл ўтмишни қумсаб йиғлади.

Жойгопал билан Шошиколанинг турмуш қурганларига анча вақт бўлди. Улар жуда ёшлиқдан уйланишган, ҳозир бир неча болалари бор. Эру хотин ҳамма вақт бирга, бир маромда тинч кун кечирришар, шунинг учун бир-бирларига ортиқча ташналик ҳам сезмас эдилар. Мана энди ўн олти йил деганда Жойгопал тўсатдан хизмат билан узоқ сафарга кетиб қолди. Эрга муҳаббат ҳисси хотин қалбида янги куч билан аланга олди. Айрилиқ эрни унга яна ҳам яқин қилиб, Шошининг юрагида севги сиртмоғи таранглашди.

Ҳаёт бир маромда ўтган чоқда билинмаган хотираларни қумсаб, юраги сиқилди. Бу баҳор кунлари ёлғиз ётиб, эрга чиққан чоғдаги бахтиёр ёшлигининг ширин хотираларини кўз олдига келтира бошлади. Ҳолбуки Шоши энди унча ёш эмас, болалари бор.

Ҳаёт оқимида оҳиста шилдираб турган муҳаббат чашмаси бирдан тошиб кетди. Йироқда дилбар музика янграб, соҳилда олтин саройлар, афсонавий ўрмонлар кўринди... Ҳайҳот, энди у бу бахт гулзорига қадам босолмайди.

— Энди эрим келса — деб шивирларди аёл, — ҳаётнинг, баҳорнинг бундай бемаъни, қувончсиз ўтишига қўймайман. Тентак эканман. Арзимаган нарсалар учун у билан неча бор айтишиб, кўнглини ранжитардим!

Шундай қаттиқ пушаймондан сўнг, Шоши қаноатли, итоаткор хотин бўлиб, эрининг измидан чиқмасликка аҳд этди. Эри хоҳ яхши, хоҳ ёмон иш қилсин — ҳаммасига бардош қилади, эр ҳамма нарса, эр — худо, у ер юзасидаги одамларнинг энг азизи.

Шошикола ота-онасининг ягона қизи эди, уни ҳамиша эркалатардилар. Шунинг учун Жойгопалнинг маоши оз бўлса ҳам, эру хотин қишлоқда эҳтиёж нималигини билмай яшашди.

Бироқ яқинда ёшлари бир жойга бориб қолган ота-оналар бемаҳалда ўғил кўришди. Очигини айтиш керакки, қиз уларнинг бу номуносиб, ноҳақ ишидан қаттиқ норози эди. Эри ҳам бунга унча қувонгани йўқ.

Бундай бемаҳалда дунёга келган гўдак ота-онанинг бутун диққатини ўзига жалб этди. Эмиш ва ухлашдан бошқа ҳеч нарсани билмаган чақалоқ жажжи, нозик қоилари билан поччаси Жойгопалнинг истиқболга бўлган ҳамма умидларини барбод этди. У Ассамга бориб чой плантатсиясига ишга киришга мажбур бўлди.

Қариндош ва ошналари Жойгопалга яқинроқдаги иш топишга маслаҳат бердилар. Аммо у, ҳаммадан хафа бўлганиданми, ёхуд янги вазифада тезроқ кўтарилиш ниятидами, ҳарнечук, ҳеч кимнинг сўзига қулоқ солмади.

Хотинини, бола-чақасини қайнотасиникида қолдириб, Ассамга жўнади. Эру хотин биринчи марта бир-бирдан жудо бўлишди.

Ишнинг бу хил чаппа кетишини кўрган Шоши кичкина укасига яширин кек сақлаб қўйди. Кишининг дарди бўлиб, дардлашадиган одами бўлмаса, бадтар хуноби чиқади. Чақалоқ онасини эмиб қорни тўйгач, кўзларини юмиб маст уйқуга толарди. Опаси эса, ҳар нарсадан кийик топиб, ҳамма билан уришар, гоҳ сут жуда иссиқ, гоҳ овқат совиб қолибди, гоҳ болалар мактабга кеч қолди деб, жиғибийрони чиқиб юргани-юрган эди.

Тез орада чақалоқнинг онаси вафот этди. Ўлим олдида у ўғлини қизининг тарбиясига топширди. Етим қолган гўдак дарров баджаҳл опасининг меҳр-муҳаббатини қозона қолди. У опасининг тиззасига чиқиб олиб, инқиллаб, тишсиз оғзи билан унинг лабларини, бурни ёки кўзларини ўпмоқчи бўлар, жажжи қўллари билан сочини ушлаб сира қўйворгиси келмас; тонг отмай уйғониб, опасининг олдига эмаклаб борар, уни оҳиста тортқилаб, алланималар дер эди. У опасини дидимо ёки диди деёлмай, зизи, зизимо, деб чақирадиган бўлиб қолди. У опасига мудом халақит берар, у иш билан банд бўлганда ёхуд дам олиб ётган-да, қилма деган ишни қилар — қўлига кирган ҳар нарсани оғзига солар, ўрмалаб кетаверар эди. Шоши эса уни тутиб туролмас эди. Хуллас опаси бу кичкина золимга батамом бўйсунди. Онадан айрилди-ю, эвазига опасини тамомила ўзига қаратиб олди бола.

II

Боланинг исми Нилмони эди. У икки ёшга то Уганда отаси Калипрошонно қаттиқ оғриб қолди. Жойгопалга, тез келинг, деб илтимос хати юбордилар. У кўп тараддуддан сўнг отпускаи олиб қайтганда, Калипрошонно ўлим тўшагида ётганди. У ўлим олдида Жойгопални ўғлига васий тайинлаб, қизига мол-мулкининг тўртдан бир қисмини мерос қолдирди.

Жойгопал ишлаб юрган жойидан кечиб, марҳум қайнотасининг мол-мулкини идора қилишга киришди. Шундай қилиб, узоқ айрилиқдан сўнг эр-хотин яна қовушдилар.

Агар бир нарса синса, унинг парчаларини ўрнига қўйиб ёпиштириш мумкин. Бироқ одамларнинг узоқ айрилиқдан сўнг яна боягидек бир-бирларига ёпишмоғи амримаҳол: давр ўтиши билан одамнинг феъл-атвори ўзгаради, янги тус олади.

Ерининг қайтиши Шошида янги туйғулар уйғотди. Гўё у янгидан эрга теккандай эди. Узоқ бирга яшаш туфайли вужудга келган бепарволик, эътиборсизлик бутунлай йўқолган эди. Шошига эри энди минг чандон азиз. «Нима бўлса ҳам эримни бари бир севаман», деб ўз-ўзича такрорлагани-такрорлаган эди. Жойгопалга эса, хотин билан учрашув ўзгача таъсир қилди. Илгари, бирга яшашганда, интилиш ва одатлари бир хил бўлганда, Шоши унинг айрилмас қисмидек эди, агар у бўлмаса Жойгопал ўзининг кундалик ҳаётида қандайдир бўшлиқ ҳис этарди. Мусофирчиликда, дастлаб, Жойгопални қандайдир бир гирдоб ўз қаърига тортгандай туюлди. Бироқ янги иш, янги одат аста-секин бўшлиқни тўлдириб, унинг эски турмуш ҳақидаги хотираларини сиқиб чиқарди.

Иш бу билан чекланиб қолмади. Илгари Жойгопал анча ялқов ва беғам эди. Сўнгги икки йил мобайнида эса унда ҳаётини ўнглаб юборишга шундай зўр иштиёқ пайдо бўлдики, у бошқа ҳеч нарсани ўйламай қўйди.

Мана шу эҳтирос асоратида қолган Жойгопалга илгариги ҳаёти худди бир соядай туюла бошлади. Хотин кишини кўпинча муҳаббат ўзгартирса, эркакни шуҳратпарастлик ўзгартиб юборади. Икки йиллик айрилиқ давомида Шошикола ҳам ўзгариб қолганди. Кичкина укаси унинг ҳаётига хўп янгилик киритди, мана шу янгиликни Жойгопал тушунмасди. Болага муносабат масаласида улар бир фикрга келолмадилар. Шоши эрини болага меҳр қўйдиришга

уринарди, бироқ эрининг болага қандай қараши ноаниқлиги-ча қолаверди.

Шоши қўлида гўдак билан қувноқ жилмайиб, эрининг олдига келар, аммо Нилмони қариндошига илтифот этмай, жажжи қўллари билан опасининг бўйнидан қучоқлаб, бошини унинг елкасида яширарди. Шоши эса, укачаси ажойиб қилиқлари билан эрини ром қилиб олишини истарди. Эри эса бола меҳрини қозонишни ўйламас, бола ҳам унга бепарво эди. Жойгопал бу калласи катта, ориқ, жиддий қиёфали қора боланинг нимасига бунча эътибор қилинаётганини тушуна олмасди. Хотинлар эрларининг кайфиятини дарров пайқаб оладилар. Оз фурсатда Шоши билдики, Жойгопал унинг укасига жуда бепарво.

Шундан сўнг у болани эрининг совуқ, баъзан адоват билан қарашидан яшириб юрди. Шу тариқа, бола худди яширин хазинадай, доим унинг эътиборида турди. Дарҳақиқат сир тутилган ҳисларнинг туғени шиддатли бўлади! Боланинг йиғиси Жойгопалнинг ғазабини келтирганда Шоши уни бағрига босиб юпатишга уринарди. Бола эрининг ухлашига халақит бериб, у болага қаҳру нафрат билан бақирганида, Шоши ҳаяжонга тушар, гўё эри олдида гуноҳқордай хижолат тортиб, дарров болани олиб чиқиб кетар, меҳр билан уни эркалатиб:

— Олтиним, хазинам, ғурурим, — дея ухлатишга уринар, шивирлар эди.

Болалар бир-бирлари билан бўлар-бўлмасга уришаверар эдилар. Илгари Шоши орага тушар, одатда, укасининг тарафини олиб, ўз болаларини койий бошларди — чунки укаси етим. Энди қози бошқа бўлиб, қонунлар ҳам ўзгарди. Нилмони бекордан бекор қаттиқ жазога тортиларди. Эрининг болага адолатсизлиги Шошининг юрагига ўткир пичоқдай санчиларди: у ранжиган болани ўз хонасига олиб кириб, унга қант-қурс, ўйинчоқлар берар, эркалатар, ўпар, қўлидан келганча овунтирар эди.

Шоши укасига меҳрибонлик қилган сари, Жойгопалнинг ғазаби ортар, Жойгопал болага ғазабланган сари опаси уни севиб ардоқлар эди. Жойгопал хотинига яхши муомала қилар, Шоши ҳам эрининг измидан чиқмас, унга меҳри-бон эди. Аммо бола эру хотин орасида яширин адоватга сабаб бўлди, маълумки, очик жанжалдан кўра яширин адоват оғирроқ бўлади.

III

Нилмонига қараганда аввал унинг катта калласи кўзга ташланарди. Ингичка новданинг учига катта пуфакни илинтириб қўйгандай кўринарди. Докторлар, бола шу зайлда дардчил бўлиб қолади ё ўлади, деб хавфсирар эдилар. У анчагача гапиришга ва юришга ўргана олмади. Боланинг кичкинагина юзига қараган одам ота-она ўз кекса ёшининг бутун оғирлигини шунинг елкасига ағдариб кетган экан, деб ўйларди.

Аммо опасининг меҳрибонлик билан парвариш қилиши натижасида, хавфлик давр ўтди. Бола беш ёшга кирди.

Кунлардан бир кун, картик ойининг ўрталарида, «укага оқ фотиҳа бериш»³¹ маросими боиди. Шоши Нилмонига янги кийимлар кийгизиб, унинг пешонасига анъанавий хол қўяман деб турганда, тўсатдан қўшни хотин Тара кириб жанжал бошлади:

— Боланинг пешонасига меҳр-муҳаббат тамғаси босиб, зимдан уни ҳалок қилишнинг нима маъноси бор? — деб қолди у бирдан.

Ҳанг-манг бўлган Шоши яшин теккандай қотиб қолди. Уни алам, ғазаб қамраб олган эди.

Тара атрофдагиларга тушунтира кетди: Шоши билан эри етимчанинг ота меросини тортиб олишга аҳд қилишган. Улар ижара ҳақини ҳам тоиамай юриб, боланинг мол-мулкани ким ошди қилиб сотиш, сўнгра бу мулкни Жойгопалнинг амакиваччаси орқали ўзларига сотиб олмоқчи бўлганлар.

— Шундай қабих тухматни ким тарқатган бўлса минг лаънат, тилига куйдирги чиқсин, — деди Шоши ғазабга тўлиб. Сўнгра йиғлаганча эрининг олдига борди-да, унга бу ғийбатни

³¹ «Укага оқ фотиҳа бериш» маросими ҳинд оилаларида йилига бир бўлади; бунда опа ўз укасининг манглайига сандал дарахтининг пўстлоғидан олинган бўёқ билан хол қўяди, унга ҳар хил совғалар беради.

сўзлаб берди.

— Ҳа, афтидан, энди ҳеч кимга ишониб бўлмайди, шекилли, — деди Жойгопал. — Мен амакиваччам Упенга хўжаликни бошқаришни топширганимда тамом хотиржам эдим. Унинг Хашилпурдаги мулклар учун солиқ қарзларини яшириб, охири ўзи сотиб олар деган фикр хаёлимга ҳам келмаган эди.

— Нима, сиз унинг устидан шикоят қилмайсизми? — сўради боши қотган Шоши.

— Ўз укамнинг устидан қандай қилиб шикоят қилай? Бари бир бундан бир иш чиқмайди, беҳудага пул сарф бўлади, холос.

Шоши эрига ишониши керак эди, бироқ бу гал унга инонолмади. Ўз оиласини севган бахтиёр уй бекасининг бу вазияти энди унга жуда хунук, қабиҳ бўлиб кўринди. Дунёда энг мустаҳкам бошпана бўлган оила энди йўқ эди. Энди у билан укаси тушиб қолган даҳшатли қопқон бор эди, холос.

Шоши, ёлғиз бошим билан бу бечора болани қандай ҳимоя қиламан, деб ҳар қанча ўйга толса ҳам, бошига бирон фикр келмасди. У шу тўғрида ўйлаган сари даҳшатга тушар, эрига нафрати зўрайиб, истиқболи хавф остида қолган укасига меҳри ортарди. Агар у йўлини билганда, губер-наторга мурожаат қилар, ҳатто Англия маликасига ҳам мактуб ёзиб, укасининг мол-мулкни сақлаб қоларди. Малика билса, Нилмонига йилда етти юз эллик саккиз рупия даромад келтириб турган Хашилпурдаги мол-мулкларни сотишга рухсат бермасди.

Шошикола Англия маликаси ҳузурига қандай қилиб кириш, қандай қилиб Упеннинг адабини бериш ҳақида ўйлаб ўйига етгунча Нилмони тўсатдан иситма чиқариб, оғриб қолди. Уни қаттиқ титроқ босиб, тез-тез ҳушдан кетарди.

Жойгопал ўша ерлик врачни чақирди. Шошининг яхши врач чақириб ҳақидаги гапига:

— Нима, Мотилал ёмон даволайдими? — деди Жойгопал.

Шоши эрининг оёқларига йиқилиб, илтимосимни рад эт-манг, дея ёлворди.

— Хўп, мен шаҳардан доктор юбораман, — деди ниҳоят, эри.

Шоши болани кўлига олиб бағрига босди. Бола ундан бир минутга ҳам айрилгиси келмас, кетиб қолмасин деб унга ёпишиб олар, ҳатто ухлаб ётганида ҳам этагидан тутиб ётарди.

Шу тариқа яна бир кун ўтди. Кечқурун Жойгопал келиб, врачни шаҳарда топмадим, у касал кўриш учун узоқ жойга кетибди, деди.

— Мен суд иши билан яна бир жойга боришим керак, — деб қўшиб қўйди у, — Мотилалга тез-тез бориб, касални кўриб тур деб тайинлаб қўйдим.

Кечаси Нилмони ёмон алаҳсираб чиқди. Эрта билан Шоши ортиқ ўйлаб турмай, бир қайиқни кира қилди-да, укасини шаҳарга олиб кетди. Доктор уйида эди, ҳеч қаёққа кетмаган экан. Мўтабар оилага мансуб аёл келганини пайқаб, Шошини укаси билан ёнидаги тул кампирнинг уйига жойлади-да, болани даволай бошлади.

Ертасига Жойгопал пайдо бўлди. У дарғазаб эди, хотинига дарҳол уйга қайт деб буйруқ берди.

— Ўлдирсангиз ҳам ҳозир уйга қайтмайман. Ҳаммангиз Нилмонини ҳалок қилмоқчисиз; унинг на отаси, на онаси бор, мендан бошқа ҳеч кими йўқ. Мен — уни ўлим чангалидан қутқазишим керак.

— Ундай бўлса, шу ерда қол, аммо қайтиб менинг уйимга борма, — қизишиб бақириб берди Жойгопал.

— Менинг уйим эмиш! — У укамнинг уйи, — деди Шоши ҳам жаҳл билан.

— Яхши, кўрамиз, — деб таҳдид қилди-да, чиқиб кетди эри.

Бу ҳодиса қишлоқда кўп шов-шувларга сабаб бўлди.

— Еринг билан уйда жанжаллаш-да, — дер эди Тара, — ахир уйдан кетиб бўладими? Нима бўлганда ҳам эр-ку.

Шоши ёнидаги бор пулини сарфлаб, зеб-зийнاتини сотиб, укасини ўлим чангалидан қутқазиб қолди. Лекин сал ўтмай, Дариграмдаги йилига бир минг беш юз рупия даромад

келтирадиган ерларини заминдорнинг ёрдами билан Жойгопал ўз номига ўтказиб олганини билиб қолди. Энди ҳамма мол-мулк Шошининг укасига эмас, унга қарайди.

Нилмони касалдан тузалиб, уйга кетамиз, деб опасини қистай бошлади. У ўз ўртоқлари — Шошининг болаларини соғиниб қолганди.

— Уйга кетамиз, кетамиз уйга, — деб опасига ёлворарди Нилмони. Опаси эса йиғлагани йиғлаган. «Кошки уйимиз бўлса», деб изтироб чекарди жувон.

Ниҳоят, у: «Кўзёши билан иш битмайди. Нилмонининг мендан бошқа ҳеч кими йўқ», деб суд муовинининг уйига борди.

Суд муовини Жойгопални яхши биларди. Мўтабар бир зотнинг хотини уйдан кетиб, яна у билан мол-мулк даъволашиш ниятида экани унга мутлақо маъқул бўлмади. Бироқ Шошига ҳеч нарса демай, Жойгопалга хат ёзиб юборди. Жойгопал амакиваччаси билан келиб, хотинини мажбуран қайиққа ўтказиб олиб кетди.

Айрилиқдан сўнг эру хотин яна учрашди. Пражапатининг³² хоҳиши шундай эди!

Нилмони қувончга тўлиб, яна ўртоқлари билан ўйнай бошлади. Боланинг қувноқ кулгиси опасини ўйлатиб қўяр, уни ғам босиб, юраги сиқиларди.

Қишда суд раиси ўз округини айланиб, шу қишлоққа келиб тўхтади. Бу ерда ов билан шуғуУаниш ниятида эди. У йўлда бир тўда болалар билан Нилмонини учратди. Қишлоқ болалари соҳибни Чанакя³³ эҳтиёт бўлишга маслаҳат берадиган узун тишли, тирноқли ва шохдор махлуқларнинг бир озгина ўзгарган хили деб ўйлаб, узоқроқдан туриб томоша қилар эдилар.

Бироқ Нилмони сира ҳовлиқмай, жиддий кўзлари билан унга қизиқиб қараб турарди. Бола соҳибнинг диққатини жалб этди, у Нилмонига яқин келиб сўради:

— Мактабда ўқияпсанми? Нилмони бош қимирлатиб:

— Ҳа, — деди.

— Қайси китобни ўқияпсан?

Бола судянинг саволини тушунмади шекилли, индамай қараб қолди.

Нилмони уйга қайтгач, инглиз киши билан танишганини зўр ифтихор билан опасига сўзлаб берди.

Тушки овқатдан сўнг Жойгопал салла ўраб, янги сарполар кийиб, судянинг олдига саломга борди. Ҳаммаёқ шикоятчилар, даъвогар, жавобгар ва политсиячилар билан лиқ тўла эди. Кун жуда иссиқ бўлганидан судя столни сояга қўйишга амр этди.

Судя Жойгопални ўтказиб, ундан қишлоқдаги ишлами суриштира бошлади. Жойгопал кўпчилик олдига бундай фахрий жойда ўтиргани учун ўзини шуҳрат осмонида парвоз этгандай сизди.

«Афсуски, Чокробарти ёхуд Ноиди оиласидан бирор киши келиб мени бу ерда кўрмади», деб ўйларди у.

Тўсатдан чодра ёпинган бир аёл Нилмонини етак-лаб судя ҳузурига келди.

— Соҳиб, бу етимни сизга топшираман, уни ҳимоя қилинг, — деди у.

Инглиз боши катта кўзлари жиддий таниш болани кўриб, олдига мўтабар аёл турганини фаҳмлагач, ўрнидан туриб, палаткага кириб гаплашишни таклиф қилди.

— Йўқ, мен ҳаммасини шу ерда айтиб бераман, — деди аёл.

Жойгопал бўзариб, типирчилаб қолди.

Синчков қишлоқилар, бу ерда антиқа бир гап бор экан, деб яқинроқ келдилар, лекин соҳиб ҳассасини кўтариши билан орқага чекиндилар.

Шоши боланинг қўлидан ушлаб туриб, унинг тарихини сўзлаб берди. Жойгопал бир неча бор унинг гапини бўлишга уриниб кўрди. Аммо судя, ғазабдан юзлари қизариб, унга ўшқариб берди.

³² Пражапати — ҳинд мифологиясида никоҳ худоси.

³³ Чанакя Вишнугупта — подшоҳ Чандрагупта Маруянинг (Мелоддан олдинги ИВ аср) бош маслаҳатчиси.

— Нафасингни ўчир! — деб буюрди у ва ҳассаси билан, ўрнингдан тур, дея ишора қилди.

Жойгопал дилида хотинига минг лаънат ўқиса ҳам, жим туришга мажбур эди.

Нилмони опасига маҳкам ёпишиб, таажжуб билан унинг сўзларига қулоқ соларди.

Шошикола ўз ҳикоясини тугатгач, судя Жойгопалга бир неча савол бериб, узоқ вақт жим қолди. Сўнгра Шошига қараб:

— Қизим, гарчи бу ишни кўриш менинг ҳуқуқ доирамга кирмаса ҳам, сиз хотиржам бўлишингиз мумкин: мен ўз бурчимни бажараман, Укангиз билан уйингизга боринг, ҳеч нарсадан кўрқманг, — деди.

— Соҳиб, уй қайтарилмагунча мен укамни у ерга олиб боролмайман. Агар сиз уни ўзингиз билан олиб кетмасангиз, уни ҳеч ким ҳимоя қилолмайди.

— Унда сиз қаёққа борасиз?

— Менинг ташвиш қиладиган ерим йўқ, эримнинг олдига бораман.

Соҳиб мийиғида кулиб қўйди. Унга тумор таққан, ориқ, кўринишдан одобли, буғдойранг бенгал боласини олиб кетишдан ўзга чора қолмади.

Шоши судя билан хайрлашганда, бола опасининг этагига ёпишиб олди.

— Қўрқма, — деди унга соҳиб, — биз бирга кетамиз.

Шошининг кўзларидан ёш оқиб юзларини юварди. У Нилмонини бағрига босди ва бошларини силаб туриб:

— Бор, укажон, биз яна кўришамиз, — деди, сўнг этагининг учини зўрға ажратиб, тез юриб кетди.

«Опа, опа», — деб чинқираб қолган болани соҳиб қучоқлаб олди. Шоши яна бир марта укасига қайрилиб қаради-да, уни юпатиш ниятида сўзсиз қўл чўзиб хайрлашди, ғам-аламга тўлиб ёйга тушди.

Ўзларининг эски таниш уйларида эру хотин яна учрашдилар. Пражапатининг хоҳиши шунақа эди.

Бироқ бу учрашув узоққа чўзилмади. Орадан бир оз вақт ўтар-ўтмас, бир куни эрталаб, қишлоқ аҳолиси орасида, Шоши кечқурун вабо касалидан ўлибди, кечаси ўликни куйдиришибди, деб гап тарқалди.

Бу ҳақда бошқа ҳеч ким ҳеч нарса демади. Тўғри, Тара бир нима дейишга уринди-ю, аммо бошқалар бунга йўл қўйишмади.

Укаси билан хайрлаша туриб, биз яна кўришамиз, деб ваъда қилган эди Шоши. Бироқ, у бу ваъданинг уддасидан чиқдими-йўқми, билмайман.

1895-йил

НАЗАРИ БАХАЙР³⁴

Кантичондро ҳали ёш бўлса ҳам, хотини ўлгандан сўнг бошқа қайлиқ қидирмай, овчиликка берилиб кетди. У узун бўйли, хушбичим, бақувват, чаққон, кўзлари ўткир, қўллари чайир йигит эди; Ғарбий Ҳиндистон одамларидай кийинар, ёру дўстлари эса, паҳлавон Хира Синг, ашулачи Чокхонлал ва мусулмон созандалари: Кхан ва Мианлардан иборат эди. Хуллас, унинг таралабедод улфатлардан ҳеч камчилиги йўқ эди.

Огроҳаён³⁵ ойининг ўрталарида Кантичондро дўстлари билан Найдигхи ботқоқлигига овга жўнади. У ерда улар иккита катта қайиқда яшай бошладилар, бирга келган хизматкорлар эса, соҳилда жойлашди. Буларнинг дастидан қишлоқ аёллари дарёдан на сув ола билар, на чўмила оларди. Кун бўйи ҳавода ва сувда милтиқ овози қулоқларни қоматга келтирар, оқшомлари эса, бу келгиндиларнинг музика ва ашулалари одамларга уйқу бермасди.

Бир куни эрта билан, Кантичондро қайиқда милтиқ тозалаб ўтираркан, бирдан ўрдак овози эшитилиб қолди. Йигит соҳилга қараб, шу томонга келаётган қизга кўзи тушди, у иккита ўрдакчани бағрига босиб келарди.

Сув ўсимликлари ғовлаган кичкина дарё сокин оқар эди. Қиз ўрдакчаларни сувга қўйиб, ўзи соҳилда тўхтаб қолди, сузиб узоққа кетмасин, деб меҳр билан уларни куза-тиб турди. Унга қараб шунини пайқаш мумкин эдики, қиз одатда ўрдакчаларни сувга қўйиб ўзи кетаркан-у, лекин букун овчилардан кўрқиб, пойлаб турди.

Қиз бениҳоят гўзал бўлиб, гўё хайкалтарошлик тангриси Вишвакарманинг устахонасидан эндигина чиқ-қандай эди. Унинг ёшини аниқлаш қийин, чунки унда Кантичондро бир неча вақтгача милтиғини унутиб, сеҳрлангандай қараб қолди. Гарчи қизнинг гўзаллиги рожанинг саройидан кўра бу ернинг табиатига мос кўрин-сада, йигит бу ўлкада бунчали соҳибжамол қизни учратишни асло ўйламаган эди. Ахир гулнинг ҳам олтин гулдондан кўра ўз шоҳида тургани гўзалда! Шундай қилиб, гиёҳлар шудринг исирға тақиб, куз қуёшининг илк нурларида порлаб турган бу оромбахш саҳарда Кантичондро соҳибжамол қизни кўрди-ю, бу фусункор чеҳрага қараб, ашшин ойида отасининг уйига тантана билан қайтган Парватининг қувноқ чеҳрасини кўз олдига келтирди: Ёш Парвати ҳам баъзан шундай ўрдакчаларни бағрига босиб Мондакини³⁶, соҳилига келаркан-у, афсуски, Калидаса³⁷ бу гўзал лавҳа тасвирларини унутган экан!

Бирдан қизнинг юзи қув ўчиб, ўрдакчаларни ушлаб олдида, қандайдир ғалати овоз билан қичқириб, кетиб қолди. Кантичондро қайиқдан чиқиб қаради. Кўрдик, ҳамроҳларидан бири, қизга ҳазиллашиб ўқланмаган милтиқ билан ўрдакни нишонга олиб турибди. Кантичондро ошнасининг орқасидан югуриб келиб, милтиғини тортиб олди-да, юзига шундай тарсаки тортдики, у ағдарилиб тушиб, қилган ҳазилидан минг пушаймон бўлди. Канти бўлса қайиғига қайтиб яна милтиқ тозалай бошлади.

Ҳавасманд Кантичондро бир кун ов излаб тўқайнинг ич-ичига кириб кетди. Кутилмаганда у ҳовлисида бир неча шоли омбори бўлган бой деҳқон уйини, тоза молхонадан сал нарироқдаги дарахт остида анави дарё бўйида учратган қизни кўрди. У яраланган каптар учун зор-зор йиғлар, ҳўл этагининг учини сиқиб, унинг сариқ тумшугига ҳеч бўлмаса бир-икки томчи сув томизишга уринарди. Ёнида эса, тумшугини чўзиб, орқа оёғида тик турган мушук йиртқичлик билан каптарга тикиларди; очкўз мушук каптарга жуда яқин келгач, қиз бош бармоғи билан унинг бурнига чертиб ҳайдади.

³⁴ Ҳинд никоҳ маросимида келин билан куёвнинг биринчи марта бир-бирларини кўриш пайти «Назари бахайр» дейилади.

³⁵ Огроҳаён — ҳинд календарининг саккизинчи ойи, ноябр, декабр ойларига тўғри келади. баркамол қадду қомат бола чеҳраси билан қовушиб, уни қамраб олган олам ҳали қалбига қўл солмагандай туюларди. Ҳа, қизнинг ўзи ҳам болаликдан ўсмирликка ҳатлаб ўтганини ҳали сезмасди, чоғи.

³⁶ Мондакини — ҳинд диний афсоналарига кўра осмонда яна бир Ганг дарёси бор; Мондакини мана шу самовий Гангнинг номи эмиш.

³⁷ Калидаса — ҳинд адабиётининг улўф арбобларидан бири, шоир ва драматург.

Қишлоқнинг тушки жимлигида, деҳқон ҳовлисида кўринган бу осойишта манзара Кантичондро унутилмас таассурот қолдирди.

Дарахт барглари танга-танга сояси ва қуёш нурлари қизнинг тиззаларида ўйнади. Нарироқда ётган сигир секин кавш қайтарар, эринчоқлик билан боши ва думини қимирлатиб, елкасига қўнган пашшаларни ҳайдарди. Сарин шимол шабадаси қамишларни шитирлатиб, алланима дея шивирлагандай бўларди.

Ўша куни дарё соҳилида унга ўрмон парисидай кўринган қиз — ҳозир чошгоҳ сукунатида унинг кўз ўнгида оила ҳамдарди, уй-рўзғор тангриси сиймосида намоён бўлди. Қўлида милтиғи билан тўсатдан бу қизнинг олдида пай до бўлган Кантичондро жиноят устида қўлга тушган ўғридай хижолатда қолди. Унинг қиздан узр сўраб бу қушни мен ярадор қилган эмасман, деб айт-гиси келди. Бироқ йигит не йўсинда узр айтишни ўйлагунча бўлмай, қизни кимдир чақирди:

— Шудха!³⁸

— Шудха! — яна такрорланди ўша овоз, қиз каптарни қўлига олиб, дарров уйга қараб кетди.

«Шудха! Ростдан ҳам муносиб исм», деб ўйлади Кантичондро.

У милтиғини хизматкорга бериб, уйга томон юрди. Унда скамейкада ўтириб диний китоб ўқиётган, соқоллари тоза қирилган, ўрта яшар, нуроний брахманни кўрди. Овчи унинг юзларида ҳам бояги қиз чехрасидаги меҳрибонлик нишонларини пайқади.

Канти эъзоз билан унга таъзим этиб сўради:

— Жаноб, мен жуда чанқаганман, сиздан сув сўрашим мумкинми?

Брахман қувонч билан меҳмонни қарши олиб, унга жой кўрсатди ва ўзи уйга кириб кетди. У дарров ликобчаларда қант-қурс ва бир кўзачада сув олиб чиқди.

Канти сувга қонгач, брахман у билан танишди. Йигит кимлигини айтиб, қуйидагиларни илова қилди:

— Агар бирор нарсада менинг ёрдамим лозим бўлиб қолса, асло тортинмай сўрашингиз мумкин.

— Сиз менга нима билан кўмаклашингиз мумкин? — деди Нобин Бондепадхая. — Менинг балоғатга етган Шудха исми қизим бор, агар унга лойиқ қобил куёв топиб эрга берсам, мен ўзимни дунёвий бурчларимдан қутулган ҳисоблардим. Бироқ бу орада унга муносиб куёв йўқ, мен эса, тангри Кришнанинг муборак суратини уйда қолдириб, куёв қидириб кетолмайман.

— Агар сиз, илтифот қилиб, менинг қайиғимга борсангиз у ерда куёв тўғрисида ўйлашиб кўрардик, — деди Канти.

Кантичондро ўз жойига келиб, ҳамроҳларидан бир неча кишини Бондепадхаянинг қизи ҳақида қўшимча маълумотлар топиб келишга юборди. Улар келиб, ҳам-малари бир оғиздан, бу қиз феълү атворда Лакшмининг худди ўзи экан, деб айтдилар.

Ертасига брахман келганда, Канти уни зўр эъзоз-икром билан қарши олиб, қизига оғиз солди.

Нобин Бондепадхая бу қутилмаган бахтдан шундай ҳанг-манг бўлдики, анчагача бирор оғиз сўз деёлмай қолди. Бу ерда бирор англашилмовчилик бўлмасин тағин деган гумон билан, сўраб ҳам кўрди:

— Сиз менинг қизимга ростдан ҳам уйланмоқчимисиз?

— Шундай, агар сиз рози бўлсангиз мен тайёрман.

— Шудхагами? — такрор сўради брахман.

— Ҳа, — тасдиқлади Канти.

— У билан учрашиб, гаплашиш ниятингиз борми? — сўради Нобин бир оз ўзига келиб.

— О, мен бу ишни назари бахайр маросимида қилмоқчиман, — деди йигит, қиз билан кўришганини сездирмай.

³⁸ Шудха — хушбўй гулоб демақдир.

— Менинг Шудхам яхши қиз, — деди Нобин овози қалтираб. — Уй-рўзғор ишларида унга ҳеч ким тенг келолмайди. Сиз уни кўрмай уйланишга аҳд қилибсиз. Мен сизларга фотиҳа бераман, у Лакшмидек хушфеъл қиз, ҳеч қачон эрининг измидан чиқмайди, уни ранжитмайди, деб умид қиламан.

Канти уйланишни пайсалга солиб ўтирмади, тўйни мағх ойига тайинладилар. Тўй тантаналарини ўтказиш учун Мқжумдорларнинг қадимий уйлари ижарага олинди. Белгиланган кунда тантана билан куёвнавкарлар келишди. Олдинда фил миниб куёв етиб келди, унинг орқасидан қўлларига машъал кўтариб куёвнавкарлар келишди, музика садолари янгради...

Назари бахайр маросимида Кантичондро келинга қарамади-ю, лекин тузукроқ кўролмади, чунки Шудханинг упа-елик суркалган юзи пастга қараган эди. Кантининг эса, қувончдан юраги типирчилаб, кўз ўнгини туман қоплади.

Хотинлар никоҳ хонасига тўплангач, бири, қишлоқнинг энг мўтабар аёли, куёв келиннинг юзидаги пардани очсин, деб талаб қилди. Канти пардани тортиб туширди-ю, юраги «шув» этиб кетди. Гўёки кўксида аллақандай қора яшин чақнаб миясини тешиб ўтгандай бўлди. Бир лаҳзада тўйхонани нурафшон этиб турган ҳамма чироқлар гўё сўнган эди, йигитнинг юзларига хафаликнинг қуюқ сояси қўнди. Куёв ёнида Шудха эмас, тамом бошқа бир қиз ўтирарди!

Кантичондро бир вақтлар иккинчи марта ўланмасликка аҳд этган эди. Наҳотки шу аҳдини бузгани учун тақдир уни масхаралаган бўлса? У дўстларининг маслаҳатига қулоқ солмай, қанчадан-қанча соҳибжамол қизларни рад этган эди. Ҳеч нарсани писанд қилмай, таг-тугликни ҳам, давлат-бойликни ҳам, латофат назокатликни ҳам назарига илмай, келиб-келиб ботқоқликдаги номаълум қишлоқдан камбағал бир хонадоннинг қизини ўзига ҳаёт йўлдоши деб танладими? «Ел-юртнинг кўзига қандай кўринаман?» — деб ўйлади Кантичондро.

У дастлаб бутун қаҳр-ғазабини қайнотасига тўкди. Имонсиз чол бир қизни кўрсатиб бошқасига уйлантирибди. Аммо йигит ўйлаб қараса, брахман тўй олдида қизларини умуман унга кўрсатмаган — у ўзи ҳам, қизни кўришим шарт эмас, деб айтган. Шунинг учун Канти, яхшиси бу даҳшатли алдовни ҳам, ўзининг аҳмоқлигини ҳам ошкор қилмасликка аҳд этди.

Кантичондро ҳап дорини ютди-ю, унинг аччиқ таъмидан узоқ вақтгача қутулолмади. Никоҳ хонаси унинг учун ўз латофатини йўқотган эди. У ҳаммага заҳрини сочар, ўз қилмишидан диққати ошарди.

Бирдан куёв ёнида ўтирган келин қичқириб юборди: хонага бир қуёнча чопиб кириб, ҳайиқмай унинг оёқлари остига ташланди, қуён кетидан Канти дарё соҳилида кўрган ҳалиги қиз пайдо боиди. У кўрққан қуёнчани ушлади-да, юзларига маҳкам босиб, меҳр билан эркалата бошлади.

— Тентак келди! — деб қичқиришди аёллар ва унга, чиқиб кет, деб ишора қилишди. Лекин қиз пинагини бузмай, куёв билан келиннинг рўпарасида ўтириб, уларни томоша қила бошлади.

Уйга чўри хотин кириб, қизнинг қўлидан ушлади, лекин Канти:

— Унга тегма, қўй, ўтирсин! — деб чўрини четлаштирди.

Сўнгра Кантичондро қуёнча ушлаган қизга мурожаат қилиб сўради:

— Отинг нима?

Бироқ қиз ҳеч қандай жавоб бермай, уёқдан-буёққа тебрана бошлади. Ўтирган аёллар кулиб юборишди. Канти бошқа савол берди:

— Ўрдакчаларинг яхши ўсяптими?

Қиз лом-мим демай, йигитга қараб тураверди. Хижолатда қолган Канти бор кучини йиғиб яна сўради:

— Каптаринг тузалиб қолдими?

Бироқ у ҳеч қандай жавоб ололмади. Хотинлар хохолаб кулишди.

Ниҳоят, Канти билдики: қиз ҳам соқов, ҳам кар бўлиб, қишлоқдаги ҳамма ҳайвонлар билан дўстлашиб юраркан, ўша куни Шудхани чақирганларида, у тасодифан ўрнидан туриб кетган эди.

Кантининг юраги орқасига тортди: ахир у дунёда энг бахтсиз одам бўлиши мумкин эди-я! Бир тасодиф туфайли касофатдан қутулиб, ўз хотиржамлигини сақлаб қолибди. «Агар мен бу қизга оғиз солганимда, — деб ўйлади Кантичондро, — чол дарров рози бўлар, нима қилиб бўлса ҳам бу бахтсиздан қутулиш учун уни менга беришга уринарди».

Йигит ўзини мафтун этган деҳқон қизи ҳақидаги ўйлари билан банд экан, ўз рафиқасига мутлақо эътибор қилмасди. Кантичондро ўзини асир этган қиз соқов ва кар эканини билгач, бутун оламини ўраб олган қора парда бирдан йир-тилиб тушиб кетди. Ҳавойи хаёллар йўқолди, у атрофдаги нарсаларни фарқ қила бошлади. Канти юрагидан отилиб чиққан бир оғиз нафас билан енгил тортиб, хижолатда ўтирган келинга яна назар солди. Энди, ростдан ҳам, назари бахайр эди. Йигит қалбидаги нур чироқламинг ёғдусига қўшилиб, қизнинг ёқимли чехрасини ёритди. Канти бўлиб ўтган ҳодисадан сира ўкинмади! У хотинининг ёқимли, чиройли юзини кўриб билдики, Нобиннинг дуоси қабул этилибди.

ТУНДА

— Доктор, доктор!

— Яна ухлагани қўйишмади, — тўнғилладим мен ва зўрға кўзимни очдим. Қарасам қаршимда бизнинг заминдоримиз Докхиначоронбабу турибди.

Мен сакраб ўрнимдан турдим, кажава суянчиқли стулни берироқ суриб, меҳмонни ўтқиздим-да, ташвиш билан юзига қарадим. Кечаси соат икки ярим эди.

Ранглари ўчган, қўрқувдан кўзлари олайган Докхиначорон сўз бошлади:

— Бугун кечаси яна дардим тутди. Сизнинг дорингиз ҳеч нарсага арзимамайди.

— Еҳтимол сиз винони кўпроқ ичиб қўйгандирсиз, уялинқираб луқма солдим мен.

— Гап винода эмас. Менинг бошдан кечирганларимни билмасдан диагноз қўйишга уриниб, катта хато қиляпсиз.

Токчадаги чироқ паст қилиб қўйилганди. Мен пилигини кўтардим, чироқ қаттиқ тутай бошласа ҳам, уй бир оз ёришди.

Мен елкамга чойшапни ёпдим-да, устига газета ёзиб қўйилган яшикка ўтириб, у кишининг тарихи эшитишга ҳозирландим.

Докхиначорон бабу ҳикоясини бошлади.

— Менинг биринчи хотиним жудаям қўл-оёқли аёл эди. Ўзим эса у вақтда уй-рўзғор ишларини жуда кам ўйлардим — ёш эдим, шеърятга берилиб кетгандим, кўнглимда Калидас достонининг мисралари янграрди.

Ҳамроҳимиз, до ўстимиз, уйимизнинг бекаси,

Гўзалликнинг шайдоси, дил мулкин маликаси...

Лекин шеърят менинг хотиним учун тамом ёт нарса эди. У менинг нафосатли гапларимни эшитиб, қаҳқақа уриб кулиб юборар ва натижада, табиийки, менинг гўзал кайфиятим тамом барбод бўларди.

Индиранинг фили Гангнинг ҳайбат билан оқишини кўриб кўрққандек, менинг шеърый сатрларим ва ошиқона нафис сўзларим ҳам унинг кулгусидан лабларимда қотиб қоларди. У хандон уриб кулишга бағоят қобил эди.

Бир неча йил ўтди. Мен қаттиқ оғриб қолдим, иситмадан қақшаб, азоб чекардим. Ўлим яқинлашиб келмоқда, соғайишдан деярли умид узилганди. Докторлар ҳам мендан қўлни ювиб қўлтиққа уришган эди.

Ким-қайси қариндошимиз бир брахманни бошлаб келди. У менга тўйиб, ёққа буланган ўсимлик томирини берди. Шу томир шифо бердими ё тақдир шундаймиди, билмайман, ҳар нечук тирик қолдим.

Мен оғриб ётганимда хотиним бир дақиқа ором топмасди. Зайифгина шу аёл ўлим тангриси Яманинг остонамизга келиб турган элчиси билан кечаю кундуз олишди. У менинг арзимас ҳаётимни худди эмизикли боласидай асрар, бутун муҳаббати, меҳру шафқатини шунга сарф этар эди.

Ухламас, емас-ичмасди, унинг учун оламда мендан бўлак ҳеч нарса йўқдай эди.

Яма ови юришмаган йўлбарсдай, мени ўз чангалидан бўшатди, аммо у кета туриб хотинимга даҳшатли зарба беришга улгурган эди. Мен оғриган чоқда у ҳомиладор эди, тез орада кўзи ёриди, лекин боласи ўлик туғилди. Шундан кейин, унда ғалати бир касаллик пайдо бўлди.

Касал чоғида унга қарашсам унинг жаҳли чиқарди.

— Нега бундай қиласиз? — дерди. — Одамлар эшитса нима дейди?

Кечаси, унинг иситмаси кўтарилганда, мен гўё ўзимни елпиган бўлиб, елпигич билан уни сал елписам, елпигични қўлимдан тортиб оларди. Ҳар сафар, унинг баъзи ишларига қарашиб, овқатга беш-ўн минут кечиксам, таъна, насихат, илтимос бошланарди. Ёрдамлашиш ниятида нимаики қилсам, ҳамма вақт унинг норозилигига дуч келавардим.

— Еркак кишининг ҳаддан ташқари ғамхўр бўлиши яхши эмас, — дер эди у.

Сиз бизнинг Боронагордаги ҳовлимизга боргандирсиз. Хотирингизда бўлса, у ердаги уйимиз боғнинг ичида, боғ этагидан эса Ганг дарёси оқиб ўтади.

Ётоғимизнинг жануб тарафдаги деразаси олдида хотиним бир оз ерни чоптириб гулзор қилган. Бу — боғимизнинг кўримсизгина оддий бир жойи эди. У ерда хушбўй ҳидлар билан ранг-баранг чечаклар ҳам йўқ, ғуч япроқлар гуллар жамолини тўсиб ётмасди. У ерда ёш ниҳоллар ўсган ва лотинча ёзувли байроқчалар тикилган гултуваклар ҳам йўқ эди. Гулзорда жасмин ва атиргулнинг ҳар хил навлари, самбит ва тубероз гулларигина ўсарди. Азим бакул дарахти соясида оқ мармар супа бўлиб, хотиним соғ вақтида уни ҳар кун икки дафъа ювдириб тозалатарди. Ёзда, уй ишларидан бўшагач, у шу ерда ҳордиқ чиқаришни яхши кўрарди. Бу пана ер эди, у ерда катерда юрадиган савдо ходимларига кўринмасдан туриб, Гангни томоша қилиш мумкин эди.

Хотиним ёта бериб зерикканидан, бир ойдин кечаси:

— Уйда қамалиб ёта берсанг диққинафас боласан, киши. Юринг, менинг гулзоримга чиқайлик, — деб таклиф қилди.

Мен уни авайлаб дарахт тагига олиб бориб, мармар супага аста ётқиздим. Унинг бошини тиззамга қўйиб ўтиргим келарди. Бироқ у бу ишимни бари бир ёқтирмайди, шунинг учун бошига ёстик қўя қолдим.

Дарахтдан гулбарглар тўкилди, новдалар орасидан ой кўриниб, беморнинг озғин юзларини ёритди. Атроф жимжит эди...

Мен бўлсам боғнинг муаттар ҳидлар билан тўла бу қоронғи бурчагида ўтириб, хотинимга тикилганча йиғлардим.

Яқинроқ ўтириб, икки қўлим билан унинг ориқ иссиқ қўлларини ушладим. У қаршилиқ қилмади.

Дастлаб хомуш ўтирдим. Бироқ қалбим нозик ҳислар билан тўлиб-тошганидан чидолмай:

— Сенинг муҳаббатингни асло унутмайман! — деб хитоб қилдим.

Жим турганим тузук эди, албатта. Хотиним кулиб юборди. Унинг кулгисида хижолат, бахтиёрлик, шубҳа бор эди, лекин унда киноя кўпроқ эди. У гўё сўзсиз эътироз билдирди: «Азизим, бундай бўлмайди, мени асло унутмаслигингга ишонмайман», дегандай бўлди.

Мен ана шу қаттиқ, лекин аччиқ кулгидан ҳамма вақт кўрқиб, хотинимга бундай кўнгилчан гапларни айтишга ботинмасдим. Хотиним йўқ вақтда юрагимда тоиб-тошган ширин сўзлар унинг ҳузурида тамом кераксиз бўлиб қоларди.

Китобда ўқиганинда йиғлатадиган жумлалар нима учун унинг шундай қаттиқ кулгисига сабаб бўлишини мен ҳанузгача тушунолмайман.

Сўзга эътироз қилиш мумкин, бироқ кулгига қандай жавоб бериш керак? Жим туришдан бошқа иложи йўқ эди.

Ой нури янада равшанроқ бўлди. Қаердадир какку нола қиларди. «Шундай кечада унинг маъшуқаси бу фарёдни эшитмаслиги мумкинми?» — деб ўйладим мен.

Зўр бериб даволашимизга қарамай, хотинимнинг саломатлиги яхшиланмади. Шундан кейин доктор, иқлим ўзгартирилса бемор шифо топар, деб маслаҳат берди, биз Оллоободга жўнадик.

Докхиначорон ҳикояни тўхтатиб, менга ғалати қилиб бир қарадию, бошини ушлаб ўйга толди. Чироқ пирпираб ёнар, чивиннинг визиллаши барала эшитиларди.

Докхиначорон ҳикояни давом эттирди:

— Оллоободда хотинимни доктор Харан даволай бошлади. Вақт ўтар, лекин беморнинг аҳволи бояги-бояги эди. Ахийри, доктор бу дарднинг бедаво эканлигини айтди, буни хотиним билан мен ҳам кўпдан билардик.

Бир кун хотиним менга бундай деди:

— Афтидан мен ҳеч қачон тузалмайман, лекин ҳали-вери ўлмасам ҳам керак. Тирик мурда билан яна неча йил яшайсиз, номаълум. Яхшиси — уйланинг.

У, бу гапларни жуда оддий қилиб гапирди, бунда сунъий баландпарвозликдан ҳам, аянч фидоиликдан ҳам асар йўқ эди. У яхши ва оқилона маслаҳат бермоқда эди, холос.

Кулиш навбати менга келди. Бироқ мен унинг ўзидай қилиб кула олармидим. Мен худди роман қаҳрамонидай виқор билан жиддий қиёфада:

— Токи жоним танимда экан... — дея сўз бошлашим билан:

— Бас, бас! — деб норозилик билдирди у. — Бошқа сўз ҳожат эмас, эшитишга тобим йўқ.

Бироқ, мен енгилганимни тан олгим келмай, давом этдим:

— Мен ҳаётимда бошқа ҳеч кимга кўнгил қўймайман.

Хотиним яна хандон уриб кулди. Мен дилдорликни тўхтатишга мажбур бўлдим.

Ўша вақтда бу хусусда ўз-ўзимга иқрор бўлибмидим, бўлмабмидим билмайман, аммо ҳозир менга равшан: у вақтда ўладиган касални парвариш қилиб юриб руҳан толган эдим. Бу ишни тарк этарман деган фикр бошимга ҳам келмаган, аммо энди умрим шундай ўтарди-да, деб ўйлаш оғир эди.

Ҳайҳот, ёшлигимда келажакни фусункор севги, гўзаллик, бахт-саодат билан тўла деб тасаввур этардим. Энди эса, кўз ўнгимда қовжираган, қувончсиз, бепоён саҳро ястаниб ётади...

Хотиним менинг чарчаганимни пайқарди, албатта. Эндиликда яхши тушуниб турибманки, ўша вақтда мен хотиним учун, ҳали ҳарфларни бир-бирига қўшиб ёзишни ўрганмаган биринчи синф боласидай содда ва жўнгина нарса эканлигимни ўзим билмас эканман.

Шунинг учун ҳам, мен ўзимнинг шоирона флкрларимни худди роман қаҳрамони сингари қироат билан изҳор эта бошлаганимда у мулойимгина, лекин кинояли қилиб кулар эди. У, ҳамма сир-асрордан воқиф парвардигордай мени ўзимдан ҳам яхшироқ билганини эсласам, уялиб ўлгудай бўламан.

Доктор Харан бизнинг тоифамиздан эди. У тез-тез мени уйига таклиф қиларди, кўп ўтмай қизи билан ҳам таништиради. Қизи ўн бешга қадам қўйган бўлса ҳам, ҳали эрга чиқмаган эди. Доктор, муносиб куёв тополмай турибман, деб ҳасрат қиларди. Тўғри, эшитишимга қараганда, қизнинг тарихида қандайдир туманли жиҳатлар бормиш. Лекин бошқа нуқси йўқ эди. Унинг билимдонлиги ҳам ҳуснидай баркамол эди.

Гоҳо қиз билан турли мавзуларда суҳбатлашиб қолиб, уйга кеч қайтар, хотинимнинг дори ичадиган вақтига етиб келолмасдим. У докторникида меҳмон бўлганимни билар, лекин бунча узок ўтириб қоласиз, деб сўрамас эди.

Гўё саҳрода сароб кўринди. Ташналиқдан тоқатим тоқ бўлганда, бирдан, зилол сув оқиб турган чашмани кўриб қолдим. Бутун иродамни ишга солсам ҳам, ундан бош кўтаролмас, орқага қайтолмас эдим.

Касал ётган хона янада кўнгилсиз кўрина бошлади. Энди мен касалнинг ҳолидан мунтазам хабар ололмас, унинг вақтида дори ичишини кузатмасдим.

Харан бабу бўлса:

— Соғайиш умиди бўлмаганидан кейин, бундай яшашдан кўра ўлган яхши, — дер эди кўпинча, — бундай беморлар ўзи ҳам азоб чекади, бошқаларни ҳам азобга қўяди.

Умуман олганда бу гап тўғри эди. Бироқ, менинг хотиним ҳақида шундай дейиш мумкинми? Докторлар беморларга нисбатан жуда ҳам бераҳм бўладилар, улар хоксар одамларнинг руҳий кечинмаларини қаердан билсин?

Бир куни қўшни хонада туриб, тасодифий равишда, хотиним билан Харан бабу орасидаги гапни эшитиб қолдим.

— Менинг ҳаётим азоб-уқубатдан иборат бўлиб қолди — деб шикоят қиларди хотиним. — Менга шундай дори керакки, доктор, уни ичай-да, тезроқ ўлиб, бу азобдан қутулай.

— Бунақа гапнинг нима кераги бор? — ранжигандай эътироз билдирди доктор.

Бу гапни эшитиб кўнглим жуда бузилиб кетди. Доктор кетиши билан касалнинг каравотига ўтириб, пешонасини оҳиста силай бошладим.

— Бориб айланиб келинг, уй жуда дим, йўқса кечқурун яна овқатга иштаҳангиз бўлмайди,

— деди хотиним.

Айланиб келмоқ — докторникига боришдан иборат эди.

Таом олдидан бир оз сайр қилиш жуда фойдали, деб мен ўзим айтиб юрардим.

Энди билсам у менинг ҳийламини дарҳол сезиб олган экан. Мен аҳмоқ, у ҳеч нарсани пайқамайди, деб юрар эканман. Докхиначорон жим бўлиб қолди сўнгра сув сўради. Сув ичиб бўлгач, ҳикоясини давом эттирди:

— Докторнинг қизи Монорома менинг хотинимни кўриб келмоқчи бўлди. Нечундир, бу гап менга маъқул тушмади. Аммо эътирозга ўрин йўқ эди. Шундай қилиб, бир кун оқшом пайти у бизни келди.

Ўша куни хотинимнинг аҳволи одатдагидан ёмонроқ эди. У аҳволининг оғирлигидан мукка тушиб ётар, бўздай оқарган юзлари, мушт қилиб қисилган қўллари қаттиқ азоб чекаётганини кўрсатарди.

Касал ётган хона жимжит эди. Мен унинг бош томонида ўтиргандим. Боёқиш аёлнинг энди айланиб келинг, деб айтишга ҳам мажоли етмасди. Эҳтимол, оғир дамларида ёнида бўлишимни хоҳлагандир. Беморнинг ўз дардини енгиллатишга уриниб, оғир-оғир нафас олишигина эшитиларди.

Кутилмаганда остонада Монорома пайдо бўлди. Кўзига чироқ ёруғи тушиб, қоронғи уйда ҳеч нарсани кўрмади шекилли, остонада тайсаллаб қолди.

Хотиним кўрққанидан менинг қўлларимни ушлаб:

— Ким бу?! — деб юборди.

Нотаниш одамнинг пайдо боиши касални кўрқитган эди, у пичирлаб ўз саволини яна бир неча марта такрорлади:

— Ким, ким бу ахир? Мен саросимага тушиб:

— Билмайман, — деб пўнғилладим. Назаримда биров мени хипчин билан ургандай бўлди.

— Ҳа, бу киши докторимизнинг қизлари-ку, — дедим бир оздан кейин.

Хотиним менга қаради, аммо мен унинг юзига боқолмадим.

— Кириг, — деди бемор заиф товуш билан меҳмонга ва менга қараб: — Чироқни олиб келинг, — еди.

Монорома беморнинг ёнида ўтирди. Улар гаплашиб кетдилар. Тез орада доктор ҳам келди. У ўз дорихонасидан икки шиша дори ҳам олиб келган эди.

Доктор дориларни кўрсатиб, касалга тушунтира бошлади:

— Ҳаворанг шишадаги дорини баданга суркайсиз, мана бунисини ичасиз. Адаштириб қўйманг, ҳаворанг шишадагиси кучли заҳар.

У, бу ҳақда мени ҳам огоҳлантириб, шишаларни касал ёнидаги курсига қўйди.

Ҳадемай доктор хайрлашиб, қизини ҳам қистади.

— Дада, менинг касал олдида қолганим яхши эмасми, — сўради қиз. — Ахир, бу кишига қарайдиган ҳеч ким йўқ.

— Йўқ, йўқ, ташвиш қилманг, жоним, — деди хотиним. — Уйда кекса чўримиз бор, у мени ўз онамдек парвариш қилади.

— Сиз, худди Лакшмидек, ҳамиша ўзгаларга ғамхўлик қиласиз, аммо ўзингиз туфайли бирон бегона одамнинг безовта бўлишига йўл қўймайсиз, — деб кулди доктор кета туриб.

— Доктор, эрим эртадан бери дим уйда ўтирибди, уни бирга олиб кетинг, озгина бўлса ҳам соф ҳавода нафас олсин, — илтимос қилди бемор.

Харан бабу унинг фикрини қувватлади:

— Тўғри, юринг биз билан, дарё бўйида айланамиз.

Мен йўқ дегандай қўл силтадим-у, аммо тезда шу таклифга рози бўлдим. Доктор хотинимни: дориларга эҳтиёт бўлинг, деб яна бир карра огоҳлантирди.

Мен ҳар кунгидек кечки овқатни докторникида еб, уйга кеч қайтдим. Хотиним дарднинг зўридан жонини кўйгани жой топмасди.

— Аҳволинг ёмонлашдими? — ҳовлиқиб сўрадим мен.

Гапиришга ҳоли йўқ эди, менга сўзсиз назар солди.

Бўлма дарди бошланди.

Мен вақтни бой бермай, докторга одам юбордим. У келди, лекин гап нимада эканини анчагача тушунолмади турди.

Дард борган сари кучаяр эди...

— Баданга дори суркалганмиди? — хаёлга ботиб сўради доктор ва курсидан ҳаворанг шишани олиб қаради. У бўш эди.

Шундан сўнг хотинимга мурожаат қилди:

— Сиз янглишиб бу дорини ичиб қўйдингизми? Хотиним бош эгиб тасдиқлади.

Доктор шу заҳоти асбоб олиб келиш учун уйига жўнади — у касалнинг ичларини ювмоқчи эди.

Мен, бирдан оёғим сингандек, касалнинг оёқларига йиқилдим. У мени юпатишга уриниб, ёш боладай бошимни кўкрагига босди. Қўллари гўё: «Хафа бўлма, азизим, оқибати хайрли бўлади, сен бахтиёр бўласан, буни билиб мен ҳам бахтли бўламан», деяётгандай эди.

Доктор қайтиб келганда хотиним азоблардан қутулган: унинг ҳаёти ҳам, дардлари ҳам тугаган эди.

Докхиначорон яна сув ичди.

— Оҳ, жуда ҳам дим-а, — деб уйдан чиқди-да, айвоннинг у бурчидан-бу бурчига юра бошлади.

Афтидан, ортиқ гапиргиси йўқ эди. Аммо мен, худди гипнозчидай, унинг оғзидан сўзларни суғуриб олмоқда эдим, у яна ҳикоя қила бошлади.

— Докторнинг оқ фотиҳаси билан мен Моноромага уйландим. Иккимиз менинг ватанимга қараб жўнадик.

Монорома менинг ошиқона сўзларимга кулмай, жид-дий туриб қулоқ соларди. Унинг қачон ва нечун менга ишонмай қолганини сира тушунолмадиман.

Бу орада мен майхўрликка берилиб кетдим.

Бир куни, эрта баҳорда, Монорома иккимиз Боро-нагордаги боғимизда сайр қилиб юрардик. Қош қорайди. Қушлар инларида жим бўлиб қолишди. Хиёбоннинг икки тарафида қорайиб турган дарахтларнинг барглари шитирларди. Монорома чарчади, икки қўлини бошига қўйиб, сизга маълум мармар супага ёнбошлади. Мен ёнида ўтирдим. Дарахт ости тимқоронғи бўлиб, осмоннинг юл-дуз тўла кичик бир парчаси кўринарди, холос. Қаердадир, узоқда осмондан дарахт соясига тушган жимликда чи-гирткаларнинг чириллаши яққол эшитилар, худди биров майин ўргимчак уясини тўқиётгандай туюларди.

Ўша оқшом мен андак шароб ичганим учун кайфим яхши эди.

Кўз қоронғига кўниккандан сўнг супада ётган хорғин аёлнинг аранг кўринган чеҳрасига қараб раҳ-мим келди. Назаримда, у қўл тегизиб бўлмайдиган жисмсиз кўланкадай туюлди.

Бирдан дарахтларнинг шохлари аланга олгандай бўлди — янги ой астагина осмонга кўтарилиб борлиққа сарғиш нур сепди, бу нур оқ мармар супани ва унда ётган хорғин аёлнинг чеҳрасини ёритди.

Мен тоқат қилолмадим, хотинимга яқинроқ ўтириб, унинг қўлларини ушладим-да:

— Монорома, сен ишонмайсан, аммо мен сени севаман. Мен сени ҳеч қачон унутмайман! — деб хитоб этдим.

Шу сўз оғзимдан чиқди-ю, бирдан кўнглим ғаш бўлиб қолди — мен бу гапни илгари бошқа бир аёлга ҳам айтганимни эсладим!

Шу онда ойнинг сарғиш нурлари билан ёришиб турган дарахтлар устида Гангнинг шарқ соҳилидан қаттиқ қаҳқаҳа янграб ўтди: «Ҳа-ҳа-ҳа!»

Бу — қалбларга кириб борувчи кулгимиди, ғамзали кўнглининг фарёдими, билмайман, ҳар ҳолда мен шу заҳоти ҳушдан кетиб, супадан йиқилдим. Кўзимни очсам уйда, ўрнимда

ётибман.

— Сизга нима бўлди? — деб сўради хотиним.

— Сен у даҳшатли кулгуни эшитмадингми? — қалтираб саволга савол билан жавоб бердим мен.

— Ҳеч ким кулгани йўқ. Бизнинг ёнимиздан бир гала қуш учиб ўтди, холос. Сиз қанотларнинг шарпасини эшитгандирсиз. Шундан ҳам қўрққанингизга ҳайронман.

Кундузи уларнинг қуш эканини ўзим ҳам англадим.

Дарҳақиқат, йилнинг бу фаслида шимолдан Ганг соҳилига ёввойи ғозлар учиб келади. Аммо кечалари мени яна ваҳима босарди. Назаримда, тепамда, осмон қоронғилигини қоплаб бир гала ғоз тургандай, сал нарсага қаттиқ қағиллаб, товуши оламни тутадигандай туюларди. Энди оқшомлари Монорома билан сўзлашишга ботин-масдим.

Боронагордаги уйимни қолдириб, хотиним билан дарё саёҳатига жўнадик. Саррин шабада ваҳимани сал тарқатди.

Мен бир неча кун ўзимни бахтиёр ҳис этдим. Табиат гўзалликлари Монорома қалбининг кўпдан буён берк дарчаларини очишга мажбур этгандай туюларди.

Биз Гангда сузиб бориб Падмага етдик. Даҳшатли Падма уйқуга толиб, мудраган ориқ илонни эслатар эди. Дарёнинг шимол қирғоғида, уфққача чўзилган кимсасиз, гиёсиз чол ястаниб ётар, унда қумларнинг шириллаши эшитиларди. Жануб қирғоқда атрофи манго дарахти билан қуршаб олинган бир қишлоқча даҳшатли дарё олдида қалтираб турарди.

Падма уйқуда у ёнбошидан-бу ёнбошига ағдариларкан, нураган қирғоқлар шалоплаганча дарёга қулаб тушар эди.

Шу ерда бир оз айланиб юргим келди — шунинг учун соҳилга келиб тўхтадим.

Монорома билан сайр қилиб юриб жуда узоққа кетибмиз. Қуёш ботди. Унинг сўнгги заррин нурлари тоин ойнинг салқин зиёси билан кўшилиб кетди. Ҳадемай осмонда ойнинг ўзи қолди, унинг шаффоф нури чўлни ёритиб юборди. Назаримда, биз интиҳосиз, кимсасиз ой салтанатида кетаётгандай эдик.

Монорома қизил рўмолга ўраниб олган, на юзи, на қомати кўринар эди. Сукунат чўкиб, атрофда чексиз оқ қумлоқдан бошқа ҳеч нарса кўринмагач, у қўлини бўшатиб, менинг панжаларимни қисди. Пинжимга кириб, гўё ўзини, ўз ҳаётини, ёшлигини менга ишониб топширгандай бўлди.

Менинг юрагим нозик ҳислар билан тўлди. «Уйнинг тўит девори орасида туриб, муҳаббатни ҳеч қачон бунақа ҳис этмайсан, киши», деб ўйлардим.

Очиқ, эркин, интиҳосиз осмон гумбази бизнинг ягона бошпанамиз эди. Гўё уйимиз йўқ, ҳамма тўсиқлар олиб ташланган, орқага қайтиш ҳожат эмас-у, биз қўл ушлашиб, ойдin сахро бўйлаб кета берамиз.

Биз жуда узоққа бориб, қумлоқда бир чуқурга дуч келдик. Бу — Падма суви тошганда ҳосил бўлган кўлмак эди. Қумлар билан ўраб олинган, уйқудаги сингари сокин бу кўлмак сувга ойнинг хира нури тушиб турарди.

Биз тўхтадик. Монорома менга қараб, ўйга толди. Бошидан рўмоли тушиб кетди. Мен эгилиб уни ўпдим. Бирдан кимсасиз, поёнсиз бу чўлда кимнингдир барала гапиргани эшитилди:

«Ким бу? Ким бу? Ахир, бу ким?»

Иккимиз ҳам чўчиб тушдик, аммо дарров билдикки, бу на одам, на арвоҳ, бу — соҳилда юрган сув қушларининг овози эди. Кечаси алламаҳалда инлари олдида сирли қадам товушини эшитиб, қушлар ҳурккан эдилар.

Бироқ бизни ваҳима босди, шунинг учун дарров кемамизга қайтиб ётдик. Чарчаган Монорома дарҳол ухлаб қолди.

Шунда кимдир менинг бош томонимда туриб, ориқ панжалари билан Моноромани кўрсатиб, қулоғимга шивирлади:

«Ким бу? Ким бу? Ахир, бу ким?»

Мен сапчиб туриб чироқни ёқдим. Шарпа йўқолди, аммо шу онда тепамиздаги чодир ва қайиқни ларзага келтириб, кеча зулматида қаттиқ бир фарёд кўтарилди. Бу қичқириқдан томирларда қон тўхтаб баданимдан тер чиқди. Бу даҳшатли фарёд Падмани кесиб ўтиб, у соҳилдаги шаҳар ва қишлоқлар устида янгради. У фарёд бутун мамлакат устидан учиб, қитъалар устидан парвоз этиб, борган сари ингичкалашиб, қаёққадир, йироқларга интилар, бу оламнинг интиҳосига етгач, игнанинг учидай ингичка бўлиб қолгандай туюларди...

Мен илгари бу хил товушларни эшитмаган ва шундай нарса бўлар деб гумон ҳам қилмаган эдим.

Бу пайтда, менинг бошимга бутун чексиз осмон жойлашиб олган-у, овоз қанча йироқларга борса ҳард, миямнинг чегарасидан ўтиб кетолмас эди...

Мен ортиқча тоқат қилолмай, чироқни ўчирдим — шундай қилсам енгил бўлар деб ўйладим. Қоронғи бўлиши билан ҳалиги бўғиқ овоз яна такрорлана бошлади:

«Ким бу? Ким бу? Ахир, бу ким?»

Қайиқда, тун жимлигида, менинг чўнтак соатимга ҳам жон кирди. Соат стрелкаси Моноромани кўрсатиб, рақамлардан сўрарди:

«Ким бу? Ким бу? Ахир, бу ким?»

Докхиначорон мурдадай оқариб, нафаси сиқила бошлади.

Заминдорнинг енгидан ушлаб туриб маслаҳат бердим:

— Сув ичиб олинг.

Чироқ лип-лип қилиб ўчди. Бу вақтда тонг отган, ташқари ёп-ёруғ эди. Қаердадир қарға қағиллади. Чумчуқлар чуғурлади. Уй ёнидан тарақлаб арава ўтиб кетди.

Докхиначороннинг чеҳраси жуда ўзгариб кетди; қўрқувдан асар ҳам қолмади. Тунги бир ваҳима туфайли шунча гапириб қўйгани учун ўзини ўнғайсиз ҳис этди. Мен ҳам унинг кўзига ёмон кўриниб кетдим чоғи! Хайрлашмай, шартта ўрnidан туриб, уйдан чиқиб кетди. Ўша униёқ, ярим кечада менинг эшигимни яна тақиллатишди:

— Доктор, доктор! — деган овоз эшитилди.

1894-йил.

БАХТСИЗЛИК

Кечки пайт бўрон яна ҳам зўрайди. Ёмғир челақлаб қуяр, чақмоқ чақиб, момақалди роқ гулду-рар, гўё осмонда худолар билан иблислар орасида шиддатли жанг борарди. Оламни барбод этувчи қора байроқ сингари булутлар жадаллаб учарди. Исёнкор тўлқинлар бўғиқ шовиллаб, кенг Ганг бўйлаб рақсга тушар, боғлардаги азим дарахтлар бўлса, шохларини тартибсиз силкиб, даҳшатли инграр, уёқдан-буёққа тебранар эди.

Худди мана шу пайт Чандернагордаги ҳовлиларнинг бирида, деразалари маҳкам беркитилган бир уйда, ка-равот ёнидаги бўйрада ўтириб, эру хотин тортишмоқда эди.

— Бу ерда яна бир оз турамиз, сен бутунлай соғайиб кетгач, уйимизга қайтамиз, — деди Шоротбабу.

— Мен соппа-соғман, — деб эътироз қиларди Киронмойи. — Агар ҳозирнинг ўзидаёқ уйга қайтсак ҳам ҳеч нарса бўлмайди.

Бундай бахсининг мен баён этгандек қисқа бўлмаслигини ҳар бир хотинли киши билади, албатта. Гарчи бу муаммо унчалик мушкул бўлмаса-да, мунозара уни ҳал этишга заррача ёрдам бермади: Мунозара — эшкакчисиз қайиқдай, нуқул бир жойда гир айланарди. Бора-бора кўз ёши тўлқинлари остида қолиш хавфи пайдо бўлди.

— Доктор сени, яна бир оз шу ерда туриши керак, деяпти, — давом этди Шорот.

— Ҳа, албатта, сизнинг докторингиз ҳамма нарсани билади.

— Ҳамма нарсани билмаса ҳам, ҳозир кўп ерда касал тарқалганини жуда яхши билади, шунинг учун яна бир икки ой Чандернагорда яшаш оқилона маслаҳатдир.

— Ҳа, афтидан, бу ернинг одамлари касалнинг нима эканини билмасалар керак! — жавоб берди Кирон.

Воқеа мана бундай эди. Киронни ҳамма — уйдагилар ҳам, қўшнилари ҳам, ҳатто қайнонаси ҳам қаттиқ ҳурмат қиларди. Шунинг учун у оғир касал бўлиб, доктор иқлимни ўзгартиришни маслаҳат берганда, эри ва қайнонаси сира иккиланмай ўз уйларини ҳам, ишларини ҳам қолдириб, бегона жойларга кетишга ошиқдилар. Қишлоқнинг ҳамма доно одамлари ҳавони ўзгартириш билан беморнинг соғайишига ишониш, хотинни деб шунчалик дахмаза қилиш — ҳозирги замон ёшларининг бешарм танतिकлигидан бошқа нарса эмас, деган фикрда эдилар.

— Нима, ҳозиргача ҳеч кимнинг хотини оғир касал бўлмабдими? Наҳотки Шорот бормоқчи бўлган жойда одамлар ўлмаса? Ахир, тақдирни ўзгартириб қутулиш мумкин бўлган мамлакат бор эмишми? — дейишарди улар.

Аммо Шорот ва унинг онаси бу хил гапларга қулоқ солмади. У пайтда сеvimли Кироннинг ҳаёти уларга бутун қишлоқ донишмандлигидан қимматроқ эди. Ҳа, яқин кишисининг бошига кулфат тушганда, одам кўпинча янглишади!

Шорот Чандернагорда боғ-роғли бир уйга тушди. Кирон ҳали тузук дармонга кирмаган бўлса-да, анча соғайган эди. Унинг озиб чўзилган юзи ва ичига тортган кўзлари кишининг раҳмини келтирар эди; унга қараганда, юрак орқага тортиб, беихтиёр, дардни қандай енгди бу шўрлик, деб ўйларди киши!

Бироқ жувон бу ерда жуда зерика бошлади. Чунки ҳаммага эл боиадиган хушчақчақ аёл бу ерда на рўзғор ишларига қатнаша олар, на қўшнилари билан суҳбатлашар эди; уззукун ўз касали ҳақида ўйлаб тек ўтиришни эса ёқтирмасди. Ҳар соатда дори томизиш, уни ичиш, буни илитиш, парҳез тутиш — булар унинг жонига тегиб кетди.

Бу бўрон оқшомида, уйларининг эшик ва деразаларини маҳкам бекитиб, эр-хотин шу хусусда мунозара қилмоқда эдилар.

Кирон эътироз билдириб турганда, баҳс барабар кучлар орасида давом этгандай туюларди; бироқ хотини Шоротдан юз ўгириб, бошини қуйи солиб, хомуш бўлди дегунча боёқиш эрининг тарвузи қўлтиғидан тушиб, нима дейишини билмай қолди. У енгилганига иқрор бўлай деб турганда, бирдан хизматкорларнинг шовқини эшитилди.

Шорот туриб эшикни очди. Суриштириб билса, дарёда бир қайиқ ботибди, ундан бир брахман бола сузиб қирғоққа, буларнинг боғларига чиқибди.

Бу хабарни эшитиб Кироннинг қайсарлигидан асар ҳам қолмади. У, дарҳол брахман болага қуруқ кийим тайёрлади, сут қайнатиб қўйди ва уни ўз хонасига олиб киришни буюрди.

Бу — узун сочли, олакўз боланинг иягига ҳали бирорта тук ҳам чиқмаган эди. Кирон унинг қорнини тўйғазиб, сўнгра ким ва қаердан эканини сўради.

Боланинг айтишига қараганда, у дайди — сайёр бир труппанинг актёри бўлиб, номи Нилканто экан. Улар шу ерга яқин бир жойда яшайдиган Сингх жанобларининг уйида томоша кўрсатиш учун таклиф қилинган эканлар. Қайиқ тўнтарилиб кетгандан сўнг шерикларининг аҳволи не кечганини билмас экан; у яхши суза олгани учун ҳалокатдан саломат қутулибди.

Нилканто шу уйда туриб қолди. Боланинг аранг халос бўлганини эслаганда Кироннинг унга жуда раҳми келиб кетарди.

«Жуда яхши бўлди, — деб ўйлади Шорот ҳам, — Киронга эрмак топилди; энди Чандернагорда яна бирмунча вақт туриши мумкин».

Қайнона ҳам бу тасодифий воқеадан мамнун эди, у бунга яхшилик билан ном чиқаришнинг бир воситаси деб қаради. Нилканто бўлса, труппа бошлиғи ва ажал чангалидан қутулиб, бу бадавлат хонадонга тушгани учун ҳам бахтиёр эди.

Бироқ бир оз вақт ўтгандан кейин Шорот билан онасининг бу болага муносабати ўзгара бошлади. «Энди унинг кераги йўқ, — деб ўйлашарди улар, — ундан қанча тез қутулсак шунча яхши».

Нилканто, ичидаги сувининг кулдирашидан завқланиб, яширинча Шоротнинг хуккасини (чилимини) чекиб юрадиган бўлди. Ёмғирли кунларда Шоротнинг яхши кўрган шоҳи соябонини бошига тутиб кўча-кўйда янги танишлар қидириш унга завқ берарди.

Нилканто қандайдир эгасиз бир кучукни эргаштириб юрарди, уни эркалатиб шу даражага олиб келдики, кучук Шоротнинг шинам ётоғига тўғри кириб келиб, оқ чойшабда тўрттала оёғининг ифлос изларини узоқ вақтга ёдгорлик қилиб қолдирар эди. Бундан ташқари, Нилканто ўз атрофига бир гала болани тўплаб манго мевасини шундай қийратдики, уларнинг дастидан Чандернагор боғларида бу меванинг бирор донаси пишмай ғўралигидаёқ тамом бўлди.

Ростдан ҳам, Кирон бу болани ҳаддан ташқари эркалатиб юборди. Шорот билан онаси унга буни бир неча марта гапирсалар ҳам, ёш жувон уларнинг гапига ҳеч қандай аҳамият бермади. Бола шу чоққача Шоротнинг эски кийимларини кийиб юрарди, энди Кирон унга янги дхоти, чадор ва кавуш олиб бериб, бойваччалардек кийинтириб ҳам қўйди. Кирон уни тез-тез ўз ҳузурига чақириб эркалатар, шу билан ўзини ҳам бир қадар овулар эди.

Кирон баъзан жилмайиб, ёнига қутида бетел қўйиб, каравотда ўтирар, чўри хотин эса, унинг чўмилгандан сўнг ҳали қуримаган сочларини тараб қуритиш билан машғул бўлар эди; Нилканто бўлса, ёнида туриб «Нал ва Дамаянти»дан³⁹ айрим бобларни куйга солиб, қоиларини ҳаракатга келтириб ижро этарди. Чошгоҳдан кейин вақт шу зайлда сезилмай ўтиб кетарди. Кирон томошабинлар қаторига эрини ҳам қўшиш ниятида уни ўз ёнига ўтқизарди. Бироқ Шорот шундай лоқайд бўлиб, зерикиб ўтирардики, бу ҳол Нилкантонинг ўз санъатига бўлган эътиқодини бир даража пасайтирарди. Баъзан, тангриларининг муқаддас номларини эшитиш учун қайнона ҳам келарди, бироқ тезда уйқу босиб унинг художўйлигини енгиб қўяр, у дарров туриб ётоғига жўнарди.

Шорот тез-тез Нилкантонинг қулоғидан чўзар, тарсаки билан тортар, урар, тепарди, лекин бола гўдакликдан бошлаб бундан кўра оғирроқ шароитда яшагани учун бу хил муомалани хўрлик деб билмас, хафа бўлмасди. У қаттиқ ишонардикки, ер сатҳи қуруқлик ва денгизлардан иборат бўлгани сингари, одам ҳаёти ҳам гоҳ овқат, гоҳ калтак емоқдан иборат бўлиб, бундан кейингиси бир қадар кўпроқ ҳам бўлиши мумкин.

³⁹ «Нал ва Дамаянти» — қадимий ҳинд эпоси «Махобхорат» дostonларидан бири.

Нилкантога қараб унинг ёшини аниқлаш қийин эди. Ўн тўрт ёшда десанг — юзлари бундан кўра каттароқ одамни эслатар, ўн етти ёшда десанг — ҳали у ёшга етмагандай туюларди. У гоҳо бемаҳал улғайган болага, гоҳо ҳали етилмаган йигитга ўхшарди.

Гап шундаки, у жуда ёш чоғидан сайёр труппага тушиб, Радха, Дамаянти, Сита, Бидде⁴⁰ ролларини ижро қилди. Тақдирнинг марҳамати билан, у труппа бошлиғига қанча лозим бўлса, шунча ўсди-ю, сўнгра ўсишдан тўхтади. Атрофидаги одамлар унга боладек муомала қилардилар, ўзи ҳам бола бўлсам керак деб ўйларди. Бирор кимса унга ёшига муносиб ҳурмат кўрсатмади. Мана шундай табиий ва айни замонда ғайритабиий шароит таъсирида Нилканто ўн етти ёшида ўн тўрт яшар ўсмирдек кўринса ҳам, балоғатда ўн етти ёшлилардан ўзиб кетган эди.

Шу чоққача мўйлови чиқмаганлиги ҳам ёш бола эканлиги ҳақидаги таассуротни мустаҳкамлар эди. У ёшлигидан чека бошлаганданми ёхуд катталардек гапирганиданми, ҳар нечук, лаблари катта одамларникига ўхшарди. Аммо катта кўзларининг порлаши — софдиллик, ёшликни ифода этарди. Мен, Нилканто ҳали ҳам юрагида бола, деб ўйлайман, бироқ сайёр труппага келиши уни катта одамга ўхшатиб қўйган.

Нилканто Чандернагорга келиб Шоротбабунинг уйидан бошпана топгандан сўнг, табиат қонунлари унга бемалол таъсир қила бошлади. Унинг ғайритабиий равишда чўзилган болалик даври қисқа бир муддатда йўқолиб, ўн етти ёшлик йигитлиги ўзини кўрсатди-қўйди.

Унда пайдо бўлган ўзгаришни ҳеч ким сезмай қолди, аммо Кирон унга бола деб муомала қилганда, уяладиган ва ҳатто хафа боиадиган бўлдики, бу Нилкантодаги ўзгаришнинг биринчи аломатлари эди. Бир куни Кирон ҳазиллашиб ўз дугонасига тақлид қилиш учун, ундан аёл кийими кийишни сўради. Бу таклиф ҳеч қутил-маганда болага ҳақоратдай туюлди, бироқ нима учун эканини ўзи ҳам билмасди. Шундан бери уни, эски роллардан бирортасини ўйнаб бер, деб чақиргудек бўлсалар, яшириниб юрадиган бўлди. Аммо, шундай бўлса ҳам, энди у мен кимман, сайёҳ артистлар труппасидаги бахтсиз бир ўсмирманда, деб ўйламасди.

У Шоротнинг бир хизматкори ёрдами билан бир оз ўқиб, ёзишни ҳам ўрганмоқчи бўлди. Бироқ у уй бекасининг эркатойи бўлганидан хизматкорнинг уни кўришга кўзи йўқ эди. Умрида ўқимаган Нилкантога ҳам фикрни бир жойга йиғиб, бир нарса устида ўйлаш қийин, шунинг учун у ўқишга киришганда, ҳарфлар кўз ўнгида сакрарди. Йигитча Ганг соҳилидаги банан дарахтга суюниб, тиззасига китобни очиб қўйиб, узоқ-узоқ ўтирарди. Дарё тўлқинлари шалоплар, ёнидан қайиқлар сузиб ўтар, тинмагур бир қушча дарахт япроқлари орасида нима ҳақидадир ғужурларди. Нилканто эса китоб саҳифасига қараб нимани ўйлаганини фақат ўзи билар, балки ўзи ҳам билмасди. Бола бир сўзни амаллаб ўқиса ҳам, иккинчисига сира ўтолмас, аммо ўқиб турибман, деган тушунча унинг бутун вужудини ғурур ҳисси билан тоидирарди. Айниқса олдидан қайиқ сузиб ўтганда у қоматини янада ростлаб, китобни кўзларига яқинроқ келтириб, гўё ўқиш билан машғулдай алланималар деб валдирарди... Аммо томошачилар кўздан ғойиб бўлиши билан унинг ўқишга ҳаваси ҳам тугарди.

Нилканто ўз ашулаларини ҳамиша куйлаб юрса ҳам, бурун уларнинг мазмунига зеҳн солмасди. Энди эса, бу куйлар уни ҳаяжонга келтиради. Бу қўшиқларнинг мазмуни жуда саёз бўлиб, кераксиз ташбеҳлар билан тўлдирилгани учун унинг савиясидаги одамга оғирлик қиларди, шунга қарамай Нилканто:

*Икки бор туғилган оққуш бўлсанг ҳам⁴¹,
Нега бераҳмсан, айт-чи, оппоқ қуш?
Нечук ҳалок этдинг ул маликани,*

⁴⁰ Радха — қўйчивон қиз, мифологиясида маъбуда Кришнанинг севгилиси; Дамаянти — «Нал ва Дамаянти» достонининг қаҳрамони, қиз; Сита — «Рамаяна» деган қадимий ҳинд достонидаги қаҳрамон Раманинг хотини; Бидде — «Бидде ва Шундор» деган ўрта аср бенгал достонининг қаҳрамони, қиз.

⁴¹ «Икки марта туғилган» деб Ҳиндистонда уч олий табақани — кастани атаганлар. Ҳинд поезиясида қушларни ҳам «икки марта туғилган» дейдилар, чунки қушлар бир марта тухум ҳолида, иккинчи дафъа жўжа ҳолида туғиладилар, деган ақида бор. Шунинг учун қушларда ҳам олий табақа одамлари сингари раҳмдиллик, олижаноблик сифатлари бўлади, деб фараз этилади.

Бу одам юролмас қора ўрмонда?

деб куйлаганида, ўзини бошқа бир оламга кириб келгандай ҳис этар эди; қўшиқ — уни ўраб олган табиатни ҳам, унинг аянч ҳаётини ҳам тамом ўзгартириб юборгандай бўларди. Малика Дамаянти ва оққуш ҳақидаги ривоят йигит қалбини ажиб бир нур билан ёритган эди. Бу қўшиқ айтганда у ўзини ким деб ҳисоблашни аниқ айтиш қийин, ҳар ҳолда, сайёҳ артистлар труппасидаги етим боламан, деб ўйламас эди.

Камбағалларнинг кўҳна қоронғи кулбасида бахтсиз болалар оқшом ётиб шаҳзодаю маликалар, етти подшоликнинг хазиначилари ҳақида эртак тинглаганларида уларнинг қалби қашшоқлик ва муҳтожлик занжирини узиб, ўша сеҳрли оламга кўчади. У ерда мумкин бўлмаган нарса йўқ, у ерда ҳамма нарса муҳайё: ажойиб гўзал қиёфа, шоҳона либослар, енгилмас куч, худди мана шунингдек, ҳамма нарсадан маҳрум этилган дарбадар артистлар труппасидаги бу гўдак ҳам ўз қўшиқлари билан ўзига бошқа олам яратар, унда ўзи ҳам ўзгариб кетар; қўшиқларининг оҳанги, қандайдир, сеҳрли бир йўл билан оёғи остидаги сувнинг шовиллашини, баргларнинг шитир-лашини, қушларнинг сайрашини, юзлари эркалатувчи табассумдан ёришган, нилуфардек нозик қўлларига билагузук таққан, латиф оёқларига хина қўйган, бу бахтсиз болага бошпана берган анави маъбуданинг сиймосини акс эттирар эди. Бироқ ашуланинг сеҳри бир лаҳзада йўқолиб, яна дарбадар артистлар труппасида жулдур кийим кийиб юрган эски Нилканто қолди. Шорот келиб унинг юзига бир неча тарсаки туширди, бу — манго боғлари қийраган қўшниларининг шикоятини натижаси эди. Нилканто яна болаларга бош бўлиб, сувда, қуруқда ва дарахт шохларида номаъқул ишлар қилиб юра бошлади.

Худди шу вақтда Калкуттадан каникулга Шоротнинг укаси Шотиш келиб қолди. У коллеж студенти эди. Кирон унинг келишидан жуда қувонди — унга янги эрмак топилди: у қайнисини билан ҳазиллашиб, унинг жиғига тега бошлади. Кези келганда шуни ҳам айтиш керакки, уларнинг ёши баравар эди. Кирон гоҳ қоиларини сариқ рангга бўяб, орқасидан келиб йигитнинг кўзларини беркитар, гоҳ елкасига «маймун» деб ёзиб қўяр, гоҳ эшикни тарақлатиб ёпиб, уни ичкарига қамаб, хандон уриб қочарди. Шотиш ҳам қараб турмай, ўч олар: калитларини яширар, бетелига қалампир сепар, ё сездирмай сорийсининг учини каравотга боғлаб қўярди. Кунлар шу зайлда ҳазил-мутоиба, кулги ва шўхликлар билан ўтди. Баъзан жанжаллар, кўзёшлари, кечирим сўрашлар ҳам бўлиб, оқибат яна ярашдилар.

Аммо бу орада Нилкантога қандай жин текканини билиб бўлмасди. Уни ким, қандай қилиб хафа қилди, бунини ўзи ҳам билмайди, аммо аччиқ бир алам юрагини ўртаганини билади. У ўз теварагидаги болаларни бекордан-бекорга уриб қақшатар, ўзи боқиб олган кучукчанинг шикоятини муз ғингшиганига қарамай, уни ҳам ҳуда-беҳудага калтаклар эди. У, ҳатто ўсимликларни ҳам аямас, қўлига таёқ олиб дарахт ва ниҳолларнинг шох-шаббаларини уриб синдирарди.

Кирон иштаҳали одамларни ўз олдига ўтқизиб, уларнинг овқат ейишига қараб туришни яхши кўради. Нилканто бу жиҳатдан бекаму кўст нусха бўлиб ширинроқ бир таомни ейиш учун неча марта таклиф қилишмасин, бирор марта «йўқ» деган эмас. Шунинг учун Кирон уни тез-тез чақириб меҳмон қилиб турарди. Бу брахман боланинг лунжларини тўлдириб, ямлаб ютиши ёш жувоннинг жуда ҳам завқини келтирар эди. Бироқ Шотиш келгандан буён Нилкантонинг овқат ейишини томоша қилишга ҳам Кироннинг вақти бўлмай қолди. Илгари бундай ҳодисалар Нилкантонинг ҳам иштаҳасига ҳеч қандай таъсир қилмасди: у сутни шимириб, идишини ҳам чайқаб ичгандан кейингина туриб кетарди. Энди бўлса овқат бемаза туюлар, таом тугамай ўрнидан турар, егани томоғидан ўтмас, ҳафагазак бир овоз билан чўри аёлга:

— Менинг овқат егим йўқ, — деб жўнаб қоларди.

У, Кирон бунини билиб раҳми келади, орқамдан одам юбориб овқат егин, деб айтади, аммо мен бу гапларга кўнмай: «Овқат егим йўқ», деб туриш оламан, деб ўйларди; бироқ Кирон ҳеч нарсани билмайди, бировни унинг олдига юбормайди ҳам, қолган овқатни эса чўри хотин ўзи еб қўя қолади. Кечки овқатдан сўнг бола ўз хонасида чироқни ўчириб, ўзини каравотга ташлаб,

бошини ёстиққа кўмиб, қоронғида аччиқ-аччиқ хўнграйди. Қизик, нега йиғлайди, кимдан шикоят қилади? Ким келиб унга тасалли бериши керак? Ҳеч кирн... Ниҳоят, ҳамма аламдийдаларнинг тасалличиси — уйқу париси келиб, нозик қўллари билан бу шўрлик етимни ҳам аста-секин тинчитади.

Нилканто, Шотиш мени Кирон олдида бевурд қилиб қўяди, деган фикрга келди. Баъзан Кирон бирон сабаб билан хафароқ кўринса, у, Шотишни чақимчилиги билан мендан ранжиган, деб гумон қиларди. Шундан эътиборан, бола иккинчи туғилишимизда мени Шотиш, Шотишни Нилканто қилиб ярат дея, сидқидилдан худога ёлворадиган бўлиб қолди.

Брахман товуш чиқармай, ичида дуо қилса ҳам худонинг даргоҳига етиб боради. Мана шунга ишонган йигит сас-садо чиқармай Шотишни брахман ғазабининг алангасида куйдирмоқчи эди-ю, бироқ бу ўт унинг ўзини куйдирарди, юқори қаватдан унинг қулоғига ҳамон Шотиш билан Киронмойининг ҳазил ва қувноқ кулги садолари эшитилиб турарди.

Нилкантонинг Шотишни кўргани кўзи йўқ, лекин у буни очиқ айтишга ботинмасди, пайтини топса, унинг ғашига тегиб, шу билан тасалли топарди, холос. Агар Шотиш Гангда чўмилиб совунни соҳилдаги зинапоёга қўйса Нилканто пойлаб туриб, студент шўнғиган ҳамон олиб қочарди. Шотиш эса кейин совунни қидириб топмасди. Бир куни у чўмилаётиб қараса, яхши кўрган гулдор ёқали кўйлаги оқиб кетяпти. Шамол учирган бўлса керак, деб ўйлади у, аммо шамолнинг қаёқдан эсгани сир бўлиб қола берди.

Бир куни Кирон Шотишни хурсанд қилиш учун болани чақириб, ўйнаб юрган ролларини ижро қилишни сўради, аммо Нилканто қовоғини солиб индамай тураверди.

— Сенга нима бўлди? — ҳайрон бўлиб сўради Кирон. Бола жавоб бермади. — Ҳув ана у қўшиғингни айт ахир,— такрор сўради жувон. Нилканто эса:

— Мен уни эсимдан чиқариб қўйибман, — деди-ю, кетиб қолди.

Ниҳоят, Кироннинг уйга қайтадиган вақти бўлди. Ҳамма сафарга ҳозирлана бошлади. Шотиш ҳам улар билан бирга кетадиган бўлди. Нилкантони эса ҳеч ким эсига ҳам олмади. У биз билан кетадими, қоладими деб ўйлаб ҳам кўришмади.

Тўғри, Кирон болани бирга олиб кетишни таклиф этди. Аммо эри, қайнонаси, қайнисини бунга бир оғиздан норозилик билдиришди. Охири у ён беришга мажбур бўлди.

Ниҳоят, жўнашга икки кун қолганда Кирон болани чақириб, уни ўз қишлоғига қайтишга маслаҳат берди.

Шунча эътиборсизликдан сўнг Кироннинг меҳрибонлик билан айтган сўзларини эшитгач, боланинг кўнгли тоийиб йиғлаб юборди. Аёлнинг ҳам кўзлари жиқ ёшга тўлди. У, шундоқ ташлаб кетар эканман, бегона болани эркала-тиб ўзимга ўргатиб нима қилардим, деб ўзидан қаттиқ нолиди.

Бу ҳангоманинг тепасида туриб, союқмондай боланинг кўзёши тўкканини кўрган Шотиш нафратланди.

— Бу қанақа каллаварам ўзи! — деди у, — гап йўқ, сўз йўқ, хўнграйди.

Бу хил қаттиқ гаплари учун Кирон ундан ўпкалаганда, у бундай деб жавоб берди:

— Синглим, сиз одамларни билмай, уларга ҳаддан зиёда ишонасиз. Унинг ким ва қаердан экани номаълум, аммо сизнинг уйингизда осмондан тушгандай азиз. Табиий шернинг қайта сичқон бўлгиси келмайди, у сизнинг раҳмдил эканингизни яхши билиб, кўзёши тўкмоқда — сиздан ажралгиси йўқ.

Нилканто бу гапга чидолмай, нари кетди. У хаёлида пичоққа айланиб, Шотишни тилка-пора қилар, игна бўлиб санчилар, оловга айланиб уни куйдирарди, аммо буларнинг баридан Шотиш заррача зарар кўрмади, Нилкантонинг юраги қон бўлди, холос.

Шотиш Калкуттадан жуда кўркам сиёҳдон олиб келган эди: икки садаф қайиқда биттадан даво, ўртада кумуш қанотли оққуш тумшуғида пат тутиб турибди. Шотиш бу сиёҳдонни жуда яхши кўрар, уни шоҳи латта билан авайлаб артиб юрарди. Кирон ўқтин-ўқтин тегажаклик қилиб:

*Икки бор туг ылган оққуш бўлсанг ҳам,
Нега бераҳмсан, айт-чи, оппоқ қуш?
Нечук ҳалок этдинг ул маликани
Бу одам юролмас қора о ърмонда?*

деб оққушнинг тумшугига чертар, шундан сўнг, Шотиш билан унинг орасида ҳазил, кулгидан иборат даҳанаки жанг бошланарди.

Жўнашга бир кун қолганда эрталаб сиёҳдон йўқолиб қолди.

—Укажон, сенинг оққушинг Дамаянтини қидириб учиб кетибди, — деди Кирон кула-кула.

Бироқ Шотишнинг жуда жаҳли чиққан эди. У сиёҳдонни, албатта Нилканто ўғирлаган деб ўйлади — чунки кечқурун болани ўз хонаси олдида айланишиб юрганини кўрган, буни бошқалар ҳам кўришган эди.

Айбдорни Шотишнинг ҳузурига олиб келдилар. Кирон ҳам шу ерда ҳозир эди. Шотиш дарҳол Нилкантога ҳужум бошлади.

—Менинг сиёҳдонимни нега ўғирладинг? Уни қаёққа қўйдинг? ҳозир топиб кел!

Шорот Нилкантони гоҳ гуноҳ қилгани учун, гоҳ бекордан-бекор бир неча марта урган эди, бола ҳаммасига бардош бериб келди. Бироқ Кироннинг ҳузурида сиёҳдон ўғирлашда айблаганларида, унинг кўзлари ўт чақнаб, ғазабнинг зўридан кўкси тез-тез қалқа бошлади, агар Шотиш яна бир оғиз гапирганда у ёввойи мушукдай ташланиб, панжасининг ҳамма тирноқларини унинг баданига ботирар эди.

Кирон болани қўшни хонага чақириб мулойимгина гапирди:

—Нилу, агар сиёҳдонни сен олган бўлсанг, секин олиб келиб менга бера қол. Сенга ваъда бераман, агар шундай қилсанг, ҳеч ким сенга бир нарса демайди!

Нилкантонинг катта очилган кўзларидан ёш думалаб тушди, сўнгра у юзларини бекитиб, аччиқ-аччиқ йиғлади.

Кирон уйдан чиқди.

—Мен аминманки, сиёҳдонни Нилканто олган эмас,— деди у.

— Нилкантодан бошқа ким бу ишни қила олади? Ҳеч ким! — бир овоздан қатъий эътироз билдиришди Шорот билан Шотиш.

— Кимлигини билмайман, лекин у эмас! — деди Кирон ҳам қатъий қилиб.

Шорот болани чақириб яна сўроқ қилмоқчи эди, хотин бунга рози бўлмади.

— Бўлмаса у ётган хонани, сандиқни тинтиш ке-рак,— деб таклиф қилди Шотиш.

— Агар сиз шундай қилсангиз, биз абадий душман бўлиб қоламиз, — деди Кирон. — Мен бегуноҳ боланинг орқасидан жосуслик қилишга йўл қўймайман.

Шу сўзларни айтганда, унинг кўзларига келган ёш масалани ҳал этди: бошқа ҳеч ким Нилкантога оғиз очиб бирор сўз демади.

Қуруқ тухматга қолган етимнинг аҳволи Кироннинг юрагида шафқат хиссини уйғотган эди. У, дхоти, кўйлақ, чадор ва оёқ кийимидан иборат икки қатор яхши сарпо тайёрлади-да, яна ўн рупия пул олиб, кечқурун Нилканто ётиб юрган ҳужрага кирди. У, болага ҳеч нарса демай, бу ҳадяларни унинг сандиғига солиб қўймоқчи эди. Бу темирсандиқ ҳам унинг ҳадяси эди.

Кирон сорийсининг учидан калитни ечиб, секингина сандиқни очди, аммо келтирган нарсаларини унга сололмади, чунки унда: қоғоз варрақларни учириш учун ғалтак, бамбук новдалари, манго ғўраларини кесиби олиш учун ўткир қилиб қўйилган чиғанок, синиқ стакан ва шунга ўхшаш нарсалар тўлиб ётарди. Кирон, сандиқдаги нарсаларни тартибга солиб, совғалами унга сиғдириш мумкин бўлар, деб ўйлади. Жувон сандиқдан бу ашқол-дашқолларни, бир неча кир ва тоза кўйлақларни буёққа олгандан сўнг, сандиқнинг остидан Шотишнинг анави лаънати сиёҳдони чиқиб қолса бўладими!

Таажжубда қолган кирон ўзидан-ўзи қизариб, қўлида сиёҳдон билан қотиб қолди. У Нилкантонинг кириб келганини ҳам сезмади. Бола ҳаммасини кўрди.

Кирон мени ўғирликда айблаш учун далил излаб уйимга келибди, деб ўйлади Нилканто.

Мана далил қўлида! Ҳолбуки, у, сиёҳдонни Шотишдан ўч олиш ниятида олиб келган эди. Унинг муроди сиёҳдонни Ганг сувига ташлаб юбориш эди, бироқ, бир лаҳзалик иккиланиш туфайли бу ни-ятидан қайтиб, уни сандиққа яшириб қўйганди. У энди бу гапларни қандай қилиб Киронга тушунтиради? Бордию тушунтиришга уринса, у ишонармикин? Ахир, Нилканто ўғри эмас-ку, йўқ, у ўғри эмас, ахир! Бўлмаса, у ким? Энди у нима деб жавоб бериши керак? У ўғирлик қилди, лекин у ўғри эмас, шунинг учун Кироннинг уни ўғри деб гумонсираши адолатдан эмас. Нилканто буни ҳеч қачон унга тушунтиролмайди, лекин бундай гумонсирашларга тоқат ҳам қилолмайди.

Кирон чуқур хўрсиниб сиёҳдонни қайта сандиққа солди. Худди ўғридек, уни кир кўйлақлар билан ёпиб, тепасидан варрак учирадиган ғалтақ, бамбук таёқ-чалар, филдираклар, чиғаноқлар, синиқ шишалар ва бошқа ўйинчоқларни солиб, уларнинг устига ўз ҳадяларини ва ўн рупия пулни қўйди.

Бироқ эртасига брахман бола ғойиб бўлди. Маҳаллий аҳолидан сўрашса, кўрмадик, деб айтишди. Политсия ҳам уни тополмади. Шунда Шорот:

—Келинлар, энди унинг сандиғини очиб кўрамиз, — деб қолди.

Аммо Кирон қатъий равишда:

—Бу бўлмаган гап! — деб уларнинг шаштини қайтарди.

У Нилкантонинг сандиғини ўз хонасига олиб келишни буюрди ва ундан сиёҳдонни олиб, ҳеч кимга сездирмай, Ганг соҳилига элтиб сувга ташлади.

Шотиш ва Шоротбабунинг бошқа оила аъзолари жўнаб кетишди. Фақат Нилканто ўргатган кучукча очликни унутиб, соҳилда шикоятомуз ғингшиб, беҳуда умид билан эгасини қидирарди.

ТАЪТИЛ

Қишлоқ болаларининг жўрабошиси Фатик Чокробортининг калласига янги фикр келди. У дарё қирғоғида ётган йўғон ходани кема лангарига айлантирмоқчи бўлди. Фатик, бу ишда ҳамма қатнашиши керак, деган қарорга келди. Бу ишнинг қанчадан-қанча таажжуб, гап-сўз ва норозиликларга сабаб бўлишини ўйлаб, ҳамма болалар шу таклифга хурсандчилик билан рози бўлдилар.

Ҳаммалари енг шимариб, ғайрат билан иш бошлаймиз деб турганларида бирдан Фатикнинг укаси Макхонлал ходанинг устига ўтириб олди. Болалар ўз меҳнатларига бунчалик бепарволикни кўриб, дастлаб гангиб қолдилар. Сўнг биттаси астагина келиб Макхонлални туртиб юборди. Бироқ бу чора ҳеч қор қилмади. Бола, ҳамма ўйинларинг бир чақа дегандек қилиб, бемалол хаёл суриб ўтираверди.

Жаҳли чиққан Фатик укасига қараб:

— Менга қара, уриб абжағингни чиқараман! Тур ўрнингдан! — деб бақирди.

Аммо Макхонлал бир қимирлаб қўйди-ю, яна ҳам яхшироқ ўтириб олди.

Албатта, бундай ҳолда, бошқалар олдида обрўни сақлаш учун гапга кирмас уканинг қулоқ-чаккасига тушириши лозим эди, бироқ Фатик бунга журъат этолмади. Фатик, Макхонлалнинг адабини бериш унга ҳеч гап эмас-у, лекин ундан қизиқроқ ўйин ўйлаб топгани учун бу ишдан тийилиб тургандай кўринарди. У болаларга ходани укаси билан бирга юмалатиб юборишни таклиф қилди.

Макхонлал, майли, жуда қизиқ бўлади, деди-ю, бу қалтис ўйиннинг оқибати нақадар хавфли экани на унинг, на бошқаларнинг ақлига келмади.

Болалар: «Ҳа, қани! Ҳа, қани!» — деб ходани қимирлата бошладилар.

Хода сал айланиши билан Макхонлал ағдарилиб тушди. Бу болаларган кутганларидан ҳам ортиқроқ таъсир қилиб, кула-кула ичаклари узилаёзди. Лекин бошқалар кулса ҳам, Фатик бир оз эсанкиради. Макхон сакраб ўрnidан турди-да, акасига ташланиб, уни савалай бошлади. Сўнгра,

ҳаммаёғи тимдаланган ҳолда йиғлаб уйга жўнади. Шу билан ўйин тамом бўлди.

Фатик бўлса бир кўкатни юлиб, ярим чўккан қайиқнинг учига чиқиб ўтирди-да, индамай кўкат поясини шимий бошлади.

Шу пайтда қирғоққа бир қайиқ келиб тўхтади. Ундан ўрта ёшли, сочлари оқ, муртлари қора бир жаноб чиқиб келди.

— Чокробортининг уйи қаерда? — деб сўради у Фатикдан.

Бола поя шимиб туриб:

— Ана у ерда, — деб жавоб берди.

Бироқ, у қайси томонга ишора қилганини билиш қийин эди.

Нотаниш жаноб саволини такрорлади:

— Қаерда?

Бу гал Фатик яна поя шимишни давом эттириб:

— Билмайман, — деб жавоб берди.

Шундан сўнг у жаноб бошқа кишидан сўраб олиб, Чокробортининг уйига қараб кетди. Шу орада уйдан Багха Багди келиб:

— Фатик, юр, сени онам чақиряпти, — деди.

— Бормайман!

Багха уни зўрлик билан қўлида кўтариб олиб кетди. Фатик эса жон-жаҳди билан питирлар, типирчилар эди. Онаси уни кўрган ҳамон жаҳл билан ўшқирди.

— Сен Макхонни яна урдингми?

— Мен урганим йўқ! — деди бола.

— Ёлғон гапиряпсан!

— Ҳеч урганим йўқ, ишонмасангиз Макхондан сўранг.

Аммо Макхон ўз шикоятини такрорлади. Фатик чидолмади. Югуриб укасининг олдига борди-да:

— Ёлғон гапирма! Ёлғон гапирма!— деб қарсиллатиб шапалоқ билан қулоқ-чаккасига тортиб юборди.

Онаси Макхоннинг тарафини олиб, Фатикнинг елкасига бир неча марта қаттиқ мушт туширди. Шундан сўнг бола онасини итариб юборди. Бу ҳолни кўриб она:

— Ҳали сен менга қўл кўтармоқчи бўлдингми? — деб қичқирди.

Худди шу пайтда:

— Нима гап? — деб хонага ҳалиги қора муртли нотаниш жаноб кириб келди.

Фатикнинг онаси ҳайрат ва қувончдан терисига сиғмай:

— Вой, бу акам-ку! Ҳай, сиз қачон келдингиз? — деб меҳмонга таъзим қилди.

Акаси ғарбга ишга кетганига бир неча йил бўлган эди. Бу орада Фатикнинг онаси икки ўғил кўрди, эри ўлди, лекин акаси ҳануз келмаган эди. Энди, бир неча йил жудоликдан сўнг акаси ватанига қайтиб, синглиси билан кўришгани келибди. Бир неча кун ўйин-кулги билан ўтди. Кетиши яқинлашганда Бишонбхор синглисидан болаларинг ўқишлари ҳақида суриштириб қолди. Синглиси, Фатик ўжар, инжиқ, дарсларга эътиборсиз, Макхон бўлса, мўмин-қобил бола, деб мақтади.

— Фатик мени жондан безор қилди, — деб қўшиб қўйди у.

Бишонбхор Фатикни олиб кетиб, Калкуттада тарбиялаш ниятида эканини айтди. Тул хотин дарров рози бўла қолди.

— Тоғанг билан Калкуттага боришни хоҳлайсанми? — деб сўрадилар Фатикдан.

Бола хурсандлигидан ирғишлаб:

— Хоҳлайман! — деб қичқириб юборди.

Онаси, Фатик Макхонни сувга итариб юборади, бошини ёради ёхуд шунга ўхшаш бирор кор-ҳол қилиб қўяди, деб мудом кўрқиб юргани сабабли, ундан қутулганига севиниб турган бўлса-да, ўғлининг кетишга тайёрлигини кўриб кўнгли бузилди.

Фатик эса:

— Қачон кетамиз тоға, — деб сўрагани-сўраган эди. У тун бўйи Калкуттани ўйлаб, мижжа қоқмай чиқди.

Кетадиган куни Фатик мурувват кўрсатиб қармоғи билан варрагини укасига ҳадя қилди, ҳадя қилганда ҳам қайтиб олмаслик, ўзидан сўнг мерос тариқасида бола-чақасига қолдириш шарти билан ҳадя қилди.

Калкуттага келгач, энг аввал тоғасининг хотини билан сўзлашди. Тоғасининг хотини оилада ортиқча бир нонхўрнинг пайдо бўлишидан қувонди деб айтиш мумкин эмас эди. Унинг ўзида уч ўғил бўлиб, оилада ҳамма нарсани ўзича тартибга солган, ўн уч яшар тар-биясиз қишлоқи боланинг пайдо бўлиши эса, бу тартибни бузиши мумкин. Бишонбхор шунча ёшга кирса ҳам сира ақли кирмади!

Дарҳақиқат, дунёда ўн уч яшар боладан шум нарса бўладими. Уни на гўдак деб бўлади, на катталар қаторига қўшиб бўлади. У меҳр уйғотмагандек, бахтга ҳам лойиқ эмас. Агар у гўдаклардек бўлар-бўлмасни гапираверса — демак, аҳмоқ: бордию катталардек гапиришга уринса, уятсиз, маҳмадона. Бўйи чўзилиб кийими тор келиб қолса, у ҳаммага беор, хунук кўриниб қолади. Ўн уч ёшда болалик латофати ва майин овоз йўқолади, одамлар буни ҳам боланинг гуноҳи деб билдилар. Болаликда кўп хатолар кечирилади, аммо ўн уч яшар ўсмирнинг табиий хулқи — кечирилмас гуноҳ саналади. Бундай бола ҳаётда ўрни йўқлигини ўзи ҳам сезиб, ўз юриш-туришидан номус қилади, шунинг учун ўзини четга олиб юришга уринади. Худди мана шу ёшда бола ширин сўзнинг гадойи бўлади. Агар бу ёшда бирор киши болага яхши муоммалада бўлса, у бола бу одамдан ҳаётини ҳам аямайди. Лекин ўн уч яшар болани ҳеч ким севмайди, чунки бундай қилганда, бола талтайиб кетади, дейдилар. Шунинг

учун ўн уч яшар бола эгасиз итдек яккаланиб қолади.

Табиий, бу ёшда бола онаси билан бўлгани маъқул, бегона уй унинг учун дўзах. Эътиборсизлик ва менси-маслик ҳар қадамда унинг юрагига жароҳат солади. Ўн уч яшар ўсмир бу ёшда хотин зотини тутқич бермас самовий бир мавжудот деб ўйлай бошлайди. Бинобарин, унинг нафрати болага айниқса алам қилади.

Тоғасининг хотинига ёқмаганини ўйлаганда Фатикнинг юрак-бағри эзиларди. Унинг учун тоғасининг хотинига ёқмаганини эшладан кўра қаттиқ азоб йўқ. Тоғасининг хотини уни бирор ишга буюрганда, у ғайрат билан керагидан ортиқроқ қилиб ўтар, келинойиси эса унинг ғайратини синдириш учун:

— Бас, бас... сенга бир иш буюриб бўлмайди! Бор, ё ўқи, ёхуд ўз ишингни қил, — дер эди.

Келинойисининг унинг маънавий камолоти тўғрисидаги ғамхўрлиги шундай кезларда ҳаддан ташқари адолатсизлик бўлиб туюлар эди.

Тоғасининг уйдаги ҳаёт қувончсиз, Фатик ўз ҳас-ратини кимга айтишини билмас эди. Чор девор орасида қамалган бола ўз қишлоғи ҳақидаги хотиралар билан яшарди.

У, узун ипли варракни учуриб, чопиб юрган майсазорларни, ўзи тўқиган шеърларни ўқиб кезган дарё қирғоқларини, истаган вақтда чўмилиш, сузиш мумкин бўлган тезоқар, сой тўлқинларини, ўртоқларини, ўзининг шўхликларини, эркин ҳаётини, айниқса, адолатсиз ва баджаҳл онасини эслаб, аламдан юраги сиқиларди.

Қандайдир табиий меҳр, айтилмаган ҳасрат, олдида яқин кишиси бўлмагани учун, бу уятчан, бесўнақай, кўримсиз болани «она, она!» деб нола қилишга мажбур этарди. Қош қорайганда онасини йўқотган бузоқ худди шундай маърайди.

Мактабда Фатикдан кўра ношуд, эътиборсиз бола йўқ эди. Агар муаллим ундан савол сўраса, у оғзини очиб қараб турар, агар унга қаттиқ гапиришса, юк кўтариб тургандек хомуш қолар; танаффус чоғларида болалар ўйнагани чопишса, у дераза олдида жимгина туриб, узоқдаги ўйларнинг томига тикилар; агар бу томларда болалар пайдо бўлиб, офтобда ўйнашса, юраги ҳовлиқиб кетар эди.

Бир куни Фатик журъат этиб:

— Тоға, мен қачон ойимнинг олдиларига бораман?— деб сўради.

— Мактабда таътил бошланганда, — деб жавоб берди тоғаси. Таътил эса картик ойида бошланади уни ҳали узоқ кутишга тўғри келади.

Кунлардан бир кун Фатик дарслик китобини йўқотиб қўйди. У илгари ҳам дарсини яхши тайёрламасди, китоб йўқолгандан сўнг эса дарсга бутунлай қарамай қўйди.

Муаллим уни ҳар куни тергар, уришарди. Ундан ҳатто тоғаваччалари ҳам ор қилар эдилар. Муаллим Фатикни урганда ё сўкканда тоғаваччалари ҳаммадан кўпроқ масхаралаб кулишар эди. Бунча хўрликка чи-долмай Фатик бир куни келинойисига:

— Мен китобимни йўқотдим, — деб гуноҳкорона арз қилди.

Келинойиси ғазабдан лабларини қисиб:

— Жуда соз! Лекин мен сенга ойига беш марта китоб олиб беролмайман! — деб жавоб берди.

Фатик «ғинг» демай кетди. Бошқалар ҳисобига яшаётганини ўйлаб, юрагида онасидан жуда хафа бўлди. Камбағаллиги унга энди таъсир қилган эди.

Ўша куни мактабдан келганда Фатикнинг боши оғриб, баданлари уюша бошлади. Бола ўзини безгак тутаётганини, агар касал бўлиб ётиб қолса, келинойисини анча бесаранжом қилиб қўйишини биларди. У ўз касалининг келинойисига қанчалик малол келишини равшан тасаввур этарди. Бу қизиқ табиатли, тентак бола, ётиб қолсам менга онам эмас, бегоналар қарайдими, деган андиша билан касалини ҳеч кимга айтмади.

Ертасига илк саҳарда Фатик ғойиб бўлди. Уни қидириб ҳамма қўшниларникига кириб чиқдилар, лекин бола топилмади. Кечқурун сел қуя бошлади. Болани излаганлар бекор ивиб уйга қайтишди. Охири Бишонбхор политсияга хабар қилди.

Ертасига кечки пайтда эшик олдига экипаж келиб тўхтади. Ёмғир тўхтовсиз қуяр, кўчалар тизза бўйи сув эди. Икки политсиячи Фатикни қўлтиғидан ушлаб келиб, Бишонбхорга топширди. Фатик бошдан-оёқ жиққа хўл, бутун вужуди лой, ифлос. Юз-кўзлари ёнар, уни безгак тутган эди. Бишонбхор уни оҳиста кўтариб ичкарига кирди.

Хотини Фатикни кўриб:

— Бировнинг боласига мунча куйишнинг нима ҳожати бор! Уйига юборсангиз бўлмайдими? — деб бақирди. Бу кунги ташвишни кўриб, унинг иштаҳаси ҳам бўғилган, ўз болаларини ҳам жеркиб ташлаган эди.

— Мен онамнинг олдига кетаётган эдим, нега мени қайтардингиз? — деб йиғлади Фатик. Боланинг аҳволи оғирлашди. Кечаси у алаҳсираб чиқди. Эртасига Бишонбхор доктор чақирди.

Фатик иситмадан ёниб турган кўзларини очиб шифтга қаради-да:

— Тоға, таътил бошландими? — деб сўради. Бишонбхор кўз ёшларини дастрўмоли билан артиб унинг қизиб кетган озғин кўлларини ушлаб ёнига ўтирди. Фатик яна:

— Ойижон, мени урманг! Тўғри айтяпман ҳеч гуноҳим йўқ,— деб алаҳсирай бошлади.

Ертасига Фатик андак ҳушига келиб, бировни қидиргандай атрофга кўз югуртирди. Сўнг ноумид бўлиб, деворга қараб ётди. Бишонбхор боланинг руҳий ҳолатини пайқаб эгилиб унинг қулоғига:

— Фатик, онангга одам юбордим, — деб шивирлади.

Ертасига, доктор ранг-қути учиб, ташвиш билан, боланинг аҳволи жуда оғирлашганини хабар қилди. Бишонбхор ярим қоронғи уйда, бемор боланинг ёнида ўтириб унинг онасини сабрсизлик билан кутарди.

— Чап томонга ташла! Йўқ, бундай эмас! Яна чапга! — Фатик алаҳсираб, матросларга тақлид қилиб қичқирарди. Калкуттага келишда у тоғаси билан пароходда ҳам анча йўл юрган эди, матрослар шу зайлда қичқиришиб, денгиз чуқурлигини ўлчардилар. Фатик алаҳсираб уларга тақлид этар, лекин у ҳозир сузаётган бепоён денгизда унинг арқони ҳеч қачон сув тагига етмасди.

Шу пайтда Фатикнинг онаси фарёд қилиб, уйга чопганча кириб келди. Бишонбхор уни аранг юпатди.

— Фатик, чироғим, қароғим, — деб чақирарди шўрлик она.

— Нима? — деди Фатик.

— О, Фатик, чироғим!

Бола оҳиста ўгрилиб, олдидаги одамларни пайқамай, секин гапирди:

— Ойи, ҳозир менинг таътилим бошланади, мен уйга бораман, ойи!

ОЛТИН САРОБ

Аденатх билан Бойденатх бир-бирларига амакивачча бўлишади, уларнинг фамилиялари ҳам бир хил: Чокроборти. Аммо Бойденатхнинг аҳволи тангроқ. Бунинг сабаби шуки, отаси уқувсизлик қилиб, акаси Шибонатхга муте бўлиб қолган. Амакиси эса, Бойденатх жуда яхши кўрарди. Шундай бўлса ҳам, бу олижаноб амаки, уялмай-нетмай, боланинг ота меросидан катта бир қисмини ўзлаштириб, Бойденатхга «чиқма жоним» учун андак пул қолдирди, холос.

Ўғлини уйлантириш учун шаҳарда Шибонатх бормаган хонадон қолмади. Охири ўғлини бир бойнинг қизига уйлантириб, давлатига яна давлат қўшилди. Мохемчондро бўлса, етти қизли камбағал бир брахманга раҳми келиб, сепини ҳам талаб қилмай, ўғлини шу хонадоннинг тўнғич қизига уйлантирди. Бу одамга қолса, брахманнинг етти қизини ҳам ўз уйига олиб келарди. Лекин бундай қилолмади, чунки унинг биргина ўғли бор эди, сўнгра, брахман ҳам бундай талаб қўймади.

Отасининг вафотидан сўнг Бойденатх озгина меросга қаноат қилиб, бирор иш қилишни хаёлига ҳам келтирмай тинчгина, хотиржам яшай берди. Бошқалар тирикчилик учун бир ишнинг бошини тутганда, бу дарахт новдаларини кесиб келиб гулдор таёқчалар яшашга киришди. Қўшни болалар шу таёқчаларни деб келиб, уни ўраб олишар, у эса мамнуният билан таёқчаларни уларга тақдим этарди. Бундан ташқари, Бойденатх қармоқ, қоғоздан варрак ва ёғочдан ғалтак яшашга ҳам жуда уста эди. У мана шу ишларга жуда кўп вақт сарф этиб, бу санъатини қунт билан камолотга етказарди. У шундай сермеҳнат ва нозик буюмлар яшаш имкони туғилганда ўзидан жуда ҳам мамнун бўларди. Бу хил ишлар ундан кўп вақт талаб этар, лекин унинг оиласи учун бир чақа ҳам даромад келтирмас, бинобарин, бунчалар меҳнатга арзимасди.

Деярли ҳар кун эрталаб, шу яқиндаги Дурга ибодатхонаси устидан туман кўтарилмай туриб, Бойденатхни қўлида пичоқ, қўлтиғида ёғоч, гавронлар билан кўриш мумкин эди. У қош қорайгунча эшиги олдида ёлғиз ўтириб, шу севимли машғулоти билан банд бўлар эди.

Маъбуда Дурганинг марҳамати билан Бойденатх душманларнинг кўзини куйдириб, икки ўғил ва бир қиз кўрди. Шунга қарамай хотини Мокходанинг норозилиги тобора кучаярди. Аденатхнинг уйида ҳамма нарса тўкин-сочин, Бойденатхнинг уйида қашшоқлик. Аденатхнинг хотини Биндебашининг бўй-басти келишган, бўйни, қулоғида қимматбаҳо зеб-зийнатлар, эгнида банорас сорийси; боёқиш Мокходада эса бундай нарсалар сира ҳам бўлмаган. Бундан ҳам хунук, келишмаган нарса борми? Яна иккаласи қариндош бўлса? Кибр-ҳавони қаранг-а! Аденатх амакиваччасининг мол-мулкини ўзиники қилиб, керилиб юрибди-да! Мана шуни ўйлаганда Мокходанинг юраги қаҳр-ғазаб билан тўлар, эрини ҳам, унинг амакиваччаси Аденатхни ҳам ямлаб ютгиси келарди. Мокходага уйидаги нарсалар ҳам ёқмай қолди. Ҳамма нарса унга бачкана, яроқсиздай туюла бошлади. Каравотни айтмайсизми — ўлик ётса хўрлиги келади! Ҳеч кирн бунчалик қашшоқликда яшамас! Бу чолде-вор кулбада бошпанасиз кўршапалак ҳам турмайди, тарки дунё қилган қаландар бўлса, бу оилани кўриб кўзига ёш оларди. Бундай муболағаларга кўрқоқ эркакнинг эътироз қилиши қийин, шунинг учун Бойденатх эшигининг олдида одатдагидан ҳам хомушроқ ўтириб, таёқчалар тарашлар эди.

«Ғ инг демайман» деб қасам ичган билан хавф-хатардан қутулиб бўладими. Бир куни хотини Бойденатхни севимли машғулотида тўхтатиб, ўз хонасига чақирди. У эрига тик қарамай, хотиржамлик билан гапирди:

— Айтинг, бундан кейин сут келтирмасинлар!

— Сут келтирмаса, болалар нимани ичади?

— Суюқ шавла ейишар — деб жавоб берди Мокхода.

Бир неча кундан кейин хотин яна Бойденатхни чақирди:

— Мен билмайман, аммо сиз бирор чора кўринг, ахир!

— Нима қилай? — ҳорғинлик билан сўради эри.

— Ярмаркага бориб бирор ойга етарли озиқ-овқат олиб келинг.

Шундан кейин харид қилиниши лозим бўлган нарсаларнинг рўйхатини топширди. Бу масаллиқ бир рожанинг катта дабдаба билан қурбонлик қилишига етарди. Шунда Бойденатх, мисли кўрилмаган бир жасорат билан норозилик билдирди:

— Бунча нарсанинг нима ҳожати бор? Жавоб ўрнида у мана бу сўзларни эшитди:

— Ундай бўлса қўй, болалар очдан ўлсин, мен ҳам ўламан, бир ўзинг қолиб, билганингча рўзғорни тебрат.

Бойденатх фойдасиз вақт ўтказишни йиғиштириб қўйиб, жиддий бир иш билан шуғулланиш пайти келганини пайқади. Аммо бирор жойда ишлашга ҳам, савдо-тижорат билан шуғулланишга ҳам бўйни ёр бермасди, шунинг учун у бойлик тангриси Куберанинг хазинасига янги йўл ахтара бошлади. Бир кун ёстиққа бош қўйиб маъбуда Дургага муножот қилди:

— Ей, маъбуда Дурга! Менга одамларни оғир касалликдан даволайдиган бир дори яшай ўлини ўргат! Мен бу хусусда газетга эълон бериб, шу билан бойиб кетай...

Ўша кечаси туш кўрса, хотини ундан жуда норози эмиш, бева қолган ҳамоно бошқага тегиб кетаман, деб аҳд қилганмиш. Бойденатх: эрга чиқсанг тўйга зеб-зийнат топиш қийин, бунга пул йўқ, деб эътироз қилармиш. Мокхода бўлса, турнинг эрга чиқиши учун бундай нарсалар ҳожат эмас, дермиш. Бойденатх бундан кўра кучлироқ далиллар топиш мумкинлигини билса ҳам, бу далиллар нимадан иборат экани ўша пайтда хотирига келмасмиш... Ана шунда бирдан уйғонса, вақт алламаҳал бўлиб, кун ёришиб кетибди. Қўрқинчли туш, хотинининг дўқлари эсига келиб, шўрликнинг жуда руҳи тушди.

Ертанги ибодатдан сўнг Бойденатх одатдагича эшиги олдида ўтириб, қоғоздан варрак ясамоқда эди. Бирдан баланд овоз билан салом қилиб бир санниаси (қаландар) келиб қолди. Шу заҳотиёқ гўё чақмоқ Бойденатхнинг миясини ёритди-ю, бўлажак давлатнинг муборак даракчисини кўргандай бўлди. У санниасини зўр эҳтиром билан қарши олди. Меҳмонни таг-тугини суриштириб билса, у одам олтин яшашнинг махфий йўлларида воқиф бўлиб, бу ҳунарни Бойденатхга ўргатиши мумкин экан. Бу хушxabардан Мокхода шундай қувондики, буни тасвир қилишга тил лол, қалам ожиздир... Сарик касалга мубтало бўлган одамларга ҳамма нарса сариқ кўрингандай, шу ондан эътиборан, бу аёл ҳам бутун оламини фақат олтин билан тўлган деб тасаввур эта бошлади. Хаёлида уйдаги ҳамма нарсани — каравотдан тортиб деворларгача, барини олтин билан қоплаб чиқди. У фикран, Биндебашинини уйига таклиф қилиб, давлатини кўз-кўз ҳам қилди.

Бу орада санниаси кунига бир ярим сер⁴² пудинг еб, икки сердан сут ичиб турди. Бундан ташқари, у уй эгасининг пулини ишга солиб, ундан ўзига фойда ундиришни ҳам эпларди. Бу вақтда таёқча, ғалтак, варрак ишқибозлари Бойденатх эшигини қоқиб овора бўлардилар. Ҳолбуки эр-хотин олтин васвасасига тушиб, ўз болаларига ҳам қарамай қўйишган эди. Шўрлик болалар оч қолишар, доду фарёдлари кўкка кўтариларди. Аммо ота-оналари уларнинг аҳволига назар-еътибор қилишмас эди. Улар сас-садосиз, жид-дий қиёфада, гулхан чўғларига термилиб ўтирардилар. Эру хотин очкўзлик билан гулхан алангасининг чўзиқ тилларидан кўз узмай, олтин пайдо боишини кутар эдилар. Аланга бўлса, худди ботаётган қуёшдай гоҳ ловиллар, гоҳ қизғиш тусга кириб сўнарди.

Бир куни, ўтдан олтин чиқариш умидида Бойденатхнинг пулларида алангага анча садақа қурбон этилгач, санниасини:

— Эртага соф олтин оласизлар, — деб қолди.

Шу кечаси эру хотин мижжа қоқмай чиқдилар. Ўз хаёлларида олтин қасрлар барпо этдилар. Баъзан бир фикрга келолмай, ўзаро жанжаллашардилар ҳам, лекин чексиз шодликдан бу низолар узоққа чўзилмади. Оилада ажиб бир аҳиллик рўй бериб, ҳаммаёқ сизу бизга айланади.

Ертасига санниаси беҳосдан ғойиб бўлди. Шу билан олтиннинг ярқираши ҳам йўқолди

⁴² Сер — оғирлик оичови, тахминан 900 грамм.

қуёш нурлари ҳам қорайгандай бўлиб туюлди. Қашшоқлик ва муҳтожлик эса уйда тўрт чандон кучайди.

Энди агар Бойденатх уй-рўзғор ҳақида миқ этгудай бўлса, хотини жаҳл билан унинг гапини бўлади:

— Бас қил, бас! Сенинг ақлинг билан иш қилиб бўлди. Энди ҳеч бўлмаса жағингни тий!

Бойденатх бутунлай довдираб қолди. Мокхода эса, шундай керилардики, гўё ҳалиги олтин саробга у бир лаҳза ҳам ишонмагандай.

Ўзини қаттиқ гуноҳкор деб сезган Бойденатх хотинига тасалли бериш йўлини қидирарди. Бир куни келтирган совғасини яширди-да, хотинини чақириб, сирли бир табассум билан сўради:

— Қани, айт-чи, сенга қандай совға олиб келдим? Хотини кунжиковлик ҳиссини бир дам тийиб:

— Қаёқдан билай? Мен фолбин бўлмасам, — деди. Бойденатх секин канопни ечди, ўралган қоғознинг чангларини артди ва маъбуда Дурганинг ўн қиёфасини бирдан кўрсатувчи рангли суратни олиб ёруққа тутди-да. Мокходанинг олдига қўйди. Аёл шу заҳотиёқ Биндебашинининг ётоғида осифлик Англиядан олиб келинган, тоза бўёқ билан ишланган катта суратни эслади. Эсладию чексиз бир нафрат билан эрига ҳужум қилди:

— Буни ўз хонанга осиб қўйиб, ўзинг томоша қилишинг мумкин. Менга кераги йўқ!

Руҳи тушган Бойденатх, худонинг хотин кишига шунчалар ўткир ақлу ирода ато қилиб, эрни бундан маҳрум этганига қаттиқ хафа бўлди.

Бу орада Мокхода вақтни беҳуда ўтказмади. У фолбинлар ва мунажжимларнинг олдига бориб, тақдирини олдиндан билиш ниятида қоиларини кўрсатди. Улар ҳаммаси бир оғиздан эрингдан олдин ўласан, деб таъкидлашди. Аммо у бунақанги бахтга унчалик шошилмас эди, у тақдирини яна ҳам чуқурроқ билишга интилди. Фолбинлар унинг серчик ўғлини кўтарди, каттасини етаклаб хотинининг олдига кирди.

Ҳали қоронғи тушмаган бўлса ҳам бу хонада чироқ ёнарди, бу тундай қоронғи, сас-садосиз шомифарибон эди. Бойденатх анчагача миқ этолмай ўтирди, сўнгра мулойимлик билан сўради:

— Қалай, саломатлигинг яхшими?

Хотини, бошқа сўз қуриб кетгандай савол сўради:

— Хўш, ишлар қалай?

Бойденатх жавоб ўрнига ўз пешонасига урди. Мокходанинг афт-ангори ўзгарди. Болалар ҳам бир бахтсизлик рўй берган бўлса керак, деб чўри хотин олдига чиқиб ётдилар ва ундан сартарош ҳақидаги эртани айтиб беришни сўрадилар.

Кечаси алламаҳал бўлди, аммо эру хотин бир-бирларига лорн демай, жим ўтиравердилар. Ҳар иккаласи ҳам қандайдир оғир бир вазиятнинг тазйиқи остида эзиларди. Мокходанинг лаблари қаҳр-ғазабдан қаттиқ қисилган... Оғир сукунат узоқ давом этди. Ниҳоят, хотин бир оғиз гап айтмай, ўз ётоғига кетди ва эшикни ичкаридан бекитиб олди. Бойденатх эшик орқасида маъюс ўтириб қола берди. Кеча қоровули вақтни эълон қилиб бақириб ўтиб кетди. Ҳорғин замин ширин уйқуга толди. Аммо ердаги қариндош-уруғдан тортиб, поёнсиз осмондаги юлдузларгача, оламда ҳеч бир зот хўрланган Бойденатхнинг бахтсизлиги ҳақида ўйламас эди.

Кечаси алламаҳал бўлганда Бойденатхнинг катта ўғли уйғонди. У югуриб айвонга чикди-да, отасини чақирди, лекин ҳеч ким жавоб бермади. Бола яна қаттиқроқ чақирди:

— Дада!

Яна ҳеч қандай жавоб бўлмади. Обинаш бориб уйқуга толди. Эрта билан Мокхода, одати бўйича труб-қасига тамаки босиб, эрини йўқлади, лекин у ҳеч қаерда йўқ эди. Кундузи Бойденатхни кўриш учун қўшнилари чиқишди, бироқ у ғойиб бўлган эди.

1892-йил.

ПОЧТА МУДИРИ

У Улапур қишлоғида почта мудирлари эди. Унинг иш фаолияти шундан бошланган. Қишлоқ жуда кичик бўлса ҳам, унинг яқинида бўёқ фабрикаси бўлиб, шу фабрика хўжайинининг талабига мувофиқ, бу ерда почтахона очилганди.

Асли калкутталиқ бўлган почта мудирлари бу хилват қишлоқда ўзини сувсиз қолган балиқдай ҳис этарди. Унинг идораси, буталар ғовлаб ўсган кўл бўйида, похол билан ёпилган қоронғи ҳужрага жойлашган эди. Фабрика ишчиларининг бўш вақти бўлмагани, бунинг устига улар бамаъни одамга муносиб улфат бўлолмаганлари сабабли, почта мудирлари ёлғиз яшарди. Калкутталиқ йигитимиз одамга дарров эл бўлиб, дўстона суҳбат бошлашга уқувсиз эди. Бегоналар суҳбатида гоҳ димоғдор, гоҳ тортинчоқ. Шундай қилиб, почта мудирининг на ошнаси, на дўсти бор, бунинг устига, иши ҳам жуда кам эди.

Баъзан у шеър ёзишга ҳам уриниб кўрар, шеърларида, агар одам кунбўйи япроқларнинг шитирлашини тинглаб, осмондаги булутларга қараб юрса бахтли бўлади, деган фикрни баён қилишга интилар эди. Аммо араб афсоналаридаги девлардан биронтаси ер юзидаги ҳамма ўсимлик ва дарахтларни бир кечада кенг тош кўчага, қордай оппоқ булутларни тўсадиган баланд ғиштин иморатларга айлантурса борми, ўшанда бу шўрлик почта мудирининг нақадар қувонишини бир худонинг ўзи биларди.

Почта мудирлари оз маош оларди. Бинобарин, овқатни ҳам ўзи пиширар ва уни хизматини қилиб юрадиган шу қишлоқлик етимча қиз билан баҳам кўрарди. Қизчанинг оти Ротон бўлиб, ўн икки-ўн уч ёшга бориб қолган бўлса ҳам, уни эрга бериш ҳақида ўйлайдиган кишиси йўқ эди.

Кечқурун молхоналар устида буғ кўтарилиб, ўт-ўлан ичида чигирткалар чириллаганда, узоқ қишлоқлардан келган маст-аласт вишнупарастлар⁴³ дўмбира чалиб, бор товушлари билан ашула айтганда, япроқларнинг шитирлаши ҳақида хаёл суриб ўтирган танҳо шоирнинг эти жимирлаб, ҳужранинг бурчагидаги хира чироқни ёқарди-да:

— Ротон! — деб чақирарди.

Қиз унинг чақиринини пойлаб эшик орқасида ўтирарди-ю, аммо овозини эшитганда хонага дарров кириб бор-масди.

— Сиз мени чақирдингизми, бабу?⁴⁴ — деб сўрарди у.

— Нима қиляпсан?

— Ўчоққа ўт ёқмоқчи эдим.

— Ўтни кейин ёқарсан, ҳозир трубкални тутатиб берчи, — дерди почта мудирлари.

Қиз унинг олдига югуриб борарди-да, лунжини шишириб, трубкални пуфлай бошларди.

— Менга қара, Ротон, — дерди почта мудирлари унинг қўлидан трубкални ола туриб, — онанг эсингда борми?

Бу хусусда тинмай гапириш мумкин эди. Қизча баъзи нарсаларни эслар, баъзиларини унутганди. Отаси қизни онасидан кўра кўпроқ севарди, қиз буни биларди, аммо отасини яхши эслолмайди. Отаси одатда ишдан кеч қайтарди. Шундай оқшомларнинг баъзиларигина қиз хотирасида нақшланиб қолган. Бундай суҳбатлар чоғида Ротон ерда, почта мудирининг оёғи учида ўтириб оларди. У кичик укасини, бир вақтлар, ҳаво айниган бир кун у билан кўприк чеккасида ўтириб балиқ овлаганларини эслади. Қармоқлари ҳам дарахтдан синдириб олинган бир гаврон эди. Шунга ўхшаш майда-чуйда ҳодисалар қизнинг хотирасида ҳаётидаги оғир дамлардан кўра равшанроқ из қолдирганди. Бу орада қоронғи тушиб, почта мудирлари овқат пиширишга эринарди. Шунда Ротон дарров ўрнидан туриб ўчоққа ўт ёқар, бир нечта чавати пиширар, нонуштадан ортган соус билан чавати иккаласига етиб ортарди.

Баъзи оқшомлари эса почта мудирлари кулбасининг бир бурчида ўтириб ўйи, кичик укаси,

⁴³ Вишнупарастлар — бош худо Вишнуга сиғинувчилар, қаландарлар.

⁴⁴ Бабу —жаноб, афандим маъносида.

онаси ва опасини ўйлар, мусофирчиликда ҳам уларнинг ҳоли не кечди экан, деб ташвиш тортарди. Бу ўйлар унинг хаёлидан сира нари кетмасди, аммо фабрикада дардлашадиган бирор одам бўлмаганидан, у ўйлаб-нетиб турмай, ўз ҳасратини ҳеч нарсага тушунмайдиган ёш қизчага айтарди, қизча бора-бора унинг қариндошларини, худди ўзининг эски танишидай, она, опа, ака деб атайдиган бўлиб қолди.

Дам олиш кунни эди. Булутлар тарқалиб, ҳаво очилди. Майин, илиқ шабада эсди; куюш иссиғида нам майса ва ўсимликларнинг хушбўй ҳиди анқиб, чарчаган ернинг ҳароратли нафаси баданни куйдиргандай бўларди. Қандайдир хирароқ бир қуш эртадан-кечгача бир хил ғамгин овоз билан сайраб, оламдан ҳасрат қиларди. Буқун почта мудирини бўш бўлгани учун, ёмғирда тоза япроқларнинг ши-тирлашига, селдан енгилиб, офтоб нуридан арғувон тусга кирган булут парчаларига маҳлиё бўлиб боқарди. Боқардию ўйларди:

«Қани энди шундай пайтда ёнимда бир яқиним, ҳаддим сиққан севгили зот бўлса-ю, мен уни бағримга босолсам...» Йигитнинг назарида тинмагур қушлар ҳам буқун шу ҳақда сайрагандай, дарахт япроқлари ҳам бу кимсасиз салқин чошгоҳда фақат шу ҳасратда шивирлашаётгандай туюларди... Бундай бўш кунда, буқунгидай жазирама сас-садосиз чошгоҳда, кичкина қишлоқ-да, озгина маош оладиган почта мудирининг бошида бу хил фикрлар пайдо бўлади, деб ким ҳам ўйлайди дейсиз?

У оғир сўлиш олиб:

— Ротон! — деб чақирди.

Қизча бир мева дарахти тагида ғўр мева еб ётарди. Овозни эшитиб, чопганича кулба эшигига борди ва ҳансираб туриб:

— Ака, чақирдингизми? — деб сўради.

— Сени бир оз ўқишга ўргатмоқчи эдим, — деди почта мудирини: У кунбўйи қизга алифбе ўргатди. Бир неча кундан сўнг қизча ҳарфларни уриштириб ўқийдиган бўлиб қолди.

Срабон⁴⁵ ойида ёмғир сира тинмайдигандай туюлди. Ариқлар, чуқурлар тўлиб ҳаммаёққа сув тошди. Кеча-кундуз сел шанллар, бақалар сайрарди. Қишлоқ йўлидан юриш амримаҳол бўлиб қолди, бозорга қайиқда боришга тўғри келди.

Шундай ёмғирли кунларнинг бирида эрталабдан бери Ротон почта мудирининг чақиринини кутиб эшик орқасида узоқ туриб қолди. Бироқ, илгаригидек таниш овоз эшитилмагач, саҳифалари кирланиб кетган китобни олиб, секингина уйга кирди. Қараса, почта мудирини каравотда ётибди. Дам олиб ётган бўлса керак деб, астагина хонадан чиқиб кетмоқчи бўлганида, йигит бирдан:

— Ротон! — деб чақириб қолди. Қиз дарров орқасига қайрилиб сўради:

— Сиз ухляяпсизми, ака?

— Тобим қочганга ўхшайди, пешонамни ушлаб кўр-чи, — деди почта мудирини заиф товуш билан.

Унинг ёлғизлик ва намгарчиликдан азоб чеккан вужуди бировнинг ғамхўрлигига ташна эди. У, бир вақтлар, билагузуклар тақилган нозик қўллар ёниб турган пешонасига текканини эслади. У бу ерда, шу қоронғи кулбада ғамхўр аёлларни — онаси ва опасини ўз ёнида деб тасаввур этишни истарди... Қувғиндининг эҳтиросли орзулари бажо келтирилди: Ротон энди илгариги ёш қизча эмасди, у беморга онаси сингари ғамхўрлик қиларди. Доктор чақирди, тайинланган вақтларда дори ичириб турди, кечалари мижжа қоқмай ёнида ўтирди, ўзи овқат тайёр-лади ва ҳар кунни юз марталаб:

— Ака, бир оз тузук бўлдингиз-а? — деб сўраб турди. Ниҳоят, почта мудирини бир оз тузалиб, дармонсизроқ бўлса ҳам ўрнидан турди.

«Йўқ, нима бўлса ҳам бу ердан кетиш керак» — деб аҳд қилди у. Бу қишлоқ ҳавосининг ёмонлигини баҳона қилиб, бошқа жойга ишга қўйишларини сўраб Калкуттага ариза юборди.

Ротон эса, касалга қарашдан бўшаб, яна эшик орқасидаги ойида ўтирарди. Почта мудирини

⁴⁵ Срабон — ҳинд қанд календаринида тўртинчи ой, июл — августга тўғри келади.

энди уни чақирмайдиган бўлди. Қиз баъзан секингина уйга кириб қарар, уни стулда ўтириб бўшлиққа бепарво тикилган ҳолда учратар ёки каравотда ухлаб ётганини кўрарди. Ротон, у чақириб қолмасмикин, деб жон қулоғини тикиб турган бу кунларда, почта мудирини ўз аризасига интизорлик билан жавоб кутарди. Қиз эшик орқасида ўтириб, эски дарсларини мингинчи марта такрорлар: бирдан чақириб қолса, дарсларни унутиб қўяман, деб кўрқарди.

Шу зайлда бир ҳафта ўтди. Ниҳоят, бир куни кечки пайт почта мудирини уни чақириб қолди. Ротоннинг юраги ўйнаб, чопганча уйга кирди.

— Ака, чақирдингизми?

— Ротон, мен эртага кетаман, — деди почта мудирини.

— Қаерга, ака?

— Уйга.

— Қачон қайтиб келасиз?

— Енди қайтиб келмайман.

Ротон бошқа ҳеч нарса сўрамади. Почта мудирини ўзи илтимоснома ёзгани, унга рад жавоби келгани, энди ишдан бўшаб уйга кетаётгани ҳақида сўзлаб берди. Улар анчагача хомуш ўтирдилар. Чироқ хира ёнар, ўртага қўйилган ёғоч товоққа шифтдан бир меъёрда чакка томиб турарди.

Бир оздан кейин Ротон аста ўрнидан туриб, нон ёпиш учун печка ёққани кетди. Аммо бу гал унинг қўллари ишга қовушмади: бошидаги минг хил хаёллар унга ором бермасди. Овқатдан кейин қиз қўққисдан сўраб қолди:

— Ака, сиз мени бирга олиб кетмайсизми? Почта мудирини кулиб юборди:

— Қандоқ қилиб?

Йигит уни нима учун олиб кетолмаслигини тушунтиришни лозим кўрмади, аммо Ротоннинг қулоқлари остида тун бўйи почта мудирининг истехзоли овози янгради: «Қандоқ қилиб?»

Ертасига почта мудирини ўрнидан туриб қараса, ювиниш учун сув тайёрлаб қўйилибди. У Калкутта одатига мувофиқ, уйда ювинарди. Қиз ундан қачон жўнайсиз деб сўрашга ботинмайди, шунинг учун ҳамма нарсани барвақт тайёрлаб қўйиш ниятида кечаси сув ташиб қўйган эди. Ювиниб бўлгач, почта мудирини Ротонни чақирди. Қиз секин кириб, хўжайинининг фармонини жимгина кутиб турди.

— Ротон, — деди йигит, — менинг ўрнимга келадиган кишига сенинг ҳолингдан хабар олиб туришни тайинлаб қўяман. Ҳеч нарсдан ташвиш тортма.

У бу гапни самимий, эркалатувчи оҳангда айтганига шубҳа йўқ. Бироқ, аёл қалбини ким билсин? Қиз тез-тез хўжайинидан сўкиш эшитса ҳам, лом-мим демай чидаб келарди, аммо ғамхўрлик билан айтилган бу мулоҳим сўзларга тоқат қилолмади.

— Йўқ-йўқ, менинг ҳақимда ҳеч кимга ҳеч нарса деманг! Мен бу ерда қолишни истамайман, — деб хўнграб юборди қиз.

Почта мудирини Ротонни ҳеч қачон бундай ҳаяжонда кўрмаган эди, қизнинг ҳозирги ҳолати уни ҳайрон қолдирди.

Янги почта мудирини келди, қаҳрамонимиз ишни унга топшириб кетишга ҳозирлана бошлади. Жўнаш олдида, у қизни яна чақирди.

— Ротон, мен сенга бирор марта, бирор нарса билан ёрдам қила олмадим. Ҳозир сенга берадиган нарсам ҳам бир неча кунга етади, холос...

У чўнтагидан маошини чиқариб, ўзига йўл ҳара-жати учун андак олди-да, қолган пулни қизга узатди, аммо Ротон тиз чўкиб, унинг оёқларини қучоқлаб, қичқирди:

— Ака, сиздан ёлвориб сўрайман, менга ҳеч нарса, ҳеч нарса керакмас. Менинг ҳақимда бировнинг ўйлаши ҳам керакмас, — деб, уввос тортганча қочиб кетди.

Почта мудирини оғир сўлиш олди, сўнгра ёи-йўл қилиб бўялган чамадонини ҳаммолнинг бошига қўйиб, халтача ва соябонини олиб, аста бориб қайиққа тушди.

Қайиқ юриб кетди, ёмғир суви билан тошган дарёнинг тўлқинлари, ер қаъридан отилиб

чиққан кўз ёшидай жўш урганда, йигит қалбида зўр ачиниш ҳисси пай до бўлди. Унинг кўз ўнгида оддий деҳқон қизининг изтиробдан бужмайган чеҳраси намоён бўлди, гўё бу юзда бутун оламнинг ғам-аламлари акс этгандай туюларди. Почта мудирини, орқага қайтиб, шу тобда бутун олам воз кечган бу етимча қизни олиб кетай, деб ҳам ўйлади. Бироқ шу чоғда ёмғир яна кучайиб, қаттиқ шамол елканларни суриб кетди. Тездан қишлоқ узоқда қолиб, дарё бўйида қабристон кўринди. Дарёнинг тез оқимиға маҳлиё бўлган почта мудирининг лоқайд қалби шунда янги бир ҳақиқатни кашф этди: ҳаётда нима кўп — учрашув ва ўлим. Бас, қайтишнинг нима ҳожати бор? Бу дунёда ҳеч ким, ҳеч кимга тобе эмас.

Бироқ, Ротон бу фалсафа билан ўзига тасалли беролмади: ҳозир қиз кўзларидан ёш тўкиб, почта идораси атрофида айланарди. Унинг юрагида ҳали ҳам умид учқунлари бор, унинг назарида акаси қайтиб келадигандай туюлар, шунинг учун уйдан сира нари кетолмас эди.

Қани энди кўнгил ақлнинг далолатиға бўйсунса! Йўқ, у ўзича яшайди: хатосига иқроп бўлмайди, мантиқ қонунларига аранг бўйсунди, кучли далиллар билан ҳисоблашмай, сохта нарсаларға беҳуда умид боғлайди. Вақти билан бу умид кўнгил мулкини вайрон этиб, охири бизни тарк этади. Тушунча эса, яна қайтиб ўз ўрнида қарор топади, аммо кўнгил яна қайта хато қилиб қўйишдан қўрқади.

1891-йил

ТЕНТАК РАМКАНАИ

Фақат ҳасадчилар, беҳудага овоза тарқатишни касб қилганларгина, Гуручорон оиган пайтда унинг хотини ичкарида қарта ўйнаш билан машғул эди, деб айтишлари мумкин. Йўқ, аслида, бу маҳал у зўр иштаҳа билан зиравор сепилган совуқ шовла ва балиқ еб ўтирган эди. Чақираётганларини эшитиб, чайнаб турганини тупурдию қолган шовлани нарёққа суриб қўйиб, зарда билан:

— Икки ошам шовла егани ҳам вақт йўғ-а! — деб пўнғиллади.

Гуручорон жон бермоқда эди. Доктор ҳам эндигина чиқиб кетди. Гуручороннинг укаси Рамканаи беморнинг бош томонида туриб:

— Ака, агар хоҳласангиз, васиятингизни менга айтинг, ёзиб қўяй, — деди.

— Майли, ёз, — деди бемор заиф товуш билан. Рамканаи қоғоз, қалам тайёрлади.

— Бутун мол-мулкимни қонуний рафиқам Шримоти Бородашундорига васият қилиб қолдирдим, — деди Гуру чорон.

Рамканаи қўли бормаса ҳам васиятномани ёзди, лекин у, фарзандсиз акаси мол-мулкани ўз ўғии Нободипга васият қилиб қолдирар, деб ўйлаган эди.

Ака-ука бошқа-бошқа яшасалар ҳам, Рамканаининг хотини қайноғасининг меросига зўр умид богиаган эди. У ҳатто ўғиининг хизматга киришига ҳам рози бўлмай, уни ёшгина уйлантириб қўйган эди. Табиийки, никоҳ самарасиз қолмади: ёшлар бола-чақалик ҳам бўлдилар.

Мана васиятнома тайёр. Унга имзо чекиш учун Рамканаи акасига узатди. Жон узаётган беморнинг қалтироқ қўл билан иланг-биланг қилиб чизган чизиғидан Гуручороннинг номини ўқиб олиш қийин эди.

Хотини шовлани ташлаб югуриб чиққанда, Гуручороннинг гапиришга мажоли йўқ, тилдан қолган эди. Бородашундори йигиай бошлади. Меросдан ноумид бўлганлар, бу — ёлғон кўзёши, деб пичирлашдилар, аммо сиз бунга инонманг!

Рамканаининг хотини васиятномани эшитгач жанжал бошлади.

— Чол ақлдан озибди! — деб жиғибийрони чиқди унинг, — туппа-тузук жияни туриб-а...

Рамканаи хотинининг измидан чиқмасди, унинг бу ҳислати шу даражада эдики, бошқалар буни қдоқлик деб атардилар. Аммо бу ўринда у ҳам чидолмади:

— Жоним, ахир сен ақлдан озган эмассан-ку! Нега ўзингни тутолмайсан? Акам ўлган бўлса мен ҳаётман, ахир. Бу гапларни кейин гаплашамиз. Ҳозир бунақа гап-сўзнинг мавриди эмас.

Амакисининг касаллигини эшитиб, Нободип ошиғич равишда етиб келганда, Гуручорон жон берган эди.

— Кўрамиз, ким сенга урф-одатга мувофиқ дам гулхани ёқаркан, — деб таҳдид қилди у, оиган амакисига қараб, — мен сени дафн қилиб бўпман!

Марҳум довдирроқ одам бўлиб, афкори омма билан унча ҳисоблашмас эди. Шастрларда макруҳ саналган овқатларни истеъмол қилиш унга айниқса ёқар эди. Агар бунинг учун уни кофир деб атасалар, у:

— Мен кофир бўлсам, мол гўшти еганим бўлсин, — деб, суҳбатдошининг баттар ғашига тегар эди.

У умр бўйи шундай яшади. Бинобарин, урф-одатга мувофиқ дафх этилмаганда ҳам, унинг нариги дунёда оч қолишдан қўрқади деб ўйлаш беҳуда. Аммо Нободип шундан бошқа йўл билан ундан ўч ололмас эди. «Токи мен тирик эканман, — деб ўйларди йигит, — амакимнинг меросисиз ҳам нонимни топиб ейман, қани у, нариги дунёда бир тўғрам нон топиб кўрсинчи...» Тирик одамларда имконият кўпда!

Рамканаи Бородашундорига бундай деди:

— Хоним, акам ҳамма молу мулкани сизга қолдирди. Мана васиятнома. Уни темирсандиққа маҳкам бекитиб қўйинг.

Шу пайт тул хотин узундан-узоқ айтиб йиғлади. Унга бир неча чўрилар қўшилишди. Фигону нола бутун қишлоқ аҳолисини уйғотди.

Юқорида зикр этилган бир парча қоғознинг пайдо бўлиши бу товушнинг оҳангдошлигини бузди, йиғи-сиғи тартибдан чиқди.

— Оҳ, намуна бахтсизман, бахти қораман! — деб айтиб йиғларди Бородашундор. — Ака, — дерди у баъзан тўхтаб, — васиятнома кимнинг номига ёзилган? Сизнинг номингизга бўлса керак?.. Оҳ, энди менга ким қарайди? Энди менинг ҳолимдан ким хабар олади? Ҳаммаларинг бирдан бақирманглар. Тўхтанглар, мен эштай, — деб ҳайқирди бека ва тагин давом этди:

— Нега мен олдинроқ ўлмадим, нима учун ҳам мен тирик қолдим, войдод...

Рамканаи ичида: «Ҳа, бу тақдирнинг совуқ қилиғи бўлса керак», — деб уҳ тортиб қўйди.

Уйда хотини Рамканаини буровга олди. Арава билан ариққа тушиб кетган ҳўкиз, аравакашдан калтак еб, мўлтиллаб тургандек, Рамканаи ҳам хотинининг таъналарини хомуш туриб эшитди.

Ниҳоят, у ғамгинлик билан гапирди:

— Ахир айб мендами? Мен Гуручорон эмасман-ку!

Хотини яна бобиллаб кетди:

— Ўзингча одамохунлик қилгансан-да. Аканг «ёз!» деса, ўйлаб-нетмай ёза бергансан. Ҳамманг бир гўрсан... Эҳтимол сен ҳам унинг изидан борарсан — мен ўлганда, битта бадбуруш алвастини уйга етаклаб келиб, менинг тилладек боламини кўчага ҳайдаб юборарсан. Бундан умидингни узиб қўя қол. Мен ҳали бери ўлмайман.

Аёл, эрининг келажакда қилиши мумкин бўлган шунингдек адолатсизликлари ҳақида сўзларкан, борган сари ғазаби ошиб борарди.

Бу хаёлий айблашларга қарши заррача эътироз билдирган тақдирда, бадтар балога қолишни Рамканаи тажрибадан яхши биларди. У гўё чиндан хотини ўлиб, Нободипни маҳру мерос этиб, бутун мол-мулкени иккинчи хотинга васият қилган-у, энди ўзини оқлашга илож топмаган айбдордай хомуш ўтирарди.

Еру хотин жанжаллашиб турганда Нободип тажрибали дўстлари билан маслаҳат қилиб келиб онасига бундай деди:

— Амакимнинг мол-дунёси бари бир меники бўлади, сен беҳудага қайғурма, лекин отамни вақтинча бирор ёққа юбориш керак. Агар у шу ерда бўлса, ҳеч иш чиқариб бўлмайди.

Нободипнинг онаси эрини тентак деб биларди. Шунинг учун ўғлининг далилларини дарров маъқуллади.

Хотини бир баҳона топиб, ношуд, нодон ва гўл эрини ҳол-жонига қўймай, Банорасга жўнатди. Бу орада Нободип янгаси Бородашундорини сохта васиятнома яшашда айблаб судга берди. Янгаси ҳам Нободипни худди шундай айблаб судга берди. Нободип ўз номига ёзилган васиятномани кўрсатди, унда Гуручороннинг номи аниқ ёзилган эди; у яна бир неча «холис» гувоҳлар ҳам топиб қўйди.

Бородашундорининг ягона гувоҳи Нободипнинг отаси эди. Ундаги васиятномада эса, васият қилувчининг имзосини аниқлаш ғоят мушкул бўлди. Аёлга далда берадиган бирдан-бир киши унинг уйида яшаб турган ўғай укаси эди, холос.

— Ташвиш қилманг, опа судда ўзим тарафингизни оламан, бошқа гувоҳлар ҳам топаман, — деди у.

Ҳамма нарса тайёр бўлгач, Нободипнинг онаси эрини Банорасдан чақирди. Қўлида соябони, елкасида хуржуни билан бу юраксиз жаноб уйга кириб келди. У киши андак ҳазил-мутойиба қилмоқчи бўлиб, қўл қовуштирди ва таъзим вазиятида туриб:

— Камина қулваччалари келдилар. Хонимнинг қандай амру фармонлари бўлади? — деб сўради. Аммо хотини жиддий тус олиб:

— Ҳазилга бало борми, бас, бўлди. Қаердаги баҳоналар билан Банорасда юриб-юриб, бирдан бизни эслаб қолибди, — деди.

Кейин, эру хотин бир-бирларини қандай иззат-ҳурмат қилишлари ҳақида яна узоқ гаплашиб, ниҳоят, бошқа мавзуга ўтдилар.

Хотини, эрларнинг хотинларга муносабатини муслмонларнинг товуққа муносабати билан таққослади. Эри эса, хотинларнинг лаблари кишини мафтун этади, аммо юраклари ўткир устарага ўхшайди, деди.

Рамканаининг хотинларга бундай фасоҳат билан муомала қилишни қачон ўрганганини айтиш жуда қийин эди.

Бу орада, ҳеч қутилмаганда, Рамканаига чақирув қоғози келиб қолди: уни гувоҳ тариқасида судга чақирган эдилар. Ташвишга тушган эр, бунинг тагида нима гап бор экан, деб беҳуда хаёл сурарди. Бу вақт хотини келиб, бадбуруш алвасти овсини Нободипни меҳрибон амакисининг меросидан маҳрум қилибгина қолмай, бу тилло болани яна турмага ҳам ўтказишга уринаётганини йиғлаб туриб хабар қилди...

Ниҳоят, гап нима устида эканини пайқаб, Рамканаи:

— Яхши қилмабсизлар, бу хайрли иш эмас, — деди баланд овоз билан.

Шунда хотини ҳар қандай ясамаликка хотима бериб, муддаони очиб солди:

— Ахир Нободипнинг нима гуноҳи бор? — деди у, — наҳотки у амакисининг мол-дунёсини ололмаса? Бир оғиз гап билан шунча нарсадан воз кечадими? Қани, марҳамат қилиб айт-чи, қаёқдандир бир ялмоғиз, эр қотили, мохов қизи учиб келиб ўрни эгаллаб олса, ажойиб, гўзал, адабли ворис нима қилмоғи керак? У аёл сеҳр-жоду билан амакини ўлим олдида йўлдан оздирди. Энди унинг ажойиб жияни бу англашилмовчиликни тузатишга уриняпти, холос. Ўзинг йўлаб кўр, ахир, бу адолат эмасми?

Шўрлик Рамканаи, она-боланинг тили бир эканини билгач, пешонасига уриб, хомуш бўлди. Боёқиш чол емоқ-ичмоқдан ҳам қолди.

Шу тариқа икки кун туз тотмади. Ниҳоят, суд бошланди. Нободип таҳдид ва ваъдалар қилиб, Бородашундорининг ўгай укасига шундай таъсир қилдики, у дарров Нободип фойдасига гувоҳлик бера қолди.

Омад қуши Бородашундорини қолдириб, иккинчи тарафга парвоз қилай деб турганда, суд Рамканаини гувоҳликка чақирди.

Очликдан мадори қуриган чол аранг ўрнидан туриб гувоҳлар курсисининг орқа суйанчигига таянди. Унинг лаблари ва тили ташналиқдан қуриқшаган эди.

Тажрибали адвокат ҳар тарафлама мураккаб сўроқлар беришга киришди. У узоқдан бошлади, эҳтиёт билан сўроқлар бериб, масаланинг моҳиятига яқинлашди.

Рамканаи судга ўгирилиб, икки кафтини бир-бирига қўйди-да, илтижо қилгандек:

— Жаноблар, мен мажоли қуриган чолман. Узоқ гапиролмайман, қисқача сўзлаб берай. Менинг марҳум укам Гуручорон Чокроборти ўлим олдида ҳамма мол-мулкани хотини Бородашундори хонимга васият қилиб қолдирди. Бу васиятномани у айтиб турди, мен ёзиб олдим. Кейин имзо чекди. Ўғлим олиб келган васиятнома эса — сохта! — Шу сўзларни айтгач, чолни қалтироқ босди ва хушдан кетиб йиқилди.

Прокурор ёнида ўтирган адвокат таажжуб билан қошларини чимириб, пичирлади:

— Иш чаппа кетди-ку! Бу одам ўзини йўқотиб қўйди!

Ўгай ука бўлса, севинганидан чопганча уйга кирди-да, опаси Бородашундорига:

— Чол ҳамма ишни расво қилди. Суд менинг гувоҳлигим туфайли бизнинг фойдамизга ҳукм чиқарди, — деди.

— Ростдан ҳам, одамнинг ичидагини билиш қийин. Мен бу чолни ҳалол одам деб юрардим, — деди Бородашундора.

Қамоққа олинган Нободипнинг тажрибали дўстлари узоқ фикрлашиб, ишнинг бундай чаппа кетишига фақат чолнинг кўрқоқлиги сабаб бўлди, чиндан ҳам у суд ҳузурида турганда ақлдан озган эди, бунақа аҳмоқ шаҳаримизда бошқа топилмаса керак, деган хулосага келдилар.

Рамканаининг иситмаси ошиб кетди. Бу тентак, бемаза, бефойда ота жон бергунча

алжираб, ўғлининг номини тилдан қўймади. Қариндошларнинг баъзилари — мен уларнинг номларини зикр қилишни истамайман — чолнинг вафотидан кейин:

— У шу сафарга бундан бир оз илгарироқ отланганда, жуда яхши бўларди, — дедилар.

1891-йил

ЁЗУВЧИ

Шу кунгача Пробхадан сира ғамим йўқ эди. Қайтага бемор онасининг ташвиши кўпроқ бўларди. Пробханинг ўйнаб турганини кўриб, мен беҳад қувонардим, унинг маъсум кулгисидан ва чала-чулпа қилиб гапиришидан роҳат қилиб, уни жон деб овунтирар эдим. Бироқ, қизча йиғлаган ҳамон ундан қутулишга ҳаракат қилиб, дарров онасининг қўлига берардим.

Боланинг бутун ташвиши оқибат менинг зиммамга тушар деб сира ҳам ўйламаган эдим. Бахтга қарши, тез фурсатда хотиним ўлиб, қизча бутунлай менинг қўлимда қолди. Она меҳридан маҳрум бўлган бу етимчага икки чандон муҳаббат билан қарашим лозимлигини жуда яхши англар эдим. Аммо бу мусибатдан Пробханинг қандай хулоса чиқарганини билмасдим; қизча бўлса, ёлғиз дадамга мен қарамасам, ким қарайди, деган фикрга келган экан.

Олти ёшга борганда, уй-рўзғор ишлари тамомила шунинг қолига ўтди. Кичкина қизчанинг дадасини парвариш қилишга бел боғлагани яққол кўриниб турарди. Мен кўнглимда ундан кулсам ҳам, измидан чиқмасдим. Мени уқувсиз, ёрдамга муҳтож деб ўйлаш унга ёқар, бинобарин, кийим ё соябонимни бирор ерга ташласам, гўё унинг қарашиб юбориши зарурдек, дарров йиғиштириб жой-жойига қўярди. Ахир унинг менга ўхшаш катта қўғирчоғи йўқ эди-да! Шунинг учун отага овқат пишириш, кийинтириш, ётганда устларини ёпиб қўйиш унга зўр қувонч бағишларди. Фақат ҳарф ўрганиш ва ўқиш вақтидагина, истар-истамас, менинг хоҳишимга бўйсунар эди.

Қиз ҳадемай балоғатга етиб, уни муносиб эрга бериш вақти ҳам келди. Бунинг учун пул керак, менда эса пул йўқ! Бундан ташқари, мен қизимга хат-савод ўргатдим, энди у бирор нодоннинг қўлига тушса нима бўлади? Пул топиш зарур эди. Ҳукумат идораларига ишга кирай десам, жуда кексайиб қолганман, бошқа ишга рағбатим йўқ, ўйлаб-ўйлаб ёзувчилик қилишни маъқул кўрдим.

Ёш бамбук дарахтидан ясалган идишга на сув, на ёғ солиб бўлади. У рўзғорда фойдасиз нарса. Аммо, бордию бамбукнинг ёш ниҳolidан най ясалса-чи, у ёқимли садо беради. Мен ўз қобилиятини ҳеч қайси соҳада кўрсата олмаган бахтсиз кимса, шубҳасиз, китоб ёза олади, деган қарорга келдим. Бинобарин, тортинмай-нетмай бир пардалик комедия ёзишга киришдим.

Комедия кўп кишиларга манзур бўлиб, саҳнага қўйилди. Бу асар менга шон-шухрат келтирди, шу билан бирга, бошимга ташвиш ҳам солди: энди мен бошлаган ишимни охирига етказолмасман деган хавфда эдим., Кунбўйи кўрқув ва ҳаяжон ичида комедия ёзардим.

— Дада, балки кўчаларга чиқиб бир айланиб келармиз, — деб илтимос қилди Проха майингина жилмайиб.

— Бор, нари тур! Ҳозир менга халақит берма! — бақариб бердим мен трубка чека туриб. Унинг ёришиб турган чехраси, пуфлаб ўчирилган шамдек, бирпасда сўнди. Мен бўлсам бекордан-бекорга озор топган бу қизнинг хонадан қандай чиқиб кетганини ҳам сезмай қолибман.

Шу вақтларда мен чўри хотинларни шафқатсизлик билан ҳайдар, хизматкорларни урар, агар гадо келса таёқ олиб қувар эдим. Уйим чорраҳада бўлгани учун, баъзи йўловчилар деразадан қараб йўл сўрар, мен бўлсам уларни жеркиб, кўчанинг нариги ёғидан юришга буюрар эдим. Менинг қизиқ комедия ёзаётганимни ҳеч ким билмас, билишни ҳам истамас эди.

Менинг драматургияга ҳавасим ҳам, шон-шухратим ҳам тобора ортар, лекин пулимга пул қўшилмас эди. Дарвоқе, мен у вақтда пулни ўйламасдим ҳам. Мен ҳатто яхши оиладан қизимга куёв топишим зарурлигини ҳам унутган эдим.

Агар орада бошқа бир ҳодиса рўй бермаганда, бу телбалик яна қанча давом этар эди экан, билмайман. Жаҳирграм қишлоғининг заминдори газета нашр этиб, мени унга иштирок этишга таклиф қилди. Мен рози бўлдим ва бир неча кун давомида кечаю кундуз бетиним ёздим. Жаҳирграм ёнида Ахирграм қишлоғи ҳам бор эди, бу қишлоқ заминдори менинг хўжайиним аъзо бўлган партиёга эмас, бошқа партиёга мансуб экан. Айтишларига қараганда, бир вақтлар

бу қишлоқларнинг аҳолиси бир-бири билан таёқ олиб уришган, охири суд улардан бу номаъқулчиликни такрорламаслик тўғрисида тилхат олишга мажбур бўлган. Эндиликда хўжайиним менинг қаламимни қотиллар, каллакесарлар ўрнида ишлата бошлади. Мен Ахирграм заминдорларининг аждодларини фош қилиб ёзган ўткир мақолаларим билан Жахирграм заминдорларининг шарафини ҳимоя қилардим. Ахирграмликлар қаттиқ шарманда қилинди. Бу менинг ижодий гуллаган чоғим эди. Мен семириб кетдим, лабларимда ўйноқи табассум пайдо бўлди. Душманларнинг тарихини тасвир этиш билан мен Ахирграм заминдорларига ўлим зарбаси берган эдим. Жахирграмликлар мақолаларимни ўқиб, ичаги узилгудай бўлиб кулишар эди. Мен жуда очилиб кетдим.

Бироқ Ахирграм заминдори ҳам қараб турмади. У ҳам газета чиқара бошлади. Унда нималарни ёзмадилар денг! Бу газета содда тилда, кўтаринки руҳ ва эҳтирос билан шундай ҳақоратомуз нарсалар босиб чиқардики, гўё ҳарфларидан ўт чақнаб турарди. Ҳар иккала қишлоқ аҳолиси бу сўзларнинг маъносини жуда яхши тушунарди. Мен тажрибали журналист бўлганимдан, душманларга қарши яна шундай ўткир мақолалар ёздимки, унинг моҳиятини на дўст тушунарди, на душман. Натижада мен ғолиб чиқдим-у, лекин, ҳамма мени, мағлуб бўлди, деб ўйларди. Ўнғайсиз аҳволда қолиб, яхши дид ҳақида илмий асар ёздим. Бундай қарасам, ёмондан кўра яхши нарсадан кулиш — уни рад этиш осонроқ экан. Маймунлар одамга тақлид қилишади, лекин одам маймунга тақлид этганда унча қойил қилолмайди. Менинг илмий асарим қабул қилинмади.

— Вой, ўлганим яхши, нима қилиб қўйдингиз? — деб қичқариб юборди. Унинг кийимлари қонга бўялган эди. Чхидам дарров унинг оғзини ёпди. Дукхирам эсанкираб қолди, у белкуракни ташлаб, бошини ушлаганча полга ўтирди; ухлаб ётган бола ўйғониб, қўрққанидан йиғлаб юборди.

Бу уйда шунча ҳодиса бўлишига қарамай, қишлоқ аввалгидек типпа-тинч эди. Подачи ҳозиргина подани ҳайдаб келди. Кунбўйи шоли ўроғида юрган деҳқонлар енгил қайиқларда уйларига қайтардилар; улар бошларида бир неча боғдан шоли кўтариб келардилар, бу — уларнинг бир кунлик иш ҳақлари эди.

Ака-укаларнинг қўшниси Рамлочон Чокроборти бобо почтага хат ташлаб келиб, ўз уйи олдида хотиржамгина трубка чекиб ўтирарди. Дукхи унинг ижарачиси бўлиб, қарзининг бир қисмини шу куни тоиашга ваъда берган эди. Бирдан чолнинг эсига шу гап келиб, эҳтимол, Дукхи ишдан қайтгандир, деб елкасига чадорини ташлаб, қўлига соябон олиб ҳовлисидан чиқди.

У қўшни ҳовлига назар солиб, сесканиб кетди. Ҳамма уйларда чироқ ўчирилган. Қоронғи айвонда бир неча кишининг шарпаси кўринарди. Аҳён-аҳёнда бўғилиб чиққан йиғи овози эшитиларди — бола онасини чақариб йиғларди. Чхидам унинг оғзини қўли билан бекитиб турарди.

— Дукхи, уйдამисан? — деб сўради бесаранжом Рамлочон.

Дукхи тош ҳайкалдай қотиб ётарди. У ўз исмини эшитиб, ёш боладек хўнграб юборди.

Чхидам шошилганча ҳовлига чиқиб Чокроборти ҳузурига борди.

— Афтидан, хотинлар яна жанжаллашганга ўхшайдими? — деб сўради Рамлочон бобо, — биз уззукун уларнинг доду фарёдини эшитдик...

Чхидам нима қилишини билмасди. Бири-биридан бемаънироқ фикрлар бошига келарди. Ниҳоят, қоронғи тушгандан кейин мурдани бир жойга кўмиб, шу билан ундан қутуламан, деган фикрга келди. Бунгача уйга бирор киши кириб келишини у сира хаёлига келтирмаган эди. Қўққисдан келиб қолган бу одамга Чхидам нима деб жавоб беришини билмади.

— Ҳа, букун қаттиқ жанжал бўлибди, — деди охири. Рамлочон айвонга чиқишга тараддуланиб:

— Нега Дукха йиғлаяпти? — деб сўради. Чхидам буни яшириш қийинлигини фаҳмлаб:

— Жанжал вақтида менинг хотиним Радхани белкурак билан урибди.

Бундай пайтда ҳеч қандай хавф, фараз этилгандан кўра даҳшатлироқ туюлмайти: Чхидам мудҳиш ҳақиқат чангалидан қутулишнигина ўйларди. Дарҳақиқат, ёлғоннинг ҳақиқатдан кўра даҳшатлироқ оқибатини у қаёқдан билсин? Бинобарин, Рамлочоннинг саволини эшитган Чхидам ўйлаб-нетмай оғзига келган сўзни айтди-қўйди.

Рамлочон бу хабардан сесканиб:

— Бай, бай бай! Нималар деяпсан! Ҳар ҳолда ўлмагандир-а? — деб сўради.

— Ўлиб қолди, — деди Чхидам ва Чокробортининг оёғига йиқилди.

Рамлочоннинг қочишга мажоли етмай:

«Рам, рам!— деб юборди-да, ўйлаб қолди. — Бемахалда нима қилиб, бу ҳодисанинг шоҳиди бўлдим!

«Энди узлуксиз терговга чақиришади».

Чхидам эса ҳамон унинг оёқларига тирмашар эди.

— О, донишманд бобо, — деб ялинди у (Рамлочон қишлоқда энг яхши қонуншунос деб ҳисоблардилар).— Айтинг-чи, нима қилсам хотинимни қутқариб қоламан?

— Қулоқ сол, — бир оз ўйлаб давом этди Чокроборти.—Биргина йўл бор: ҳозир политсияга бориб, укам Дукхи кечқурун ишдан оч келиб, овқат тайёр эмаслигини билгач, хотинини белкурак билан урди дегин. Шу сўзни айтсанг хотининг халос боиади, боиадиган гап шу.

Чхидамнинг томоқлари қуруқшаб кетди:

Хўжайиним энди менга илгаригидек ҳурмат билан қарамас, одамлар ҳам менга рўйхуш бермасди. Кўчага чиқсам мenden юз ўгиришар, баъзилар эса мени кўрган ҳамон кула бошлардилар.

Бу орада менинг комедияларимни ҳамма унутди. Назаримда мен одамларга бир қути гугуртчаликкина керак эканман; уни бир лаҳза ёндиришдию иш тугади. Руҳим тушиб, бошим гаранг бўлиб, мутлақо ишламай қолди. Ҳаётим заволга юз тутди. Унда ҳеч қандай маъно қолмади.

Бу чоғларда Пробха мenden қўрқиб қолган эди. Чақирмагунимча менинг олдимга киришга журъат қилмасди. Қиз, ёзишдан бўшамаган отадан кўра, мудом ёнингда турган қўғирчоқ яхши, деган фикрга келиб қолган эди, чамамда.

Охири Ахирграм газетаси хўжайинимни қўйиб менга ёпишди. Менга қарши ёзилган мақолалар жуда ҳам ҳақоратомуз эди. Уларнинг мазмунини дўстларим, жўраларим менга кула-кула сўзлаб берардилар. Баъзилар, гап мақолада эмас, гап унинг қандай маҳорат билан ёзилишида, деб қўйишарди. Унинг равон услубига эътибор қилинса, дилозорлиги ҳам энгиллашиб қолармиш. Шу фикрни йигирма киши кунбўйи қулоғимга қуярди.

Уйимнинг олдида бир боғча бўлиб, баъзан бирор нарсадан хунобим чиқса, шу ерда айланиб юришни яхши кўрардим. Уялари устида учиб юрган қушчаларнинг чағир-чуғури тўхтаб, қош қорайиб, ҳаммаёқ тинчиганда мен ҳам анча ҳовуримдан тушардим. Қушлар орасида тилидан заҳар томадиган ёзувчилар йўқлигини билардим, бинобарин, улар билан яхши дид ҳақида мунозара қилишнинг ҳожати ҳам йўқ. Мен ҳалиги заҳар олуд мақолаларга жавоб ёзиш ҳақидагина ўйлардим. «Олижаноблик ва мардликни ҳамма ҳам тушуна бермайди, — дердим ичимда. — Энг яхшиси заҳар олуд тил». Мен қаттиқ жавоб ёзишга қарор қилдим, мана бунда мен сира ҳам мағлуб бўлмайман! Шу лаҳза зулмат ичида юмшоқ, таниш овоз эшитилди ва мен майин ва иссиқ қўлнинг авайлаб текканини сездим. Бироқ, ўз фикрларимга шу қадар фарқ бўлгандимки, унга парво ҳам қилмадим. Бир неча дақиқадан сўнг шу майин овоз яна мени чақирди ва яна қўлнинг авайлаб текканини ҳис этдим. Қиз секингина менга яқинлашиб, аранг эшитилар овоз билан «Дада!...» деди. Жавоб бўлмаганини кўриб, менинг ўнг қўлимни ушлаб астагина пешонасига олиб борди-да, секин қайтиб уйга кетди. Пробха кўпдан буён менинг олдимга кирмас, мабодо кирса ҳам бундай ёлвормас эди. Ҳозир авайлаб менга қўл узатиши бутун вужудимни тўлқинлантириб юборди.

Бирмунча вақт ўтгандан сўнг уйга кирсам, қизим каравотда ётибди. У дармонсиз, кўзлари

ярим юмуқ; бутун аъзоси гулдек сўлган эди. Пешонасини ушласам, ёниб турибди, қон томирлари шишган, тез-тез нафас олади. Билдимки, қизим касалини сезиб, ширин сўз, меҳр-муҳаббат истаб отага мурожаат қилган, у эса, бу пайтда ахирграмликларга жавобан ёзиладиган, ҳеч кимга нафи тегмайдиган дилозор мақола ҳақида бош қотириб юрибди.

Мен бемор ёнида ўтирдим. Пробха сўзсиз, иссиқ қўллари билан менинг қўлимни тортиб пешонасига олиб борди-да, жим бўлиб қолди.

Мен Ахирграм ва Жахирграм ҳақидаги ҳамма мақолаларимни ўтга ёқдим ва ҳеч қандай жавоб ёзмадим. Чунки эндиликда ғалаба ҳам менга қувонч келтирмасди. Пробханинг онаси ўлганда мен уни ўз қўлимга олгандим. Бугун — Пробхага ўгай она бўлиб қолган менинг ёзувчилик фаолиятим дафн этилгандан сўнг, яна қизимни қўлимга олиб, бағримга босдим ва уйимдан чиқиб кетдим.

ҲУКМ

I

Ака-ука Дукхирам билан Чхидам эрта саҳарлаб белкуракларини олиб ишга кетган ҳамон, хотинлари орасида қаттиқ жанжал, можаро бошланарди. Аммо қўшинлари бунга шундай кўникиб қолишганки, бу жанжалларни кўчадаги оддий товушлардай парвосиз эшитаверадилар.

Хотинларнинг чинқирганини эшитиб, улар бир-бирларига:

— Мана, тагин бошланди! — деб қўярдилар, холос.

Бунинг маъноси шуки, худди улар кутган нарса рўй берди, бу кун ҳам бошқа кунлардан сира фарқ қилмайди.

Шарқ тарафдан қуёш чиқишининг сабабини ҳеч ким сўрамагандек, бу овсинлар орасидаги низонинг сабабини билишга ҳам ҳеч ким қизиқсинмасди. Табиийки, бунчалик жанжал ва ғавғолар қўшнилardan ҳам кўра бу аёлларнинг эрларига кўпроқ таъсир қилиши керак эди, лекин бу уларни ҳам у қадар безовта қиҳнайди. Улар ҳаётнинг узоқ йўлида бир аравада кетиб боришар, ёғланмаган ғилдираклардан чиққан тўхтовсиз ғижирлашлар эса уларга ҳаёт чархининг табиий овози бўлиб эшитиларди. Аксинча, агар уйдан бақирган овоз чиқиб тинчликни бузмаса, оқибати нималарга олиб боришини айтиш қийин бўлган жуда катта жанжал чиқишидан кўрқиб турардилар.

Бизнинг бу қиссамиз бошланадиган кун кечқурун ака-укалар ишдан чарчаб қайтганларида уй жимжит эди. Ташқарида ҳам одатдан ташқари жимлик ҳукм сурарди. Олти соатдан бери қуйиб турган ёмғир, охири тинган бўлса-да, уфқларда қора қалин булутлар ҳамон ястаниб ётарди. Ҳавода заррача шабада сезилмасди. Ёмғир вақтида қишлоқ атрофидаги дарахт ва кўкатлар барқ уриб яшнади. Сув оқизиб келган кўкатларнинг хушбўй ҳиди уй теварагида анқиб турибди. Уйлар орқасидаги кўлдан бақаларнинг вақиллаши эшитилади. Шу яқиндан ўтган Падма дарёси ёмғир сувидан тошиб қуюқ қора булутлар остида айниқса даҳшатли тусга кирган эди. Дарё экинзорларининг кўп қисмини босиб, уйларга яқинлашмоқда. Чўккан ерлардан манго ва нон дарахтларининг томирлари чиқиб турибди; улар бирор таянч топиш ниятида бўшлиққа қараб панжаларини узатиб тургандай кўринади.

Ўша куни ака-ука Дукхирам билан Чхидам заминдорнинг идорасида ишладилар.

Дарёнинг саёз жойларига экилган экинлар етилиб, қишлоқ камбағаллари ё ўз далаларида, ёхуд жудкор ерларда банд эдилар. Шунинг учун заминдорнинг ишбошиси ташқарига чиқиб, фақат шу оға-иниларни кўрди, холос.

Идоранинг томи тешилган, кўп еридан чакка ўтарди. Ака-ука кунбўйи шу тешикларни ямашди. Тушда уйга боролмай, шу ерда, идорада андак тамадди қилишди. Кунбўйи ёмғирда ишлаб кийимлари жиққа ҳўл бўлди, уларга коржома берилмаган эди. Бунинг устига, таънаю ҳақоратларни одатдагидан кўпроқ эшитдилар. Суюк-суюгига нам ўтиб, ҳаммаёқлари ифлос ҳолда, қош қорайганда уйга қайтдилар. Уканинг хотини Чондора кийимининг пешини ёзиб полда ётарди. Ҳар кунгидек қовоқлари солиқ. Афт-ангори шу ёмғирли оқшом сингари ғамгин. Аканинг хотини Радха бўлса, айвонда ҳурпайиб ўтирибди. Ака-ука уйга кириб қарашса, ҳадеб йиғлайдиган бир ярим яшар бола бурчақда чалқанча ётиб яланғоч ухлаб қолибди.

— Овқат бер! — деди хотинига Дукхирам.

Радха ўтга тушган порох бочкасидай портлаб:

— Овқатни қаёқдан оламан? — деб овозининг бориचा чинқириб юборди. — Нима, ўзим бориб пул топайми?

Кунбўйи оғир меҳнат ва таҳқирлардан қақшаб қайтгач, очлик тугунидан қоронғилашган уйда хотиндан Сундай заҳарли таъна эшитишга тоқат қилолмасди.

Дукхирам яраланган йўлбарс овозини эслатадиган бўғиқ товуш билан:

— Нима дединг? — деди-ю, қўлидаги белкурак билан хотинининг бошига урди. Радха

овсининг оёқлари остига йиқилиб, шу заҳоти жон берди.

Овсини Чондора эса:

—Йўқ, тхакур⁴⁶— деб ўрнидан қўзғалди у, — агар хотиним ҳалок бўлса, мен бошқасини оламан, бордию укамни оссалар иккинчи ука тополмайман.

Аммо Чхидам хотинини жиноятчи деб айблаганда, бу ҳақда ўйлаб ҳам кўрмаган эди. У оғзига келган гапни айтишга айтди-ю, энди ўзи ҳам ларзага тушиб, ўз қилмишини оқлашга йўл қидирарди.

Ёш деҳқонинг эътирози асослидай туюлди Чокробортига.

—Ундай бўлса нима ҳам қилардинг, — деди у, — жиноят қандай зуҳур этган бўлса, шундай қилиб айтиб бер. Бари бир жиноятни яшириб бўлмайди.

Шу сўзларни айтиб Рамлочон чиқиб кеди ва шу заҳотиёқ бутун қишлоқда жанжал вақтида Чондора Дукхининг хотинини белкурак билан уриб ўлдирибди, деган дув-дув гап тарқалди.

Тўғонни уриб кетган сувдек, шов-шув билан қишлоққа политсия ёпирилиб келганда, гуноҳкор ҳам, бегуноҳ ҳам ҳамма баравар ҳаяжонда қолди.

II

Чхидам бир айтган сўздан қайтиб бўлмаслигини тушунар эди. Рамлочонга айтган гапи аллақачон бутун қишлоққа тарқалган, энди у ўзи ҳам бошқа бир важ излашга ботинмас чунки бунинг оқибати нимага олиб келишини билмасди. Шунинг учун хотинини қутқазининг бирдан-бир йўли деб, илгари айтганларини рад этмай, сўроқ вақтида ишни чигаллаштириш фикрида эди.

Чхидам хотинига айбни ўз бўйнига олишни таклиф этди. Бу илтимос уни ҳанг-манг қилиб қўйди.

—Менинг гапирадиган гапларимдан ташвиш қилма, — деб далда берди унга Чхидам, — бари бир биз сени қутқариб оламиз.

У хотинига тасалли берди-ю, лекин ўзи ваҳимага тушиб, томоқлари қуруқшади, ранглари мурдадай оқариб кетди.

Чондора энди ўн саккиз ёшга қадам қўйган эди. Унинг юзлари ширмондай, бақувват, ҳаракатчан гавдаси шундай чиройли эдики, юрса ҳам, қайрилса ҳам, эгилса ҳам, хуллас ҳамма ҳолатда ўзига ярашарди. Чондора янги қайиқча сингари тез, енгил ҳаракат қилар, кийимларида эса бирор ғижим топилмасди. У ҳар бир ишни ғайрат ва меҳр билан бошлар, кўчага чиқиб гаплашишни яхши кўрар, қўлига кўза олиб, қудуқ бошига келаркан, рўмолини қия қилиб, чақнаб турган ўткир қора кўзлари билан ўтган-кетганни кузатишга жуда ишқибоз эди.

Акасининг хотини Радха Чогндоранинг тамом тескариси: сусткаш, ялқов, искирт эди; у на бошидаги рўмолини, на қўлидаги гўдакни, на уй-рўзғор ишларини эплай оларди. Тағин, бирор иши бўлмаган ҳолда, муғамбирлик қилиб ўзини ҳамиша банд қилиб кўрсатарди. Чондора у билан камдан-кам гаплашарди — шунчаки айтган бир-икки оғиз сўзи учун овсини шаллақилик қилиб бақирар, шанғиллаб қарғгани қарғган эди.

Ажабки иккаласининг ҳам хулқи ўз эрининг хулқига ўхшарди. Дукхирам узун бўйли, барваста, ясси бурунли йигит. Кичик кўзлари борлиқнинг моҳиятини тушунмай, шу билан бирга, сўрашга ҳам ботинмай тургандай, савол назари билан қарарди. Хуллас, бундай ювош, бақувват, айни замонда лапашанг одамни қидириб топиш қийин.

Чхидам бўлса, ялтироқ қора тошдан маҳорат билан ясалган ҳайкалга ўхшарди. У жуда ҳам келишган йигит бўлиб, ҳамма аъзолари мутаносиб, уйғун, нақ камолотнинг намунаси эди. Унинг ёғланган қуюқ қора сочлари ҳамиша таралган, бунинг устига, ўзи ҳам покиза кийинар, андак олифтанома ҳам бўлиб юрарди. Ҳеч ким дарёга Чхидамчалик юқоридан ташлаб шўнғимас, ҳеч ким унингдек бир забт билан қайиқни итариб юборолмас, ҳеч ким унчалик

⁴⁶ Тхакур — ҳурматли кишиларга ҳиндлар шундай деб мурожаат қилишади.

чаққонлик билан бамбук тепасига чиқиб, ёш новда синдириб тушолмас, қисқаси — у нимаики қилса, ҳамма ишида тартиб, фаҳм-фаросат сезиларди.

Чхидамни қишлоқдаги соҳибжамол қизларга бепарво қарайди деб ҳам бўлмасди, лекин, гоҳо қизлар олдидан савлат тўкиб ўтса-да, ўзининг ёш хотини Чондорани ҳаммасидан яхши кўрарди.

Баъзан эру хотин орасида низо чиқиб, айтишиб қолишса ҳам, бир-бирларини ҳақорат қилишмасди. Тотув яшашларининг бир сабаби, асосан, шундан иборатки, агар Чхидам Чондора сингари соҳибжамол, лекин енгилтак хотиннинг жиловини бўш қўйиш ярамайди, деб ўйласа, Чондоранинг фикрича, унинг эри кўзи билан хотин овлайди, бордию уни рашк занжири билан боғлаб қўйилмаса, бир кун эмас, бир куни уни ташлайди-кетди.

Юқорида айтилган воқеадан бир оз илгарироқ эр-хотин орасида жиддий бир жанжал чиқди. Чондора эрининг баъзан ишни баҳона қилиб қаёққадир кетиб қолаётганини пайқади. Масалан, охирги марта у икки кун йўқолиб кетиб, уйга пулсиз, қуппа-қуруқ қайтиб келди. Буни кўрган Чондора ҳам, ишлар чатоқ экан, мана бўлмаса деб, уйдан тез-тез кетиб қоладиган бўлди. У кўпроқ пристанга борарди ва кўчадан қайтиши билан Каши Можумдарнинг кичик ўгли ҳақида эси кетиб гапирадиган бўлди.

Чхидамнинг ҳаёти захарланган эди. Ишда ҳам фикр-ёди шу. Бир кун келин ойиси Радханинг олдига келиб хотинидан ҳасрат қилди. Радха бу гапни эшитиб чапак чалиб юборди ва мархум отасининг арвоҳини шафе келтириб, бобиллаб кетди:

—Қараб тур, ҳали бу бахти қора бир балони бошламаса деб қўрқаман. Мен жуда яхши биламан бугун-ерта у бир фалокатга сабаб бўлади!

Шу пайтда қўшни хонадан чиққан Чондора салмоқлаб:

—Нимадан бунча қўрқяпсиз овсин? — деди. Икки хотин орасида қаттиқ жанжал бошланди. Чхидам қонга тўлган кўзлари билан хотинига тикилиб:

—Агар яна ёлғиз пристанга борганингни эшитсам, суякларингни мажақлаб ташлайман! — деб бақирди.

Чондора бўлса:

—Ҳали шундайми? Майли, менинг суякларим мажақланса мажақланиб қўя қолсин, — деди-ю, кўчага қараб йўл олди.

Бироқ Чхидам бир сакраб унга етиб олди. Сочидан ушлаб уйга итариб юборди-да, эшикни қулфлаб кетди. Кечқурун ишдан келиб қараса, эшик очиқ — уйда ҳеч ким йўқ. Бу пайтда Чондора уч қишлоқни босиб ўтиб, тоғасининг қишлоғига яқинлашган эди.

Чхидам кўп ялиниб-ёлвориб, хотинини аранг олиб келди шу билан ўз мағлубиятига иқроп бўлди.

Чхидам билдики, кафтдаги симобни қўл билан ушлаб бўлмагандек, бу нозанин жувонни ҳам уйда тутиб туриш мумкин эмас. У ортиқ зўравонлик қилмади, аммо доим нотинч эди. Ёш, ўжар хотинининг серташвиш муҳаббати унинг учун азобдан иборат бўлиб қолди. У баъзан Чондора ўлса анча енгил бўларди, чунки оиим танг-рисидан ҳеч ким рашк қилмайди, деб ўйларди.

Ана шу маҳалда оилада мусибат рўй берди.

Ери Чондорани, айбни бўйнингга ол, деб авраб турганда, у донг қотиб кўзлари гўё икки лахча чўғдек бўлиб, Чхидамнинг юрак-бағрини куйдирди. Аёл изтироб ичида, гўё бу аждаҳосимон эрдан қутулиш чорасини излагандай туюларди. У эридан абадий юз ўгирди.

Чхидам хотинини, бу ишнинг қўрқадиган жойи йўқ, деб ишонтиришга, ҳатто политсия ва судда қандай жавоб беришини ўргатишга ҳам уринди. Аммо унинг узундан-узоқ насиҳатидан Чондора бирор сўзни қулоғига илмай тошдай қотиб, қимир этмай ўтираверди.

Дукхирам ҳамиша ва ҳамма ишда укасига таянарди. Чхидам унга, ўлимнинг айбдори деб Чондорани кўрсат, деганида, у:

—Унда сенинг хотининг нима бўлади? — деб сўради, холос.

— Мен уни қутқариб оламан, — деди Чхидам. Солоқмон Дукхирам эса шу билан тинчланиб қола қолди.

III

Чхидам хотинига йўл-йўриқ ўргатиб бундай деди:

— Радха мени пичоқ билан урмоқчи бўлди, мен ўзимни ҳимоя қилганда бехосдан белкурак унга тегиб кетди, дегин!

Судда воқеани шу зайлда баён қилишни Рамлочон бобо ўйлаб топди. У хотин шундай жавоб берганда, Чхидам ўзи нима дейиши ва қандай далиллар келтириши лозимлигини батафсил тушунтирди.

Бу орада етиб келган политсиячилар иш бошлаб юбордилар. Радхани Чондора ўлдирибди, деган овоза қишлоқ аҳолисининг миясига сингиб кетганди. Ҳамма гувоҳлар шуни тасдиқлардилар.

Чондора сўроқда:

— Ҳа, мен оидирдим, — деб жавоб берди.

— Нега?

— Уни кўргани кўзим йўқ эди.

— Жанжаллашиб қолганмидинглар?

— Йўқ.

— Аввал у сени ўлдирмоқчи бўлдими?

— Йўқ.

— Еҳтимол у сенга ёмон гап гапиргандир?

— Йўқ.

Бу жавоблар ҳаммани ҳайратда қолдирди. Чхидам ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Нотўғри гапиряпти! — деб қичқирди у. — Радха биринчи бўлиб пичоқ кўтарган.

Политсиячилар унга танбеҳ бериб, жим туришга мажбур этдилар. Масаланинг бирор жиҳати қоронғи қолмасин деб, Чондорани батафсил сўроқ қилишди, лекин бу фойда бермади: унинг жавоблари ҳамон боягининг ўзи эди. Радханинг биринчи боииб ҳужум этганини у қатъий рад этди. Бу аёл сира кўрилмаган ўжарлик қилди. У тўғри дор остига қараб

ёи тутган, уни бу йўлдан тўхтатгулик куч йўқ эди. Ажабо, бу қандай таҳликали кибр?

Чондора фикран эрига мурожаат қилиб: «Сени қолдириб, ўз ёшлигимни дорга бағишлайман, майли, бу туғилишимда дор менинг охирги таянчим бўлсин», — деди.

Мана, ўлимга ҳукм этилган Чондора ҳамқишлоқлари олдида шармандаи-шармисор этилган ўша беозор, чаққон, хушчақчақ жувон ёшлиқдан таниш кўчадан, аравалар ёнидан, бозор майдонидан, пристан ёнидан, Можумдаминг уйи, мактаб ва почта олдидан ўтиб, қишлоқни абадий тарк этиб бормоқда. Унинг кетидан болалар тўда-тўда боииб чопишар, тенгқур жувонлар эса, баъзилари рўмолини қия қилиб, баъзилари эшик тирқишидан, бировлари дарахтлар орқасида яшириниб, Чондорани олиб кетаётган политсиячиларга қарар, даҳшат, уят ва ғазабдан қалтирар эдилар.

Судда ҳам Чондора устига қўйилган айбга иқроп боиди. Унинг иқрорича, Радха оиим олдидан унга ҳеч қандай қаттиқ сўз айтмаган.

Гувоҳлик бериш навбати Чхидамга келди. У илтижо қилгандай қои қовуштириб, судга қараб баланд овоз билан деди:

— Жаноби судя, қасамёд қилиб айтаманки менинг хотинимда ҳеч қандай гуноҳ йўқ.

Судя унга бақариб тинчлантиргач, сўроқ бошлади. Чхидам бўлган воқеани тўппа-тўғри сўзлаб берди.

Аммо судя унинг сўзларига ишонмади, чунки энг ишончли бош гувоҳ Рамлочон воқеани қўйидагича тасвир этди:

— Мен жиноят рўй берган жойга ўша заҳотиёқ етиб келдим. Гувоҳ Чхидам менга бўлган воқеани батамом сўзлаб берди. У менинг тиззаларимни қучоқлаб туриб: «Хотинимни қандай қилиб қутқараман, шунга бир ёи кўрсатинг» — деб илтимос қилди. Аммо мен унга ҳеч нима деёлмадим. «Агар мен хотини овқат пиширмагани учун акам уни уриб оидирди десам, Чондорани қўйиб юборармиканлар», — деб сўради. Бунга мен: «Тентак, бунақа гапдан эҳтиёт бўл. Суд олдида бир оғиз ҳам ёлғон гапирмаки, дунёда бундан қаттиқроқ гуноҳ йўқ, дедим...»

Рамлочон Чондорани қутқариб қолиш учун бир қан-ча ёлғон-яшиқ важларни ўйлаб қўйган бўлса ҳам, аёл ўзини оқлашга уринмаганини кўриб, қўрқди. «Ёлғон гувоҳлик берганим учун охири ўзим жавобгар бўлмайин тағин! Яхшиси, ўз билганимни гапирай», — деб ўйлади у. Мана шу қарорга келиб, у судга ўзи эшитган нарсаларни гапирди, бироқ баъзи тафсилотларни қўшишни ҳам унутмади. Судя бу ишни кўриш учун вақт тайинлади.

Бу орада меҳнат ва савдо, қувонч ва алам — дунёда ҳамма нарса ўз навбатида давом этди. Ўтган йиллардаги сингари срабон ойида етилаёзган экинзорларга тўхтовсиз ёмғир ёғиб турди.

Политсия гуноҳкор ва гувоҳларни яна судга олиб келди. Суд биносининг ҳовлисида жуда кўп одамлар йиғилиб, ишнинг оқибатини кутмоқда эди.

Ботқоқлик бир участкани қурилиш майдонига айлантириш юзасидан Калкуттадан бир адвокат келган эди. Шу муносабат билан даъвогар тарафидан ўттиз тўққиз гувоҳ чақирилди. Неча юзлаб одамлар судга келиб, ўзларининг чигал ишларини ечмоқчи бўладилар! Ҳар ким ҳам ўз ишидан кўра жиддийроқ иш йўқ деб ўйлайди! Чхидам бу серташвиш оламга деразадан назар ташларкан, унга ҳамма нарса ўткинчи тушдай туюлди. Банан дарахтининг осилиб турган шохида какку сайрарди, қушларнинг на суди, на қонуни бор.

— Оҳ соҳиб! бир гапни ҳадеб сўрай берасизми? — деди Чондора.

— Гуноҳингни бўйнингга оласанми? — деди судя. — Бунинг учун қандай жазо берилишини биласанми?

— Йўқ, — деди аёл.

— Сени дорга осадилар.

— Босган изларингиздан ўргилай, соҳиб: шу иш тезроқ бўла қолсин! — деб қичқирди Чондора. — Хоҳлаганингизни қилинг, менинг тоқатим қолмади!

Суд залига Чхидамни олиб кирганларида Чондора ундан юз ўгирди. Судя унга мурожаат қилиб:

— Мана бу гувоҳга қараб айт-чи, у сенга ким бўлади? — деди.

Хотин юзларини қоии билан бекитиб жавоб берди:

— Менинг эрим.

— У сени севадимми?

— Севганда қандоқ! — жавоб берди у.

— Сен-чи, сен уни севмайсанми?

— Жону дилдан севаман!

Сўроқ навбати Чхидамга келганда, у:

— Мен ўлдирганман, — деб туриб олди.

— Нима учун?

— Овқат сўраганимда бермагани учун. Дукхирамдан сўроқ бошланганда у беҳуш бўлиб қолди. Ўзига келгач:

— Мен ўлдирганман, соҳиб, — деди.

— Нима сабабдан?

— Овқат бермагани учун.

Гувоҳлардан қайта-қайта сўраб, суд, бу ака-укалар хотин кишини шармандаларча дорга осилишдан халос этиш учун айбни ўз бўйларига олмоқдалар, деган қатъий фикрга келди.

Аммо Чондоранинг ўзи ҳамма жойда — политсия участкасида ҳам, судда ҳам бир айтганини такрорлай берди. Унинг жавобларида заррача иккиланиш сезилмасди. Икки адвокат, ихтиёрий

равишда, уни ўлимдан қутқозиш учун ҳимоя қила бошлади, бироқ, охири уларнинг ҳам ҳафсаласи пир боииб, ўзига қўйиб беришди.

Бир вақтлар, ёшлик тонгида кулча юзли, жажжигина қорача қизча, қўғирчоқларини қолдириб, ота уйдан қайнота хонадонига келиб кирган эди. Ўша қувончли никоҳ кечаси букун юз берган бу воқеани ким ҳам тасаввур эта оларди! Ота, нима бўлганда ҳам қизимга яхши тарбия бердим, деб беармон кўз юмди.

Осишдан олдин кўнгилчан бир врач Чондорадан, бирор одамни кўришни истайсанми, деб сўради.

— Мен онамни кўришни истардим, — деди Чондора.

— Еҳтимол, эринг билан кўришишни хоҳларсан, уни чақириб берайми?

— Йўқ, ўлган яхши! — деб жавоб берди Чондора.

ЖОГЕШШОРНИНГ ҚУРБОНИ

Жогешшор қачонлардир туппа-тузук ҳаёт кечирар эди. Ҳозир эса, унинг нураган лойшувоқ уйида илонлар, қурбақалар ва кўршапалақлар ўрмалайди. Чол бўлса, кичик кулда яшаб, зериккан чоғларида «Бхагавад-гита»ни ўқиб вақт ўтказди.

Ўн бир йил илгари у қиз кўрди. Ўша маҳалдаёқ унинг бир вақтлардаги фаровонлик оғи бота бошлаган эди. Шунинг учун бўлса керак, қизига Комола⁴⁷ деб ном қўйди. Бу хийладан мурод маъбудаларнинг энг инжиғи — Лакшмининг диққатини бу уйга жалб этиш эди.

Гарчи бу найрангдан ҳеч нарса чиқмаса-да, ҳар ҳолда, маъбуда Лакшми қизнинг чеҳрасига бир нигоҳ ташлаб қўйди — Комола соҳибжамол қиз бўлиб ўсди.

Жогешшор қизини эрга бериб, бирор нарса ортиришни хотирига ҳам келтирмаган эди. Унга ким қўйибди бу ҳақда ўйлашни! Шу атрофдан битта-яримта мўмин-қобилни топиб, Комолани узатиб юборса бўлди-да.

Лекин аммаси бошқача ўйларди: унинг севиқли жияни фақат бадавлат хонадонга тушиши керак! «Мен топган-тутганимнинг ҳаммасини сепига бераман» — деб аҳд этди у. Ниҳоят, у шастр ўқиш билан банд бўлган акаси Жогешшорни куёв қидиришга жўнатди.

Чол Ражахига бориб таниш бир адвокатнинг уйига қўнди.

Адвокатнинг мижозлари орасида Гоуршундор Чоудхури деган бир заминдор бўлиб, унинг бирдан-бир ўғли Бибхутибушон колледжда ўқир, адвокатнинг уйида тарбияланарди.

Бу йигитнинг Комолани қачон ва қандай қилиб кўрганлиги бир худодан бошқа ҳеч кимга маълум эмас.

Жогешшор, табиийки, худонинг бу макрини ўйлаб-ўйлаб тагига етолмади. Бибхутига бўлажак куёвим деб қараш унинг хаёлига ҳам келган эмас. Бу мўмин чол ўзига бино қўйишни ҳам, елиб-югуришни ҳам билмасди. Бибхути эса, хушбичим, жонон йигит! Шундай йигит унга куёв бўлармиди!

Жогешшор адвокатнинг ёрдами билан қизи ажойиб куёв топди. Йигит жуда билимдон бўлмаса ҳам молу дунёси етарли. У йилига давлат хазинасига уч минг икки юз етмиш беш рупия солиқ тўлайди, шундоқ бўлгач, бирор ўқув юртини битирмаган бўлса ҳеч боқиси йўқ.

Қиз ҳам куёвнинг ота-оналарига маъқул бўлди. Улар адвокатнинг уйида меҳмон бўлиб, сутда тайёрланган ширинликлар ва норанж ёнғоғидан пиширилган тансиқ таомлар тановул этишди.

Бу даракни эшитиб эртасига Бибхути Жогешшоминг уйига келди. Чолнинг кайфи чоғ эди, у меҳмонни сийламоқчи бўлди. Аммо йигит иштаҳаси йўқлигини айтиб, ҳеч нарса емади ва бирор оғиз гапирмай чиқиб кетди.

Ўша куни кечқурун адвокат Бибхутидан хат олди. Йигит, Жогешшоминг қизи менга жуда ҳам маъқул, мен ўшанга уйланаман, деб ёзибди. «Ана холос, — деб ўйлади адвокат, — мен балога қоладиган бўлдим. Энди Гоуршундор ўғлининг қариндошимга уйланишини фақат мендан кўради».

Ўтакаси чиққан адвокат Жогешшорни қишлоққа юбо-риб, Комоланинг тўйини тезлатишга уринди, ўз тарбиясидаги йигитга эса, фақат ўқиш билан шуғуллан, бошқа ҳар қандай фикрни йиғиштириб қўй, деб насиҳат қилди.

Бироқ бу насиҳат Бибхутининг жаҳлини чиқариб, ўжарлигини оширди, холос.

Жогешшоминг кулбасида зўр бериб тўй тарадудини кўра бошладилар.

Кунлардан бир кун Жогешшор яшаган қишлоқда Бибхутининг ўзи пайдо бўлди.

— Марҳамат, азизим, марҳамат, — деди бесаранжом чол.

«Меҳмонни қаерга ўтқизиш, нима билан меҳмон қилиш керак? Ахир, мен шаҳарликларга ёқадиган таомни қаёқдан олай», — деган ташвишда қолди у.

Бибхути чўмилиш олдидан тош курсида ўтириб баданига хушбўй нарсалар суркай бошлади.

⁴⁷ Комола — маъбуда Лакшмининг сифати — нозик маъносида.

Комоланинг аммаси узун бўйли, барваста йигитнинг фил суягидай оқ баданига қараб маҳлиё бўлди.

— Қани энди шу йигит бизнинг Комолани ола қолса, — деб шивирлади у, Жогешшоминг қулоғига.

Чол қўрққанидан кўзларини катта очиб:

— Бўлмағур гаплами қўйсанг-чи, — деб юборди.

— Ҳа, нима бўпти? Яхши ният, уриниб кўриш керак.

Амма мол бозордан пишлоқ олиб келиб, меҳмонга овқат тайёрлай бошлади.

Овқатдан кейин Бибхути хижолатда қизариб-бўзариб чолнинг қизига оғиз солди.

Шошиб қолган Жогешшор бу катта янгиликни дарҳол синглисига етказди.

— Жуда соз, азизим! Лекин бунақа ҳовлиқишнинг кераги йўқ! — деди аёл. Уни бирор нарса билан ҳайратда қолдириш анча мушкул эди. Агар Кобил амири ёхуд Хитой ҳоқони остонанга келди, деса ҳам бу аёл ҳайрон бўлмас эди.

Лекин Жогешшор сира ўзини босолмади. У йигитнинг қўлидан ушлаб:

— Азизим, ишқилиб бизни хижолат қилиб қўйма, — деб ёлворарди.

Бибхути, қизга ниятини расмий равишда билдириб, отасининг ҳузурига жўнади.

Гоуршундор саводсиз эди, шунинг учун ҳам ўғлининг билимдонлигидан жуда фахрланарди. У ҳамиша ўзининг нодонлиги ва маданиятсизлигини Бибхутидан яширишга уринар, ўғлим кўнглида мен учун уялмасайди, саводсизлигимдан нафратланмасайди, деб жуда қўрқарди.

Шундай бўлса ҳам, ўғлининг камбағал қизга уйланиш ниятида эканини билиб жаҳли чиқди.

Йигит отасининг сўзларини бошини қуйи солиб тинглади. Чол бир оз ҳовуридан тушгач, ўзини тутиб сўзларига яқун ясади:

— Мен унинг сепидан қуруқ қоламан деб гапираётганим йўқ. Бўлажак қайнота билан савдолашиб ўтирадиган пасткаш одам эмасман. Келиним яхши оиладан бўлсин дейман, холос.

Шунда Бибхути унинг яқиндагина камбағаллашиб қолган мўтабар авлодга мансуб эканини айтди.

Гоуршундорнинг эътироз қиладиган жойи қолмай, ночор рози бўлди, лекин дилида Жогешшорга кек сақлаб қўйди.

Комола билан Бибхутини фотиҳа қилишди, олиқ-солиқлар ҳақида ҳам келишиб олишди, лекин тўйни қаерда ўтказишга келганда сира ҳам бир фикрга келишолмади. Гоуршундор ўғлининг никоҳ тўйини катта дабдаба билан ўтказмоқчи эди, Бурашитолдаги кулба эса бундай маросимга нобоп. У қайсарлик қилиб, тўй ўз уйимда бўлади, деб туриб олди.

Комоланинг аммаси эса, хуноб бўлиб йиғлагани йиғлаган эди: «Ахир, биз ҳам бир вақтлар яхши кун кўрардик. Тўғри, Лакшми биздан юз ўғирди, шунинг учун биз ўз шаънимизни поймол қилиб, аждодларимизнинг муборак хотирасини таҳқирлашимиз лозимми? Йўқ, бундай шармсорликка йўл қўйиб бўлмайди. Майли, уйимиз похол билан ёпилган бўлса ҳам, тўй фақат ўзимизда бўлади!»

Ювош Жогешшор анча қийин аҳволда қолди. Ниҳоят, Бибхутининг қўллаши билан тўйни келинникида ўтказмоқчи боидилар.

Гоуршундор ва унинг хешу ақраболари Жогешшорни баттар ёмон кўриб қолдилар. Улар, куёвни огоҳлантирмай, жуда кўп куёвнавкар бошлаб бориб, бу гердайган камбағалнинг таъзирини беришга аҳд қилдилар.

Тўй бойшах⁴⁸ ойда бўлиши керак эди. Жогешшор бор-йўғини тўйга сарф этди. Уйига айвон қилди. Пабнадан ун, ёғ, қанд ва бошқа масаллиқлар олиб келди.

Амманинг ҳам жиян тўйига атаган пуллари тамом бўлаёзди.

Худди ўчакишгандай, тўйга икки кун қолганда ҳаво айнади. Даҳшатли бўрон кўтарилиб, сел қуя бошлади. Сўнгги йигирма беш йил мобайнида бундай сел бўлганини ҳеч ким эслолмасди.

⁴⁸ Бойшах — ҳинд календарига биринчи ой, апрел — мартга тўғри келади.

Гоуршундор олдинроқ ҳаракат қилиб, стансияга бир неча фил ва тахтиравон юборди. Жогешшор қўшнилариининг соябон араваларини ёллади, ҳаво ёмон бўлгани учун аравакашлар боришга кўнмадилар. Жогешшор ялиниб-ёлвориб, икки баравар ҳақ тўлашга ваъда қилиб, уларни аранг кўндирди. Бу араваларга тушган одамлар эса дарғазаб бўлиб кетдилар.

Қишлоқ йўлини сув босган эди. Филлар оёқларини ёпишқоқ лойдан кўтаролмас, араваларнинг филдираги зўрға айланарди. Ёмғир ҳамон шариллаб қуймоқда. Куёвнавкарларнинг ҳаммаёғи хўл, лой. Улар бундай хўрлик учун ўч олишга аҳд қилишди! Шўрлик Жогешшор бемаҳал ёмғир учун ҳам жавоб беришга мажбур эди.

Ниҳоят, куёв ўз қавм-қариндошлари, ёр-дўстлари билан қайнота уйига етиб келди. Кутилмаганда бунча меҳмоннинг пайдо бўлишини кўриб боёқиш Жогешшорни ваҳима босди. «Бунча одамни қаерга жойлай-ман», — деб ўйларди у.

Чол икки қўли билан бошини ушлаб:

— Жуда ёмон бўлди-ку, энди шарманда бўла-ман, — деб ғудирлар эди.

Жогешшор бу ойда бунча ёмғирнинг қаердан пайдо бўлишини сира тушунолмасди.

Янги айвон атрофидан сув шариллаб оқмоқда. Аслида тор жой, атрофда сув оқиб турганида янада торроқ туюлар эди. Шунда қишлоқнинг каттаю кичиги Жогешшорга ёрдамга келди. Уларнинг қий-чуви ёмғирнинг шарил-лашига қўшилиб кетди. Гўё биров денгизни чайқагандай туюларди.

Қишлоқ оқсоқоллари, муносиб иззат-ҳурмат кўрсатолмаганлари учун меҳмонлардан узр сўрадилар.

Куёв таомилга мувофиқ, ичкарига кириб кетди. Унинг ҳамроҳлари:

— Очдан ўлдик-ку, бизга овқат беринглар! — деб тўполон қилишарди.

Бечора Жогешшор икки букилиб, хафа бўлманглар, деб илтижо қиларди.

— Мен қўлимдан келганча ҳаракат қилдим, — дерди у, — таом тайёрладим, бироқ ҳаммасини сув босиб кетди...

Дарҳақиқат, масаллиқларнинг бир қисми ханузгача Пабнадан келмаган эди. Бунинг устига чалавайрон ошхонага сув кириб, печкани фарқ этди, бор масаллиқ ҳам сув остида қолиб, бўтқага айланди.

Бурашитола унча бой қишлоқ эмас эдики, у ердан керакли масаллиқлар дарров топила қолса.

Гоуршундор мамнун бўлди. Уни қувонтирган нарса Жогешшорнинг бошига тушган кулфат эди.

— Меҳмонларни оч қолдириш яхши эмас, бирор чора кўриш керак-да! — деди зарда қилиб.

Жаҳли чиқиб турган меҳмонлар ғовға кўтаришди:

— Биз стансияга чиқиб, поездга ўтирамыз-да, уй-уйимизга кетамиз! — деб бақаришди.

Жогешшор қўл қовуштириб ёлворарди:

— Сизлардан ўтиниб сўрайман, кетманглар. Ҳали у-бу нарсам бор. Бизнинг ўлкамиз ажойиб пишлоғи билан донг чиқарган. Мен пишлоқ ва бошқа ширинликларни кўнглингиз хоҳлаганча топиб келаман. Нима бўлса ҳам кетманглар! Бундай кўнгилсиз ҳодиса рўй бергани учун нечоғли хафа эканимни бир худонинг ўзи билади.

Сутфурушлар Жогешшорни қўллаб юбордилар:

— Қўрқманг, мухтарам, биз сизга пишлоқ билани ширинликни қўлимиздан келганча топиб берамиз, — дедилар улар.

Агар меҳмонлар оч қайтишса, бутун қишлоқ иснодга қоларди. Шунинг учун сутфурушлар жуда кўп пишлоқ келтиришди.

Ўзаро шивирлашиб олгач, меҳмонлар мезбондан сўрадилар:

— Сиз ростдан ҳам пишлоқ қанча керак бўлса шунча топа оласизми?

Жогешшор бир оз нафасини ростлади.

— Албатта.

— Бўпти, олиб кела беринг!

Меҳмонлар яна қайтиб ўтиришди. Гоуршундор бир чеккада жим туриб, аҳволни зимдан кузатар эди. Ёмғирда ҳовуз тошиб, меҳмондорчилик учун тuzалган жойнинг атрофида ҳам лойқа кўлмак сув ҳосил бўлган: пишлоқ келтирилган ҳамон меҳмонлар уни ел-каларидан ошириб шундай ирғитдиларки, шалоп-шалоп этиб лойга тушаверди.

Боёқиш чолнинг кўзларига жиққа ёш тўлди. Аммо у қайта-қайта узр сўраб илтижо қиларди.

— Мен хоксор бир одамман, мени ранжитиб нима қиласиз?! — дер эди у.

Қайси бирдир тошюрак кулди:

— Сиз келиннинг отаси, ўз гуноҳингизни юволмайсиз. Қишлоқ оқсоқоллари ҳам Жогешшорга таъна қила бошладилар.

— Агар қизингни ўз бараварингга берганингда бундай кулги бўлмас эдинг, — дейишди нафрат билан.

Ичкаридан йиғи эшитилди, қизнинг катта бувиси ташқаридаги тартибсизликдан хўрлиги келиб йиғлаб юборди. Бунга кўриб набираси ҳам йиғлади. Шунда келиннинг аммаси Бибхутининг ёнига келди:

— Биз камбағалмиз, узр сўраймиз. Лекин бизни масхаралаб, тўйни бузишнинг нима ҳожати бор?

Бу вақтда сутфурушлар пишлоқнинг лойга ирғитаётганларини кўриб, жанжал кўтармоқчи бўлиб турган эдилар.

Жогешшор нима бўлса ҳам уларни тинчителишга ҳаракат қиларди: у меҳмонлар билан сутфурушлар орасида жанжал чиқмасайди деб қўрқарди.

Бу ҳангома бўлиб турган жойга, қутилмаганда, куёв чиқиб келди.

— Шу ишлар бизга муносибман, — деди бўғиқ овоз билан отасига қараб. Йигит пишлоқ солинган патнисни ўзи олиб меҳмонларнинг олдига қўя бошлади.

— Сизлар орқароқда турунлар, агар бирор киши пишлоқни лойга ташласа, олиб жойига қўйинлар, — деди у сутфурушларга.

Бир неча киши ўтиришини ҳам, туришини ҳам билмай, Гоуршундорга қаради.

Бибхути Гоуршундорни таклиф этди:

— Ота, ўтиринг энди, вақт алламаҳал бўлиб қолди. Гоуршундор ўтирди. Унинг олдига ҳам хурмо япроғида пишлоқ қўйдилар.

ЕЧИЛГАН ЖУМБОҚ

I

Жиракотлик Кришногопал Шоркар заминдорликни ва оила бошлиғи вазифасини катта ўғлига топшириб, ўзи Банорасга жўнади.

Вилоятнинг ҳамма камбағаллари шу муносабат билан ҳасрат-надоматга қолдилар. Бундай олиҳиммат ва одил бир зотни бизнинг давримизда топиш қийин.

Янги заминдор — Кришногопалнинг ўғли Бипинбихари эса, ҳозирги замон кишиси. У ўқимишли, илмий унвони бор, соқол қўйган, кўзойнак тақиб юради. Бошқаларга қўшилмайди. Хулқи ўзгаларга ибрат бўларлик — чекмайди, қимор ўйнамайди. Кўриниши ёқим-той. Бироқ жуда қаттиққўл. Эски хўжайин уларга анча меҳрибон эди. Янгиси эса, вақтида тўланмаган бир пайсани ҳам кечмайди. Бунинг устига, у тўланмаган қарзга бир кун ҳам муҳлат беришга рози эмас.

Бипинбихари хўжалик ишларида кўпгина нуқсонларни топди. Отаси брахманларга ер бериб, улардан солиқ олмабди. Кўп деҳқонлар ижара ҳақини қисман беришибди, холос.

«Отам жуда кўнгилчан эди, — деб ўйлади Бипинбихари. — Ундан нимани сўрашса бераверган. Мен бунга чек қўяман. Биринчидан, — дер эди у ишонч билан, — ердан келган даромад билан яшаб, ҳеч иш қилмайдиган бу бекорчи хўжалар кимга керак? Уларга раҳм қилиш — ялқовлик ва такасалтангларни рағбатлантиришдан бошқа нарса эмас. Иккинчидан, ҳозир илгаригига қараганда ҳамма нарса қиммат, кун кечириш оғирроқ, одамшаванда кишиларга эса янада каттароқ талаблар қўйилган. Ҳозир ўз обрўйингни сақлаш учун уч-тўрт марта ортиқроқ сарф қилишга тўғри келади, пулни ҳовучлаб сочиш, сармойани совуриш ярамайди. Илгари бой берилган ҳамма нарсани аста-секин йиғиб олишга ҳаракат қилиш зарур. Бу менинг бурчим».

Бипин иккиланмай ўз бурчини адо этишга киришди. У ижарачилардан отаси ҳадя қилган мол-мулкни ҳам тортиб олди, тез фурсатда уларда деярли ҳеч нарса қолмади.

Деҳқонлар ўз оғир аҳволларидан шикоят қилиб, бирин-кетин Банорасга хат юбора бошладилар. Баъзилари Кришногопалнинг оёқларига йиқилиб арз-дод қилиш учун ўзлари Банорасга бордилар.

Собиқ хўжайин, хўжаликни бу тарзда бошқариш яра-майди, деб ўғлига хат ёзди. Ўғли бунга эътироз билдирди. «Илгари, — деб ёзди у отасига, — даромад турли манбалардан келгани учун заминдорлар билан ижарачилар бир-бирига ён берардилар. Янги қонун бўйича эса, заминдорга фақат солиқ тўплаш ҳуқуқи ва унинг ягона даромад манбаи бўлган ижара ҳақини тўла-тўқис йиғиб олиш қолган, холос. Мен бундан ортиқ ҳеч нарса талаб қилмайман. Ижара ҳақидан ўзга ҳеч қандай даромадимиз йўқ, агар биз хайр-саховатга зеб берсак — хонавайрон бўламиз. У ҳолда мол-мулкимиз қўлдан кетиб, обрўйимиз ер билан яксон бўлади».

Замон руҳига мос келадиган бу зайлдаги жиддий ўзгаришлар дастлаб Кришногопални ташвишга солиб қўйди. Аммо у, кейинча, ҳозирги замонда қандай иш юритишни биздан кўра шу замона ёшлари яхши билади, эҳтимол илгариги иш услуби ҳозирга тўғри келмас, деган фикрга келди. «Агар мен узоқдан туриб ҳар нарсага аралаша берсам, деб ўйларди у, — ўғлим: «Ундоқ бўлса бу ишни ўзингиз қилинг» деб қолиши мумкин. Мен эса ҳозир бундай ишлар билан шуғулланишга қодир эмасман».

Шу фикрга келгач, чол қолган умрини таот-ибодат билан ўтказишга қарор қилди.

II

Бу орада Бипинбихари кўп одамлар билан судлашиб, даъвода устун чиқиб, ҳаммасини ўз фойдасига ҳал қилди. Ижарачиларнинг аксарияти қўрқиб, бўйсунушга мажбур бўлди. Фақат

бир киши, Мирзо Бирининг ўғли Озимуддин Бишшашгина ўжарлик қилиб, бўйсунмай туриб олди.

Бипинбихарининг ҳаммадан кўпроқ ана шунга ғазаби келарди. Агар унинг отаси бирор брахманни ер солиғидан озод қилса, буниси бир нав, бироқ қандайдир бир мусулмоннинг ҳеч қанақа солиқ тўламай, ҳосилдор ердан фойдаланиб келишига сира тушуниб бўлмайди.

Қишлоқ мактабида жамоат пулига ўқиган бу мусулмон боласи афтидан ўзини бахтиёр санаб, ҳеч ким билан ҳисоблашмай кўйибди.

Бишшаш оиласи кўпдан буён эски хўжайиннинг илтифотидан фойдаланиб келарди. Буни Бипин собиқ хизматчиларидан билиб олди. Лекин улар ҳам бунинг сабабини билишмасди.

Еҳтимол бева кампирнинг йиғлаб-сиқташларини кўриб қари хўжайиннинг раҳми келгандир. Бироқ мусулмон фарзандига бундай имтиёз бериш Бипинга сира ҳам маъқул кўринмади. Чунки Бипин уларнинг ўтмишда камбағал ва муҳтожликда яшаганларини кўрмаган, у фақат бу оиланинг фаровонлигинию сабаби номаълум ғурурини кўрган, холос. Унга мусулмонлар раҳмдил отасини виждонсизларча алдаб, молу мулкининг бир қисмини ўғирлагандай туюларди.

Бироқ Озимуддин ҳам бўш келмайдиган йигит эди.

— Мен ўлишга розиман, — деди у, — лекин ўз ҳуқуқимдан заррача чекинмайман!

У билан Бипин орасида қаттиқ кураш бошланди. Озимуддиннинг онаси заминдор билан олишиб юрма, деб насиҳат қиларди.

— Ўшанинг илтифоти билан биз кўпдан бери яхши яшаб келдик, — дерди у, — бизнинг вазифамиз итоаткорлик. Унга бир оз ён бера қол, болам.

— Она, сиз ҳеч нарсани тушунмайсиз, — деб эътироз қилди ўғли.

Ҳамма даъволар унинг зарарига ҳал бўлди, бироқ бу мағлубият унинг қайсарлигини оширди, холос. Озимуддин ўз мол-мулкини сақлаб қолиш учун ҳамма чораларни кўрди.

Онаси Мирзо биби бўлса, бир куни мева-чева, совға-салом олиб, яширин равишда Бипин бабу ҳузурига келди.

Кампир Бипинга маъюс назар солди-да, енгига астагина қои тегизиб, илтижо этди:

— Бипин бабу, сиз бизнинг отамизсиз, олло таоло сизни ҳаргиз кам қилмасин. Озимни ҳалок қилманг. Бу иш сизга муносиб эмас. Мен ўғлимнинг тақдирини сизга топшираман. Унга ҳали эс кирмаган, ёрдамга муҳтож, акалик қилинг. Шунча катта давлатингизнинг бит заррасига эгалик қилгани хафа боишингизга арзимамайди.

Бу кампир Бипиннинг оиласига суқилиб киришга урина-ётгандай туюлди. Бу юзсизларча ҳаракат унинг ғазабини янада оширди.

— Сен хотин кишисан, ҳеч нарсани тушунмайсан, — деди Бипин, — агар бирор нарса ҳақида сўзлашиш лозим бўлса, менинг олдимга ўғингни юбор.

Шундай қилиб Мирзо биби ўғлидан ҳам, бегона кишидан ҳам бир хил гап эшитди: «Сен ҳеч нарсани тушунмайсан». Энди унга кўзёшларини артиб, тангрининг номини такрорлаб, уйга қайтишдан ўзга чора қолмаган эди.

III

Иш жиноий суддан округ судига, ундан олий судга ўтди. Судлашиш бир ярим йил давом этди. Ниҳоят, Озимуддин қулоқларигача қарзга ботгач, шикоятлар суди ишни қисман унинг фойдасига ҳал қилди.

Бироқ у эндигина йўлбарс — заминдор чангалидан халос бўлганда, унга тимсоҳлар — пулдорлар ҳужум бошлади, яъни пайт пойлаб турган судхўрлар вексилларини пеш қилиб, пул талаб қилдилар.

Қарзларни тўлашга қодир бўлмаган Озимуддиннинг мол-мулкини ким ошди қилиб сотиш бозор кунига — душанбага тайинланди.

Бозор дарё соҳилида эди. Ёмғирлар мавсуми бўлгани учун дарё лим-лим тўлиб оқарди.

Савдогарлар ҳамма жой да — қирғоқда, сувда, қайиқда савдо қилардилар. Ҳаммаёқни шовқин-сурон тутганди. Деҳқонлар бу ойда бозорга жуда кўп чоранж ёнғоғи ва балиқ келтирган эдилар.

Ҳавони булут қоплаган, савдогарлар ёмғирдан қўр-қиб, бамбук ёғочларидан айвончалар ясаб олишган.

Озимуддин ҳам озиқ-овқат олиш учун бозорга келди. Аммо бир пайса ҳам пули йўқ эди, букун унга ҳеч ким қарзга мол бермади. У болта билан мис товоқ олиб келган, уларни гаровга қўйиб, бир оз пул олмоқчи эди.

Бипин бабу кечки пайтда сайр-томошага чиқди. Бир неча муҳофизлар калтак ушлаб, уни қўриқлаб борардилар. Оломоннинг ғала-ғовури заминдорнинг диққатини жалб этди. У бозор дарвозаси олдида тўхтаб, қоровулдан, ишларинг қалай деб суриштирди.

Ўз душманини кўрган Озимуддин болта кўтариб Бипинга ташланди. Уни шу ондаёқ қуролсизлантириб, политсияга топширдилар. Бозорда эса савдо-сотик давом этарди.

Бипин бабу бу ҳодисадан қувонмади деб айтиш мумкин эмас. Таъқиб остида қолган одам таъқидчига қўл кўтарди Ахлоқ ва одобга зид бўлган бу хатти-ҳаракат учун жазо берилиши керак. Энди у аблаҳ ўз қилмишига яраша жазосини тортади.

Бипиннинг ичкари ҳовлисидаги хотин-халажнинг қаҳр-ғазаби чексиз эди.

— Бу харомзоданинг қилмишига қаранг-а, — дейишарди улар. Аёллар ҳам энди Озимуддин хўп жазосини тортади-ку, деб ўзларига тасалли берардилар.

Тул хотиннинг ҳувиллаб қолган уйи тимқоронғи эди. Унинг емоққа ҳеч нарса йўқ. Ўғлининг қамалиши унинг учун дунёдаги энг мудҳиш ҳодиса эди. Бошқалар бу ҳодисани аллақачон унутиб, биров овқат ер, биров ухлар, биров дам олар эди. Бутун оламда унинг ўғлини ҳимоя қилгудек бирор кимса йўқ эди.

Озиб-тўзиган кампир қоронғи кулбада танҳо ўтирар, умидсизликка тушганидан ўз додини кимга айтишни билмасди.

IV

Бир неча кун ўтди. Ниҳоят, суд муовини иш кўриладиган кунни тайинлади. Бипин гувоҳлик бериши лозим эди. Илгари заминдорлар ҳеҳ қачон гувоҳлик бермаганлар. Аммо Бипин гувоҳ тариқасида сўроқ беришга рози бўлди.

Суд бўладиган кун, Бипин тахтиравонга тушиб етиб келди. Бошида салла, кўкрак чўнтагида узун занжирли соат.

Суд раиси унга алоҳида ҳурмат кўрсатиб, ўз ёнига ўтқизди. Суд биноси одамга тоиа эди: кўпдан буён бунақа дабдабали суд бўлмаган.

Суд бошланиш олдида ҳимоячиларидан бири келиб Бипин бабунинг қулоғига ниманидир шивирлади. Ташвишга тушган Бипин: «Мен ҳозир келаман», деганча кўчага чиқиб кетди.

Банан дарахти соясида ялангоёқ ва ярим яланғоч қари отаси кутиб турган эди. У қўлида тасбеҳ ушлаб, тангри Вишну номини такрорлар, озиб кетган баданидан нур чиқиб тургандай туюлар, нуроний юзларида осойишталик, олижаноблик барқ урарди.

Тор тоза кийимлар кийган Бипин унга зўрға эгилиб таъзим қилди. Унинг салласи бурни устига келиб, соати чўнтагидан тушди. У дарҳол ўзини тартибга солиб, отасидан шу ердаги адвокатлар ҳонасига киришни сўради.

Кришногопал кўнмай:

— Мен ўз бурчимни шу ерда адо этаман, — деди.

Бипиннинг хизматчилари тўпланганларни нари сурдилар.

— Озимуддин озод этилиб, ундан тортиб олинган ҳамма нарсалар қайтарилиб берилиши лозим, — деди Кришногопал.

Бипин ҳайратда қолди:

—Сиз шуни деб Банорасдан атай келдингизми? Нега сиз улар учун бунчалик ташвиш қиласиз? — деб сўради.

—Ўғлим, бу суриштиришингдан нима фойда чиқади? — саволга савол билан жавоб берди чол.

Бипин мағлубиятни бўйнига олмади.

—Ота, мен қанча-қанча нолойиқ кишиларни олган нарсаларни қайтаришга мажбур қилдим, сиз уларга аралашмадингиз. Нега бу мусулмон боласига бунчалар ғамхўрлик қиласиз? Энди бу ишнинг вақти ўтди. Агар Озимуддин озод этилиб, у ҳамма нарсаларни қайтариб олса, одамлар нима дейди?

Кришногопал бир оз жим қолди. Сўнгра қалтираб турган панжалари билан тез-тез тасбеҳ ўгириб туриб, майин овоз билан гапирди.

—Агар лозим бўлса, мен эл олдида ҳаммасини очиқ айтаман. Озимуддин сенинг уканг, менинг ўғлим.

— Мусулмон-а?

— Шундай, ўғлим.

Бипин анчагача ўзига келолмади. Ниҳоят, тилга кириб:

— Бу ҳақда кейин гаплашармиз, ҳозирча, марҳамат қилиб мана бу хонага кириб тулинг, — деди у.

— Йўқ, — деди Кришногопал, — мен ҳозир қайтиб кетаман. Аммо сен ўз бурчингни бажарасан, деб умид қиламан.

У ўғининг ҳақиға дуойи хайр қилиб, бутун вужуди қалтираган ҳолда, кўзёшларини аранг тутиб, йўлга тушди.

Бипин нима қилишини, судга нима дейишини билмай қолди. «Тақводор одамларнинг ҳоли мана шуда, — ўйлади у. — Булар ҳаммаси диний руқунларга эътиборсизлик оқибати». Ўйлаб-ўйлаб заминдор, феълу атворда ҳам, билимдонликда ҳам отамдан юқориман, деган қарорга келди.

У суд биносига қайтиб, ориқлаб мажоли кетган, ранглари бўздай оқарган, кўзлари ёниб турган Озимни кўрди. У йиртиқ ва ифлос кийимда, қуролли соқчилар орасида турарди. Мана шу — унинг укаси!

Судянинг муовини Бипиннинг дўсти эди. Дабдабали суд тўхтатилди. Озимга ҳамма нарсалари қайтариб берилди. ишнинг бу зайлда тугатилишидан ҳамма ҳайратда эди. Ҳеч ким ҳеч нарса тушунолмай қолди.

Кришногопалнинг қисқа муддатли келиб-кетиши ҳақидаги хабар тезда ҳаммаёққа тарқалди. Ғийбатчиларнинг лаби-лабига тегмай бобиллаб кетди.

Қилни қирққа ёрадиган адвокатлар бунинг тагига етишди. Бу иш билан адвокат Рамтарон айниқса кўпроқ қизиққан эди. У Кришногопал ҳисобига ўқиган бўлиб, бу ишдан гумондор эди. «Агар шу тариқа синчиклаб текширилса, ҳар бир авлиёнинг олижаноблиги замирида бир сир борлиги аниқланади. Майли, ўша авлиёлар хоҳлаганча тасбеҳ ўгира берсинлар, бари бир улар ҳам мендек аблаҳ одамлар. Фарқ фақат шундаки, авлиёлар — риёкор, менга ўхшаганлар — очиқчасига иш кўради», — деб ўйлади у.

Кришногопалнинг ҳаммага аён олижаноблиги — риёкорлик деган хулосага келиб, Рамтарон қийин бир муаммони ечгандай бўлди.

Бу хулоса, қайси мантиққа тўғри келади — билмайман, ҳар ҳолда Рамтарон ўзига малол келиб юрган миннатдорлик юқини бир даража енгиллаштирди. У хотиржам бўлиб қолди.

НОЁНЖОРЛИК БАБУ

I

Бир вақтлар ноёнжорлик заминдорлар ўз аслзодаликлари билан машҳур эдилар. У вақтларда олижаноблик билан ном чиқариш осон эмас эди. Бабу номини олиш учун тасаввуфнинг мушкул расм-рисоласини ўрнига қўйиб, жуда кўп риёзат чекишга тўғри келарди. Бу шундай оғир эдики, ҳозирда райбахадур унвонини олиш учун тавсиянома йиғиш, зиёфат бериб, ўйин-кулгилар ташкил этишдан заррача қолишмасди.

Ноёнжорлик нозик бабулар маҳаллий матолардан қилинган дағал шарфларни ёқтирмай, Дакда тўқилган ҳарир шарфларни тақиб юрардилар. Улар яхши кўрган мушукларини ясантириш учун неча минглаб рупияни совуришга тайёр эдилар. Айтадиларки, улар қандайдир бир байрам муносабати билан кундузга кеча тусини бериш учун сон-саноксиз чироқлар ёқишган экан. Сунъий равишда қуёш нури ҳосил қилиш учун соф кумуш толалардан ёмғир ҳам ёқдирган эмишлар.

Маълумки, бунча исрофгарчилик ва дабдабали ҳаёт узоқ давом этолмасди. Ноёнжорлик заминдорларнинг давлат ва шуҳратлари кўп пиликли чироқ сингари ялт этиб ёндию шу заҳоти абадий сўнди.

Бизнинг Койлаш Рай Чоудхури ноёнжорлик аслзодаларнинг сўнги авлоди эди. У туғилганда аждодларининг ҳаловат чироғида ёғ тагигача ёниб битган, отасининг вафотидан сўнг эса, одатдан ташқари тантанали дафн маросими бўлиб, охириги марта ялт этган чироқнинг сўнги учқуни ҳам сўнди. Ҳамма мол-мулк сотилиб, қарзга тўланди. Қолган андак нарса эса, аждодларнинг собиқ шуҳратини тиклашга етмасди.

Шунинг учун Койлаш бабу Ноёнжорни ташлаб, ўғли билан Калкуттага кўчиб келди. Бироқ кўп ўтмай ўғли ҳам ёлғиз қизчасини етим қолдириб, аждодларининг ғойиб бўлган шон-шуҳрати билан абадий хайрлашиб, нариги дунёга саёҳатга жўнади.

Койлаш билан биз қўшни эдик. Аммо насл-насабимизнинг тарихи тамомила бошқача. Менинг отам ўзи уриниб юриб мол-дунё тўплаган. У ҳеч қачон тиззасидан пастга тушадиган кийим киймади, пулнинг қадрини биларди. Бабу унвонига ташналик унга бегона эди, бурринг учун мен, унинг ягона ўғли, ундан жуда миннатдорман. Мен пул бўлса ҳеч қандай лақабсиз ҳам иззат-икромга сазовор бўлиш мумкин, деб ўйлашга ўрганиб қолдим. Шуҳратнинг қандай нозик нарса эканини жуда яхши биламан. Кампаниянинг темирсандиғимиздаги қоғозлари менинг учун бабу унвонининг бўш хазинадаги ялтироқ ёрлиғидан кўра юз марта қиммат.

Мана шунинг учун мен, отдан тушса ҳам узангидан тушгуси келмай, ҳадеганда аслзодалигини, путури кетган собиқ обрўсини пеш қилишни яхши кўрадиган Койлаш бабуни жинимдан ҳам ёмон кўрардим. Назаримда, ота ўз кучи билан пул топгани учун Койлаш бабу биздан нафратланиб юргандай туюларди. Бу менинг ғашимга тегар, бундай нафратга қайси биримиз лойиқроқмиз, деган савол ҳаёлимдан чиқмасди. Бутун умри оғир муҳтожликларга бардош бериб, ҳар қадамда қийинчиликларни енгиб, ҳаёт жилваларига маҳлиё бўлишдан ўзини тийиб, одамзоднинг серташвиш шуҳратидан нафратланиб, кеча-кундуз ишлаб, ўз ақли туфайли, ўзи ёлғиз, ўз қўли билан кичкина кумушдан бойликнинг баланд эхро-мини қурган одам нафратга муносибми? Наҳотки у тиззасидан пастга тушадиган рўдапо кийим киймагани учунгина ҳурматдан маҳрум бўлса!

Ёшлигимда сал нарсага аччиғим чиқиб уришардим. Улғайгач билдимки, булар ҳаммаси беҳуда гап — менинг катта давлатим бор, ҳеч нарсага муҳтож эмасман. Майли, чўнтагида бир чақаси бўлмаганлар насл-насабларини рўкач қилиб юраверсинлар. Бу уларнинг бирдан-бир ва охириги тасаллиси. Бундан мен чорак пайсалик ҳам зиён кўрмайман.

Койлаш бабуни мендан бошқа ҳеч кирн ёмон кўрмаслигини пайқамаган эдим.

Бу олижаноб ва ожиз одамнинг табиати жуда қизиқ эди. У қўшнилариининг ташвишларига

ҳамиша аралашиб, қувонч ва қайғуларига шерик бўларди. Катта-кичикка бир хилда мулойим табассум билан тикилиб, қаерда нима ҳодиса рўй берса ҳаммасига қизиқиб юрадиган бир сахий меҳрибон эди. Танишларидан бирор одамни учратса узундан-узоқ гапга соларди: «Уй ичларингиз билан хотиржаммисиз? Шоши саломатми? Олижаноб бабумизнинг аҳволи шарифлари қалай? Модхунинг ўғли безгак бўпти деб эшитдим, қалай, тузалиб кетдимиз? Хоричорон бабуни кўпдан бери кўрмайман, бу орада унинг бошидан нелар кечди? Ракхалингиздан хат-хабар борми? Уйингиздаги аёллар сиҳат-саломат борми?» ва ҳоказо.

Унинг кийим-боши кўп бўлмаса ҳам, мудом покиза эди. Чадор, эски кўрпа, ёстиқ жилдлари ва гиламчаларни ташқарига олиб чиқиб шамоллатганда барини авайлаб арқонга осиб, қоқиб, чўтка билан тозалашлари ўзи бир томоша эди.

Бу қария қаерда пайдо бўлмасин, ҳамиша яхши кийингандек кўринади.

Озгина жиҳозни уйига шундай жойлаштирган эдики, кўрган одам, жиҳози кўп экан-ку, сифмай қолибди-да, деб ўйларди. Кўпинча хизматкорсиз турарди, шундай кезларда уйга кириб олиб, зўр бериб дхоти, кўйлак ва чадорини тозалар, дазмоллар эди.

Аждодларнинг чексиз мол-мулки соғурилган бўлса ҳам, чол қашшоқлик комидан атир сепадиган қимматли кумуш буюмни, гулоб соладиган идишни, олтин товоқ, кумуш трубка, шол рўмол, эскича тикилган иккита кўйлак ва бир саллани сақлаб қололган эди. Агар одатдан ташқари бирор ҳодиса бўлиб қолса, Койлаш бабу бу нарсаларни сандиқдан чиқариб кўрсатар ва шу тариқа нойднжорлик бабуларнинг юксак шон-шарафини ҳимоя этарди.

Гарчи Койлаш бабу камтар одам бўлса ҳам, аждодларини турли йўл билан мақташни бурчи деб биларди. Шунини ҳам айтиш зарурки, унинг бу ишига ҳайбарақаллачи бўлиши кўп кўшниларга ҳам ҳузур бағишларди. Кўшнилар уни Тхакурда-мохашой⁴⁹ деб аташар, унинг ҳузурига кўп одам келарди. Чолнинг оғир аҳволда кун кечираётганини билиб, меҳмонларнинг ҳеч бири унинг тамакига чиқимдор бўлишини истамасди. Шунинг учун меҳмонлар Койлашникига келишдан олдин бир неча сердан тамаки харид қилардилар.

Одатда улар бундай гаплашардилар:

—Тхакурда-мохашой, мана бу тамакидан чекиб кўринг-а, яхшимикан? Яқинда кўшнимиз Гайдан олган экан.

Тхакурда-мохашой бир неча бор тортиб кўриб:

—Яхши, иним, яхши тамаки экан,— деб мақтайди. Сўнгра у ўзи гап очиб, мен одатда бхориси⁵⁰ олтмиш олтмиш беш рупиялик тамакидан чекаман, деб меҳмонларга ундан бир чекиб кўришни таклиф этади.

Меҳмонлардан бирортаси чекиб кўришни хоҳлаган тақдирда ҳам, хўжайиннинг калитни қидириб тополмаслигини ҳаммаси яхши биларди. Кўп қидиришлардан кейин, ярамас хизматчи Гонеш калитни қаерга яширгани номаълум бўлиб чиқарди. Гонеш бўлса, бу таъналарга лом-мим демай қараб турарди. Шунда меҳмонлар мезбонга тасалли беришарди:

—Овора бўйманг, Тхакурда-мохашой, овора бўлманг! У тамаки жуда кучли, мана бу эса, ўртача.

Койлаш бабу қаршилиқ қилмас, фақат мийиғида кулиб кўярди. Меҳмонлар турадиган вақт етганда, чол бирдан:

—Е-ҳа, айтгандай, дўстларим, сизлар бизникига қачон бир келасизлар, овқат қилардик? — деб қоларди.

—Қачон бўлишини бир кун келишиб олармиз.

—Ундай бўлса яхши, яқинда ёмғирлар бошланиб, ҳаво салқинроқ бўлади, ана ўшанда овқат қилармиз.

Йўқса, бундай иссиқда кучли овқат одамни лоҳас қилиб кўяди.

Ёмғир даври ҳам келарди, аммо ҳеч ким чолга унинг таклифини эслатмасди. Бордию

⁴⁹ Тхакурда-мохашой — қарияларга эҳтиром билан мурожаат шакли.

⁵⁰ Бхори — 180 грамм.

баъзан шу ҳақда гап очилгундай бўлса дўстлар:

—Е, қўйсангиз-чи, шундай ҳавода бу жуда ўнғайсиз иш... ёмғирлар тўхтасин, бир гап бўлар, — дер эдилар.

Кичик уйда, ўнғайсиз шароитда яшагани учун дўстлари Койлаш бабуга ачинардилар. Улар, Калкуттада дурустроқ жой топиш жуда қийин, ҳатто мумкин эмас, деб юпатардилар чолни. Уларнинг кўпчилиги чолга неча йиллардан бери яхши уй қидириб юргандай бўлиб кўринсалар ҳам, ҳеч бири муносиброқ бир жой топиб беролмасди.

—Шунинг ўзи тузук, дўстларим, — деди охири Койлаш бабу, — сизларга қўшни бўлиб яшаганимдан жуда бахтиёрман. Ноёнжорда менинг катта уйим қолиб кетди, бироқ у ерда сизлардек одамлар топилармиди?

Фикримча, одамлар унга шунчаки тасалли бериб юрганларини чол ўзи ҳам тушунарди. У ноёнжорлик бабуларнинг бир вақтлардаги дабдабали ҳаёти ҳақида ҳикоя қилишга киришганда, қўшнилар эса унга ҳа, ҳа деб далда бериб турганда, эзгу ҳислар таъсирида бир-бирини алдашдан бошқа нарса эмаслигини чол юрагида сезиб турарди, албатта.

Шунга қарамай, ундан кўнглим қолган эди. Ёшлиқда ўзгаламинг манманлигини, гарчи у беозор бўлса ҳам, янчиб юборинг келади, бундан ташқари, мен одамларнинг аҳмоқлигини сира ҳазм қилолмасдим. Шуниси ҳам борки, Койлаш бабу умуман аҳмоқ эмас, унинг ёрдами ва оқилона маслаҳатлари кишилар учун анча фойдали эди. Аммо баъзи ҳолларда, айниқса аждодларининг шон-шухратидан гап очилганда у ҳаддидан ошиб кетарди. Уни яхши кўрган қўшнилари эса чолни ранжитишни истамас эдилар. Ҳеч ким бир оғиз сўз билан унга эътироз этмас, чол эса, ҳеч қандай чегарани билмас эди. Бирор одам унинг олдида кулгили муболағалар билан ноёнжорлик бабуларнинг насл-насабини мақтаб қолса, у ўйлаб-нетиб турмай, бу уйдирмани ҳақиқат деб қабул қиларди. У ҳикоячининг сўзига бирор одамнинг шубҳа қилишини ҳаёлига ҳам келтирмасди.

Баъзан менда шухратпарастлик билан қариллик қучоқ-лашиб яширинган бу қалъани тўпга тутиш хоҳиши пайдо бўларди. Овчи дарахт шоҳида бамайлихотир ўтирган қушни кўрганда, унда ҳам ўшани отиш истаги пайдо бўлади! Ўсмир бола қоядан бир тош парчаси узилиб тушиш олдида эканини сезиб қолса, бу тошни туртиб юбориш учун дарров қўлига таёқ олади. Бунда овчига отиб туширилган қуш, болага юмалатиб юборилган тош кўп ҳузур-ҳаловат ва қаноат бағишлайди. Койлаш бабунинг ёлғони шунчалик содда, унинг асослари шунчалик омонат эдики, бу ёлғон ҳақиқат қилиши олдидаги ўлим рақсини эслатар ва менда бу сохталикни мажақлаш хоҳиши пайдо бўларди — фақат ўта ялқовлик билан зўр одамийликкина кишиларни унга қарши қўл қўтаришдан сақлаб турарди.

II

Ёшлиқдаги фикр ва туйғуларимни имкон борича хотирамда тиклаб, таҳлил қилгандан сўнг, шу хулосага келдимки, бир вақтлар Койлаш бабуга бўлган душманлигимнинг сабаби хийла чуқур экан, бу сабабни андак изоҳласа арзийди.

Отамнинг бойлиги санъат магистри унвонини олишимга халақит бермади, ёшлик эса, иснодга қолдирадиган улфатлар орасига олиб кирмади. Ҳатто ҳомийларимнинг ўлими ҳам менинг феълү атворимга ўзгариш киритмади. Бунинг устига, мен шунчалик хушбичим йигит эдимки, агар чиройли эдим десам, одамлар мени камтар эмас экан, деб айблашлари мумкин, лекин ёлғон дея олмас эдилар. Шунинг учун мен, Бенгалиянинг қизлар бозорида юқори баҳоланарман, деб қаттиқ ишонардим. Тасаввурим энг гўзал қиз сиймосини яратди, хаёлимдаги бу қиз, гўзаллигидан ташқари, билимдон, нозик, ота-оналари эса — жуда бадавлат одамлар эди.

Менга қизини бермоқчи бўлганларнинг сон-саноғи йўқ эди. Улар ўн минг рупиядан қалин ҳам ваъда қилишди, аммо мен ўз талабларимнинг сезгир тарозусида қизларнинг

фазилатларини совуққонлик билан тортавердим-у, ўзимга тенгини топмадим.

Охири шоир Бхавабхўтининг⁵¹ фикрларига қўшилдим:

Муносиб ёрни узоқ кута оламан, кўнгил тўқ, —

Олам қучоққа сиғмас, вақтнинг чегараси йўқ.

Аммо кичкина Бенгалияда менга муносиб қизнинг топилиши эҳтимолдан узоқ эди.

Қизлари балоғатга етган ота-оналар, уларнинг қизлари менга ёқиш-ёқмаслигидан қатъи назар, мени мақтай бериб эслари кетарди. Мақташга келганда улар сўзни аямас, мендан янгидан-янги фазилатлар қидириб топардилар. Шастрлардан маълумки, тангрилар бандаларига мурувват қиладими, йўқми — бунисига қарамай, улардан сиғинишни талаб этади, агар улар сиғинмасалар қаттиқ ғазабига олади. Менинг ҳам, юрагимда ана шундай ҳислар пайдо бўлганди.

Койлаш бабунинг қиз невараси борлигини юқорида айтиб ўтган эдим. Мен уни бир неча бор кўрганман, аммо унинг чиройи ҳеч қачон менинг диққатимни жалб этмаганди. Бинобарин, унга уйланишдай аҳмоқона фикрнинг бошимга келиши ҳам мумкин эмасди. Аммо чол мени энг муносиб йигит деб, худоларнинг ризолиги учун қурбонлик қилгандай, бир кунмас-бир кун неварасини келтириб менга назр этар, этагимга солиб кетар деб қаттиқ ишонардим. Бироқ у бундай қилмади. Менинг дўстларимдан бирига, ҳатто, мана бундай гапирганини ҳам эшитдим:

— Ноёнжорлик бабулар ҳеч қачон, ҳеч кимдан ҳеч нарса сўрамаганлар. Мен неварамнинг қиз ўтишига рози бўлсам бўламан, аммо-лекин аждодларимизнинг анъаналарини бузишга рози бўлмайман.

Менинг ғазабим келди. Кўп вақт юрагимда ғазаб қайнаб турса ҳам, одобли бола бўлганим учун хомуш юрдим. Чақмоқ момақалди роқ билан алмашилиб тургандай, баъзан менинг ғазабим ҳам ҳазил билан алмашилиб турарди. Бироқ чолга ҳазил қилиш учун пайт тополмай юрдим. Бир кун бошимга шундай бир фикр келдики, уни амалга оширмасдан иложим йўқ эди.

Чолнинг кўнглини олиш учун дўстлари унинг ёлғон гапларига ҳам «ҳа, ҳа» деб туришларини юқорида зикр қилган эдим. Бир қўшниси Койлаш бабуга бундай дебди: губернатор ўринбосарини кўрдим, у мендан ноёнжорлик бабу жаноблари ҳақида суриштира бошлади, соҳиб айтдики, Бенгалияда фақат иккита олижаноб авлод бон Бурдхван⁵² рожаларию ноёнжорлик бабулар.

Чол бу гапдан жуда хурсанд бўлиб, шундан буён бу қўшнисини қачон учратса, уни турли-туман сўроқлар билан кўмиб юборар экан:

— Губернатор билан рафиқаларининг кайфлари қалай? Болалари сиҳат-саломатми?

Шунинг билан бирга, чол соҳиб билан учрашишга зўр иштиёқманд эканлигини ҳам қайта-қайта изҳор этаркан. Аммо ноёнжорлик бабу бу даргоҳга қадам қўйгунча не-не губернатор ва ўринбосарлар ўзгариши мумкин эканини қўшниси жуда яхши биларкан, албатта.

Бир куни эрталаб Койлаш бабуни бир четга чақириб олдим-да:

— Ткахурда, — дедим шивирлаб, — кеча мен губернатор ўринбосарининг ҳузурида бўлдим. Тасодифан ноёнжорлик бабу ҳақида гап очилди. Мен соҳибга, Койлаш бабу Калкуттада, дедим. Шу вақтгача уникига бормаганингиз учун жуда ҳам ранжиб қолди. Сўнгра, букун қиём пайтида ўзим у кишини кўргани бораман, деб айтдилар.

Бошқа бирор кимса ҳақида шундай гап бўлса, чол ишонмай кулиб қўя қоларди. Бу гапимга тамом ишониб, терисига сиғмай кетди. Ҳам қувонди, ҳам ҳаяжонга тушди — мўтабар меҳмонни қаерга ўтқизиш керак, унга қандай таом тайёрлаш лозим, не йўсинда табриклаш керак? Ахир, Ноёнжорнинг шухрати шунга боғлиқ-да! Бунинг устига, Койлаш инглиз тилини билмасди. Бас шундай экан, у меҳмон билан қандай суҳбат қилади — масаланинг мана шу жиҳати чолни ҳаммадан кўп бесаранжом этарди.

— Хафа бўлманг, — деб Койлаш бабуга тасалли бердим. — У билан бирга таржимон

⁵¹ Бхавабхўти — милоддан илгари ВИИИ асрда яшаган машҳур ҳинд шоири.

⁵² Бурдхван — Бенгалияда бир шаҳар номи.

бўлади. Губернатор ўринбосари учрашув чоғида сиздан бошқа одам бўлмаслигини илтимос қилди.

Қиёмда, қўшниларининг аксарияти идорага кетиб, қолганлари эшикни бекитиб ухлайдиган пайтда, Койлаш бабунинг уйи олдига икки от қўшилган извош келиб тўхтади.

Ясанган хизматкорлар губернатор ўринбосарининг келганидан хабар бердилар. Чол боболар давридан қолган либосларни кийиб, меҳмонни кутарди. Эски хизматкори Гонешга ўзининг энг яхши кийимларини кийгизиб оро берганди. Меҳмоннинг келганини эшитган ҳамон чол ҳансираб, кўзларига ёш олиб югурди. Тўхтовсиз таъзим этиб, қайта-қайта салом бериб, меҳмонни уйга олиб кирди. Инглизча кийинган, фараз этилган губернатор ўринбосари, менинг дўстим, унинг кетидан кириб келди.

Уйдаги креслога қимматбаҳо шол ёпиб қўйилган эди. Койлаш меҳмонни креслога ўтқизиб, унга қарата иззат-ҳурмат билан нутқ ирод қилди. Сўнгра азиз меҳмонга олтин товоқда қадимий олтин тангалардан тизилган маржон тақдим этди. Шу пайтда қўлида гулоб ва гул билан Гонеш пайдо бўлди.

Койлаш бабу, мен Ноёнжордаги уйимда бўлсам ҳурматли меҳмонни муносиб кутиб олардим, бу ерда, Калкуттада бегонаман; бу ерда сувдан чиқиб қолган балиқдай ожизман, деб такрорларди, холос.

Менинг ошнам цилиндрни олмай, жиддий қиёфада калласини қимирлатарди. Инглиз одатига мувофиқ, бош кийи-мини олиб қўйиш лозим бўлса-да, танилиб қолиш хавфи уни бош кийимда ўтиришга мажбур этди. Койлаш бабу ва унинг гердайган эски хизматкоридан бошқа ҳар ким меҳмонни инглизча кийинган бенгал йигити эканини дарров пайқаш мумкин эди.

Оз минутли суҳбатдан сўнг (менинг ошнам суҳбат асносида миқ этмай, фақат бош қимирлатиб турди) меҳмон ўрнидан кўзгалди. Илгаритдан ўргатиб қўйилган югур-дақлар креслодан шолни, олтин товоқ билан олтин маржонни йиғиштириб олдилар, Гонешнинг қўлидан атир сепадиган кумуш буюмни, гул ёғи солинган шишани ҳам юлқиб олиб, ҳашам билан ҳаммасини извошга олиб чиқдилар. Койлаш бабу уларнинг йўлини тўсмади, у губернатор ўринбосарининг одати шунақа бўлса керак, деб ўйлади чоғи.

Мен қўшни хонада яшириниб, томоша қиларканман, кулгим қистаб, ёрилгундек бўлдим. Ортиқ жим туришга тоқат қилолмай, меҳмон ва мезбон турган уйдан нари-роқдаги хонага чопиб ўтдим. У ерда қотиб-қотиб кулардим, аммо тўсатдан пайқадимки, бу ерда яна кимдир бор экан. Каравотда бир қиз ётиб алам билан ҳўнграрди. Менинг қўққисдан кириб келишим ва телбаларча қувноқлигимни кўриб қиз ётган жойидан турди. Қизнинг ёш тўла қора кўзлари чақнаб турар, йиғидан қалтираган овози эса момақалди роқдай янграрди.

— Менинг бобом сизга нима ёмонлик қилди? Нега сиз уни бундай калака қиласиз? Бу ерга нега келдингиз? — деди қиз ва ортиқ гапиролмади, юзини рўмоли билан ўраб, яна ҳам қаттиқроқ ҳўнграб юборди.

Менинг кулгиларим қаёққа кетди! Ҳозиргача ҳамма қилмишларимни ҳазилдан бошқа нарса эмас деб ўйлардим. Ҳозир, тўсатдан кўрдимки, маъсум бир қалбга қаттиқ озор берибман. Қандай қўполлик, одобсизлик қилганим бирдан равшан бўлди-қолди. Уялиб, минг пушаймон бўлиб, калтак еган итдай бўлиб хонадан чиқдим. Хўш, бу қария менга нима гуноҳ қилган эди? Ахир у ўзининг беозор ғурури билан ҳеч қачон, ҳеч кимнинг дилини оғритмаган-ку! Менинг манманлигим эса, дилозорликка айланди.

Бу воқеа менинг кўзимни очиб, бошқа нарсаларга қарашимни ўзгартирди. Ҳозиргача мен Койлаш бабунинг невараси Кушумга ҳеч қачон ҳеч ким уйлан-майдиган, беҳудага харидор кутиб турган бир буюм деб қарардим. Назаримда, уни мен севмагач, истаган одам олиб кетиши мумкиндай туюларди. Бироқ тўсатдан билдимки, бу эски уйнинг бир бурчида яшаб турган қизча каттакон инсоний қалб эгаси экан.

Унинг қувончи ва алами ҳам, ғазаби, марҳамати ҳам, номаълум ўтмиши ва қоронғи келажаги ҳам менга сирли туюлиб, ихтиёрсиз ўзига торта бошлади. Наҳотки шундай қалб

эгасининг бировга ёқиши учун пул ва шахло кўз сингари безакларга эҳтиёж бўлса?

Мен тун бўйи мижжа қоқмай чиқдим. Эртасига, офтоб чиқиши билан, кеча олиб кетилган нарсаларни йиғиб, худди ўғридай, яширинча Койлаш бабунинг ҳовлисига кирдим. Ҳеч кимга билдирмай, нарсаларни чолнинг хиз-маткорига топшириб қўймоқчи эдим.

Уни ҳеч ердан тополмадим, нима қилишимни билмай тўхтаб қолдим. Мана шу ерда чол билан қизнинг қўшни хонада гапиришиб турганини эшитдим:

— Бобо, кеча губернатор ўринбосари сизга нима деди? — сўради Кушум майин товуш билан.

Такаббур Койлаш унга Ноёнжорнинг қадимий аслзодлари ҳақида гўё губернатор ўринбосаридан эшитган гапларни хаёлий ранглар билан бўяб, бўрттириб гапира бошлади. Кушум чолнинг гапларига зўр эътибор билан қулоқ соларди.

Бу заиф қизнинг она қалби билан бобосига ёқимли ёлғонни маъқуллаб, унинг кўнглини кўтаришини кўриб кўзларимдан ёш тирқираб чиқди.

Узоқ вақт жим турдим. Ниҳоят, чол ўз ҳикоясини тугатиб чиқиб кетди, шунда мен қизга яқинроқ келдим. Унга ҳеч нарса демай, Ноёнжор аслзодаларининг оилавий ёдгорларини рўпарасига қўйиб чиқиб кетдим.

Шу воқеагача мен чол билан салом-алик қилмасдим, бу кун эса, унга ҳавасим келиб пронам⁵³ қилдим. Койлаш бабу менинг бу кутилмаган эҳтиромимнинг сабабини кеча губернатор ўринбосарининг ташрифидан деб ўйлади, албатта. Бу унга ёқарди, у Индрадай виқор билан менга соҳиб ҳақида сўзлаб кетди. Мен унинг сўзини бўлмадим. Чолни ҳар хил гаплар билан рағбатлантириб турдим. Кечаги воқеани эшитган қўшнилари ҳам ўз навбатида Койлаш бабудан ҳикояни бошдан батафсил сўзлаб беришини сўрай бошладилар.

Ниҳоят, ҳамма кетиб бўлгандан кейин мен хижолатдан қизариб, чолнинг неварасига оғиз солдим. Мен айтдимки, гарчи бизнинг наслу насабимиз ноёнжорлик зодагонларга баравар келмаса ҳам, ҳар ҳолда...

Гапимни тамом қилишим билан Койлаш бабу мени ўзига яқинроқ тортиб, камоли қувонганидан хитоб этди:

— Мен камбағалман! Тақдир менга бундай бахт ато қилар деб ўйламаган эдим, дўстим. Менинг Кушумим бахт тилаб кўп муножот қиларди, мана сиз бахт олиб келибсиз! — чолнинг кўзларидан ёш оқиб тушди.

Букун у ўз умрида биринчи марта улў аждодлари олдидаги бурчини унутиб, камбағаллигига иқрор боиди. Унинг айтишича, менинг бу оилага кириб келишим ноёнжорлик аслзодаларнинг шон-шўҳратига заррача путур етказмас экан.

Койлаш бабунинг обрўсини тушириш учун қилган ҳаракатларимнинг оқибати шу бўлдики, у мени энг муносиб куёв деб севиб қолди.

1895-йил.

⁵³ Пронам — ҳурмат ва муҳаббатни ифодаловчи таъзим. Пронам қилувчи кафтларини бир-бирига қўйиб, қўлини юзига кўтаради.

ХОТИННИНГ ХАТИ

Босган изларингдан ўргилай!

Бу кун бизнинг тўйимизга ўн беш йил тўлди, бироқ ханузгача сенга бирор марта хат ёзмадим — бунга эҳтиёж ҳам йўқ эди; чунки биз ҳамиша бирга эдик, бир-бирларимизга сўзлаганларимиз кифоя қилар эди.

Аммо бугун мен бу ерда, Пуридаман, сен эса — идорада, ишдасан. Сен Калкуттага қаттиқ боғланиб қолгансан. Бу алоқа сенинг ақл-ҳушингни тамомила чулғаб олган. Шунинг учун сен отпусқа ҳам олмадинг. Майли, бу худоларнинг хоҳиши, улар ғамхўрлик қилиб, мени озод қилдилар.

Мен сизларнинг оилангизда ўртанча келин эдим. Аммо сен билан ўн беш йил умр кечиргандан сўнг бугун — бу ерда, океан соҳилида туриб, англадимки, менинг йўлим бошқа экан. Шунинг учун сенга бу хатни ёзишга жасорат қилдим. Аммо бу энди ўртанча келиннинг хати эмас.

Иккимизнинг муносабатимизни тайин этган самогагина менинг ҳаёт ёним маълум боиши лозим. Ёшлигимда укам билан иккаламиз қаттиқ безгакка мубтало бўлдик. Укам оиди, мен тузалдим. Шунда қишлоқнинг ҳамма хотинлари:

— Мринала қиз бола бўлгани учун тузалди, ўғил бола бўлганда, соғаймас эди, — дедилар.

Дарҳақиқат, ўлим тангриси Яма ўз ишини жуда яхши билади: нимаики қимматли бўлса, ўшанигина танлаб олади.

Мен ўлмадим. Мен тирикман! Сизлар буни билинглари деб бу хатни ёзаётирман.

Тоғанг ва дўстинг Нирод сенга қаллиқ излаб бизнинг қишлоққа келганларида, мен ўн икки ёшда эдим. Мен ҳатто кундузи ҳам чиябўриламнинг товуши келиб турадиган узоқ бир қишлоқда яшардим. Стансиядан бизнинг қишлоққа келиш учун аравада 12 мил йўл босиб, сўнгра яна 3 мил паланкинда⁵⁴ юриш керак эди. Шунда улар кўп азоб тортдилар. Бизнинг қишлоқ овқати эса таомларнинг энг бемазаси, уни тоғанг хануз эслаб юради.

Оиланинг бу нуқсонини ўртанча келинининг ҳусни билан ёпмоқчи экан. Агар шундай бўлмаса, сенинг қариндошларинг нима учун бизнинг қишлоққа келадилар? Маълумки, Бенгалияда бирор касаллик ёки фалокатни қидириб юришга эҳтиёж йўқ — бундай нарсалар ўзи келади.

Ўша куни отам шўрликнинг қўллари қалтирар, бечора онам эса, нима қилишини билмай ҳадеб тангрининг номини такрорлар эди. Чиндан ҳам бу шўрлик қандай қилиб у шаҳарлик жанобларнинг марҳаматини қозонсинлар? Бор умидлари қизларининг гўзаллигида эди. Хайриятки, қизлари ўзига бино қўйганлардан эмас, у ўзига қандай баҳо қўйсалар йўқ демай, рози бўйлади. У ўзига нега ҳам бино қўйсин? Қиз бола минг гўзал бўлганда ҳам ор-номус уни бирор сўз айтишга қўймайди.

Ўйдагиларнинг, қишлоқдаги ҳар бир тошнинг ваҳми қалбимни эзарди. Ўша куни гўё еру осфоннинг ҳамма кучлари 12 ёшли қизни тутиб икки ҳакамга кўрсатмоқчи бўлардилар. Бу икки кўздан яшириниш учун бирор бурчак топилмас эди. Мана шунда сурнайнинг фиғони эшитилди, ғамгин садолар кўкка кўтарилди, натижада мен сизларнинг оилангизга кетдим.

Хотинлар менинг нуқсонларимни синчиклаб муҳокама этгач, ҳақиқатан ҳам бошқаларга нисбатан гўзал деб эътироф қилдилар. Буни катта келин эшитганда, юзлари бўзариб кетди. Ахир менинг ҳусним кимга ҳам керак эди? Агар у Ганг дарёсининг лойқасидан бирор пандит⁵⁵ қўли билан ясалганда, сизлар учун қадру қиммат касб этарди. Бироқ менинг гўзаллигимни Брама⁵⁶ яратган, шунинг учун бу гўзаллик сизлар учун аҳамиятсиз. Сиз ҳам-мангиз қисқа бир муддатда менинг гўзаллигимни унутдингиз, аммо ҳар қадамда менинг ақлим ҳақида ўйлашга

⁵⁴ Паланкин — тахтиравон.

⁵⁵ Пандит — муқаддас китобларни билган киши, руҳоний.

⁵⁶ Брама ёки Брахма — ҳинд мифологиясида ҳамма яратилган нарсаларнинг ибтидоси, қудрати азалий.

мажбур эдингиз. Менинг табиий ақлимни на ўчоқ боши, на уй ишлари нобуд қилолмади — бу ақл ҳозиргача сақланиб қолди. Бу менинг онамни ҳамиша ташвишга соларди: чунки ақл — хотин киши учун фақат ёмонлик келтиради! Шарт-шароит билан келишмоғи зарур бўлган одам фақат ақлни тан оламан деса, у ҳар қадамда қоқила-ди ва бора-бора ўз ҳаётини барбод этади. Аммо мен нима қила олардим? Тангрилар мендан сўрамасдан менга шунчалик ақл бағишлабдиларки, бу ўртанча келин учун керагидан анча ортиқ туюлибди. Мен буни кимга қайтариб бера оламан? Сиз ҳаммангиз мени «жята»⁵⁷ деб, хўрладингиз, аммо мен сизларни кечирдим, чунки қўполлик — заифлик белгисидир.

Сизларнинг оилангизда ҳисобга олинмаган бир машғулоти бор эди — мен яширинча шеър ёзардим, сизлардан ҳеч бирингиз буни билмасдингиз. Фараз қилайликки, менинг шеърларим ҳеч нарсага арзимади, аммо уларни уйингизнинг деворлари ўзига парчинлаб қололмади, мен ўз шеърларимда озод эдим, мен шеърларимдагина кўнглимдагини айта олардим. Агар бирор иш ўртанча келиндан талаб этилган меъёрдан чиқиб кетгудай бўлса, сизларга ёқмас эди, аммо сизлар буни ўзингиз тасаввур ҳам қилолмас эдингиз. Ун беш йил давомида сизлар билан бир ҳовлида шоира яшаганини ҳеч бирингиз пайқамангиз!

Сизларнинг уйингиз ҳақидаги энг ёрқин таассуротим, эсимда қолган энг қадрдон нарса ичкари ҳовлида ёнига нарвон қўйилган молхона бўлди. Унга сигирлар ташқари ҳовлидан кирарди. Ўша ерда бурчакда охур бор эди. Хизматкорларга эрта билан иш ошиб-тошарди. Сигирлар ҳар кун эрта билан охур олдида уймалашиб кавш қайтарардилар. Уларга қараб юрагим эзилиб кетарди. Бу табиий, чунки мен қишлоқи хотинман! Сизларникига, шаҳарга борганимда бу икки сигир ва уч бузоқ энг яқин сирдошим бўлди. Дастлаб ўзим емай, шуларни тўйғизишга тиришдим. Менинг янги ва ҳазилкаш қариндошларим сигирларга ғамхўрлигимдан огоҳ бўлиб, мени паст тоифадан бўлса керак деб дарҳол гумонсирай бошладилар.

Кейин мен қиз туғдим, бироқ у тезда оиди. У мени ҳам ўз орқасидан чақирарди. Агар у тирик қолганда, ҳаёт менга онага муносиб улўғворлик бахш этар ва унинг бутун ҳақиқатига кўзимни очар эди. У ҳолда мен ўртанча келин эмас, о, мен она бўлардим! Она эса ёлғиз ўз боласининг эмас, бутун башариятнинг онасидир. Мен азоб-уқубатларга бардош бериб, она бўлмоқчи эдим, аммо озодликка эриша олмадим.

Мен уйимизга инглиз врач келганини эслайман. У ҳовлингизни кўринишидан ҳайратда қолган эди, мен туғиб ётган хона бўлса, унинг ғазабини келтирди. Бунга ғазабланмай бўладими? Уйларингизнинг олди томони гўзал боғ. Олдинги хоналарнинг жиҳозларида ҳеч қандай нуқсон йўқ. Бироқ ичкари хоналар худди терининг орқа томонидай, шарм-ҳаёсиз яланғоч, зеб-зийнатсиз, гўзалликдан маҳрум эди. Ёруғлик бу ерга аранг тушар, ҳаво ҳам ўғридай яширинча кирар, ахлат супурилмас, стол ва деворлар ҳамиша доғ, ифлос эди... Аммо бир нарсада доктор янглишди: у, бу аҳволдан бизларни азоб тортади деб ўйлади. Аксинча! Эътиборсизлик кулга ўхшайди! Устки қатлами совуқ бўлса ҳам, ўртасида ҳарорат сақланади. Ўз қадринг йўқолгач, эътиборсизлик қонуний туюлиб, у кишига озор бермай қўяди. Бундан азоб тортиш мумкинлиги хотин кишининг хаёлига ҳам келмайди. Сизнинг уйингиздаги хотин кишига эътиборсизлик унинг учун бахт саодатдир! Агар хотин кишига алам етказмоқчи бўлсангиз унга эътибор қилинг, бундан унинг азоб-уқубати ортади холос.

Эътибордан маҳрум бўлган кишининг азоб чекиши мумкин, деб ҳеч вақт ўйлаган эмасдим. Туққан чоғимда жоним қил устида эди, бироқ мен сира қўрққаним йўқ. Менга ҳатнинг нима қадри бор? Нечун ўлимдан қўрқай? Муҳаббат ва ғамхўрликларга сазовор кишиларгина ўлимдан қўрқади, улар ҳаётга маҳкам тирмашиб оладилар. Агар ўлим тангриси Яма мени чақирса, кўкат томирлари юмшоқ ер қаърига киргандек бир енгиллик билан «лаббай» деб чопиб борардим. Бенгал хотинлари қаерлардагина ўлмайди дейсиз!

Ахир менинг ўлимимдан нима фойда бор? Ўлимнинг бировнинг парвойига келмаса, ўлишга ҳам номус қиласан!

⁵⁷ Жята — ака

Менинг қизим кўп яшамади — оқшом юлдузидай ёнди-ю, сўнди. Мен яна одатдаги иш билан — сигир-бузоқ боқиш билан банд бўлдим. Менинг ҳаётим шундай ўтиб, қазом етар ва бу хатни ҳам ёзишга эҳтиёж бўлмасди. Аммо шамол кўкам уруғини учириб келиб ҳовлидаги тош устига сепеди, сўнгра бундан майса униб тош бағрини ёриб чиқади. Худди шундай, сизнинг қотиб қолган оила тартибингизга ҳам ҳаётнинг кичик бир зарраси учиб келди-ю, оилада ихтилоф бошланди.

Катта келиннинг синглиси Бинду, онасининг вафотидан сўнг амакиваччаларининг таъна, тазйиқидан қочиб бизнинг уйга, опасининг олдига паноҳ тортиб келганда, сизлар ҳаммангиз: «Шундай ҳам кўнгилсиз ҳодиса рўй берадимиз-а», деб ўйладингиз. Бироқ менинг феъл-атворим ёмон — нима ҳам қилар эдинг! Сизларнинг жаҳлингиз чиққанини кўргач, мен бутун вужудим билан шу уйсиз қолган қизга интилдим. Бегона одамнинг уйига келиб боқинди бўлишдан ҳам оғирроқ хўрлик борми! Шундай аҳволга тушган одамга раҳмсизлик қилиш мумкинми!

Мен катта келиннинг аҳволини тушунардим. У синглисини жуда севарди, шунинг учун уни ўз уйига қабул этди. Аммо эрининг норозилигини билгандан кейин, ўзини шундай тутдики, синглисининг келиши гўё жуда катта бадбахтлик бўлиб, ундан бир амаллаб қутулишга тайёрдай кўринишга тиришарди. У эрини жон-дили билан севгани учун, бу бахтсиз қизга ошкора меҳрибонлик қилишга жасорат этмасди. Етим қизга нисбатан бу хил ғайриинсоний муомалалар менга қаттиқ дард бўларди. Катта келинларингиз одамлар кўрсин деб, жўрттага Биндуга тўйғудай овқат бермас, ёмон кийинтирар, унга бир чўридай муомала қиларди. Мен бу ҳолатдан азоб тортар ва ҳатто номус қилардим. Катта келинларингиз, Бинду сизнинг оилангиз учун найранг билан қоига киритилган текин чўри, буни ҳаммангиз кўриб қўйинг, деган фикрни таъкидлашга уринарди. Синглим кўп ишлайди, лекин ҳеч қандай чиқими йўқ, демоқчи бўларди.

Катта келиннинг аслзодалигини ҳисобга олмаганда, унинг ҳеч нарсаи йўқ эди — на пул, на гъзаллик. Унинг уруғлари отанга: «Сепсиз бўлса ҳам шу тўйга рози бўлинг», — деб ёлворганликларини ўзинг жуда яхши биласан. Келинойим шўрлик буни фаҳмлаб, сизларнинг олдингизда ўзини айбдор санар ва мумкин қадар камтарлик қилишга уринарди! Уйингизда унинг ҳеч қандай қадр-қиммати йўқ эди.

Аммо унинг яхши ибрати биз учун ёмон натижалар берди. Мен ҳар нарсада ўзимнинг ҳаддан ташқари чегаралаб қўйишга йўл қўёлмас эдим. Мен кишини қанчалик ҳурмат қилмай, у туфайли яхшини ёмон деёлмайман — ўзинг ҳам буни бир неча марта кўриб ишонгансан.

Мен Биндуни ўз уйимга олдим.

Биндунинг опаси: ўртанча келин камбағал оиланинг қизини бузиб қўяди, деб гўё мен ножўя бир иш қилгандай, ҳаммага шикоят қила бошлади. Аммо мен унинг бутун вужуди билан қувонаётганини жуда яхши билар эдим: энди хатонинг бутун оғирлиги менинг елкамда эди. У синглисига меҳрибонлик қилишга жасорат этолмай, буни мен орқали қилинаётганини кўриб қувонарди.

Опаси Биндунинг ёшини бир неча йилга озайтириб кўрсатишга тиришарди. Аммо биронта одамга, яширинча, Биндунинг ёши ўн тўртдан кам эмас десак — ҳеч ким тортишиб ўтирмас эди. Сен унинг хунуқкина қиз эканини эслайсан — бордию у юзини столга уриб ярадор

қилса, одамлар уни эмас, столни ўйлаб бесаранжом бўлардилар. Унинг на отаси, на онаси бор, бинобарин, эрга берадиган кимсаси ҳам йўқ эди. Ким ҳам унга уйланишга рози бўлади?

Бинду меникига минг хил хавф-хатар билан келди. У нақ мени ҳаром қилиб қўяётгандай, кўрқарди. Ўзини шундай ҳис қилардики, гўё дунёга келишга ҳаққи йўқдай: ҳаммиша бир чеккада сиқилиб, одамларнинг кўзига кўринмасликка интиларди. Ахир амакиваччалари, ҳатто ўз отасининг уйида ҳам Биндуни сиғирмадилар-ку! У ҳеч кимга керак эмас эди. Кераксиз, ортиқча нарсалар уйда осонлик билан жой топади, чунки эгалари уларни унутиб юборадилар. Бироқ кераксиз хотин — бу бошқа масала. Биринчидан, у кераксиз, иккинчидан, уни унутиш мумкин эмас. Шунинг учун унга ҳатто ахлат ташлайдиган чуқурда ҳам ўрин йўқ. Биндунинг амакиваччалари ҳам бу дунёда жуда зарур одамлар эмаслиги иккинчи масала. Мен, тўғриси,

бунинг аксини таъкидлаб ўтирмасдим. Чунки улар буни ўзлари ҳам мендан яхшироқ биладилар.

Мана шунинг учун, Биндуни уйга олиб келганимда у қўрқиб қалтирар эди. Бу аҳвол дилимни сиёҳ қилди. Унга фақат менинг уйимда яшаши мумкинлигини жуда эҳтиёт билан тушунтирдим.

Бироқ бу уй фақат меники эмасди. Мана бу масалани ҳал қилиш, қизга жой топиш ғоят мушкул иш боиди.

Бир неча кундан кейин Биндунинг баданига қизил тошди — бу иссиқликми ёки шунга ўхшаш бир нарса эди. Аммо, уйдагиларнинг бари — бу чечак, деб қичқирдилар, чунки бемор — етим қиз Бинду эди! Шу маҳаллада яшайдиган тажрибасиз доктор келиб, аниқ бир нарса деёлмай, бир-икки кун кутишга буюрди. Бироқ, кутишликка ҳеч ким кўнмади. Бинду уятдан оишга рози эди. Шунда мен бу чечакми, бошқами, нима бўлса боисин, Бинду билан бирга ахлат чуқурида ётишга ҳам розиман, лекин унга ёмон гапирманглар, деб туриб олдим. Шунда ҳаммангиз мени уришга тайёр эдингиз, фақат Биндунинг опаси ўзини жаҳли чиққандай кўрсатиб, бахтсиз қизни касалхонага юборишни таклиф қилди. Шу вақтда Биндунинг баданидаги қизил доғлар йўқолган эди, аммо бу сизларга баттар ташвишга солди. Бу фақат чечак бўлиши мумкин, деб баралла қичқирдингиз. Чунки бемор — кимсасиз Бинду эди!

Ортиқча ғамхўрлик билан эркатой бўлмай ўсган кишида бир яхши фазилат бўлади — унинг аъзойи бадани мустаҳкам, унча-мунча касаллик таъсир қилмайди, осонликча ўлмайди ҳам. Шунинг учун беморлик Биндуга қор қилмади, ҳеч қандай жиддий ҳодиса рўй бермади. Аммо менга бир нарса аниқ бўлдики, дунёда ҳеч кимга кераксиз бир кимсани ўз уйингда жойлашдан оғир нарса йўқ экан. Киши қанча ташландиқ бўлса, унинг йўлида шунча кўп тўсиқлар бўлар экан.

Бинду мендан ҳадиксирамайдиган бўлиб қолганидан кейин яна бир мусибат юз берди. У мени шунчалик яхши кўриб қолдики, мен бундан ваҳимага тушдим. Умримда бунақа муҳаббат аёллар билан эрлар ўртасида туғилишини китобларда ўқиганман. Менинг гўзаллигим ҳақида кўп вақтгача ҳеч ким ҳеч нарса демаган — бир нарса дейдиган одамнинг ўзи ҳам йўқ эди. Энди бўлса менинг гўзаллигимни мана шу бадбуруш қиз пайқаб қолибди. У менга қараб тўймайди.

— Опа, сенинг бу қадар гўзаллигингни мендан бошқа ҳеч ким билмайди, — дер эди. Мен сочимни ўзим ўрган вақтларимда у жуда қаттиқ хафа бўларди.

У сочларимни силаб-сийпашни, текислаб қўйишни яхши кўрар эди. Бизни ҳеч ерга таклиф этмаганлари учун мен ўзимга ортиқча оро беришга эҳтиёж сезмас эдим. Бироқ, чарчашни билмаган Бинду ҳар кун менга бир оз бўлса-да, оро беришга уринарди. Қиз шўрлик бутунлай ақлдан озди.

Ичкари уйнинг ҳовлисида бир қарич бўш жой йўқ эди. Фақат ҳовлининг шимолий қисмида, девор олдидаги ариқча бўйида, қандайдир бир мўжиза билан яккаю ягона габ дарахти ўсганди. Мен дарахт куртакларининг қизарганини кўриб томирларига баҳор таъсир этганини англадим. Шўрлик қиз қалби ёришганини кўрганда эса, унинг ҳам юрагида баҳор шамоли эганини англадим. Бироқ, қайси бахтиёр ўлкадан эси экан? Ахир қўшни кўчадан эмас-ку!

Мени унинг муҳаббати безовта қиларди. Биндуга мен бир неча марта жаҳл билан гапирдим. Лекин у қулоқ солмади. Унинг севгисида мен букунга қадар сезмаган нарсани: ўзимни, ўзимнинг эрксевар қалбимни кўрдим. Менинг Биндуга бўлган меҳрибонлигим, ғамхўрлигим сизларни ранжитарди, таъна ва ҳақоратларингизнинг чегараси йўқ эди. Менинг уйимда билагузук йўқолганда, ҳаммангиз уятсизларча, бу иш Биндусиз бўлмаган, деб киноя қилдингиз. Савадешлар⁵⁸ ҳаракати қатнашчиларини политсия уйма-уй излаб юрган пайтда ҳам, ҳеч қандай далилсиз Биндуни политсия юборган жосус деб айбладингиз. Чунки Бинду — кимсасиз қиз эди, уйингиздаги хизматкорлар унга хизмат қилишни истамас эдилар, бордию бирортасига Биндуга хизмат қилиш буюрилганда, у ҳаяжондан қотиб қоларди. Шунинг учун менинг унга сарф қилган харажатларим ортиб борарди: мен ўзимга алоҳида хизматчи олдим;

⁵⁸ Савадешлар — ҳукуматга қарши қўзғолон кўтарган гуруҳ.

бу ҳамманинг жаҳлини чиқарди. Сен ўзинг менинг унга кийим сотиб олганимни кўриб, шундай жаҳлинг чиқдики, менга майда харажатлар учун пул беришни ҳам тўхтатдинг. Шундан кейин мен унга 5 шикига⁵⁹ оҳарланмаган қўпол матодан кийимлик олдим.

Ориган овқатни бузоқларга бериб, идиш-товоқларни ҳов-лида ўзим ювадиган бўлдим. Бир марта мени шу машғулот устида кўрганингда, қаттиқ хафа бўлдинг деб айтолмайман. Агар мен бахтсиз бўлсам, бу сенинг ҳам бахтсиз эканингни билдирмайди — то шу кунгача бундай оддий ҳақиқат хаёлимга ҳам келмаган эди.

Бинду ўсди, шу билан бирга сизларнинг унга бўлган ғазабларингиз ҳам ўса борди. Унинг табиий ўса боиши — ҳаммангизнинг ҳаддан зиёд ғазабингизга сабаб бўларди. Шу вақтгача мени бир нарса ҳайратда қолдиради, нега сизлар уни ҳайдаб юбормадинглар? Тўғриси айтганда, мен бунинг сабабини жуда яхши тушунаман: мендан ҳайиқар эдингиз. Брама менга ақл берган — сизлар қалбингизда уни ҳурмат қилишга мажбур эдингиз. Ўз кучингиз билан Биндудан қутула олмагач, ёрдам учун чет кишиларга мурожаат қилишга қарор қилдингиз, Биндуга эр топдингиз.

—Энди яхши боиди, наслимизнинг шон-шарифи сақланиб қолди, — дер эди келинойим.

Мен куёвни кўрмадим, лекин у, умуман, яхши одам деб эшитдим.

Бинду менинг оёқларимни кучоқлаб йиғларди:

—Опа, нега мени эрга бериш зарур бўлиб қолди?

— Кўрқма, Бинду, эшитишимча, эринг яхши одам эмиш, — деб уни юпатардим.

— Агар у яхши бўлганда ҳам, менинг нимами севади?

Куёвнинг қариндошлари келинни кўриш тўғрисида сўз очмадилар. Бу ҳол катта келинни тинчитди.

Боёқиш Бинду кечаю кундуз кўзёши тўкишдан тўхтамас эди. Унинг аҳволи нечоғли оғир эканини ўз тажрибамдан билардим. Бу қиз туфайли мен сизларнинг оилангизда кўп уришдим, бироқ унинг тўйига қаршилиқ қилишга менда жасорат етмади. Мен буни қилолмадим. Агар мен ўлсам у нима қилади? Ахир у қиз бола, бунинг устига қора қиз. У ҳолда у қаерда яшайди? Қай аҳволга туша-ди? Йўқ, бу ҳақда ўйламаган яхши — ўйласанг — юрагинг ёрилади.

—Опа, — деди бир куни менга Бинду, — тўйга беш кун қолибди, шу орада ўлиб қўя қолсам қандай бўлар экан.

Мен уни уришдим, аммо, худо ҳаққи, агар Бинду

ҳаёт билан азобсиз видолашса, менинг юрагимни босиб турган тош тушгандай бўларди.

Тўйдан бир кун бурун Бинду опасининг олдига келиб ёлворди:

—Опа, мен сизнинг оғилингизда яшайман, нимаики буюрсалар ҳаммасини қиламан! Оёқларинг остига йиқилай, мени ҳайдаб юборма!

Биндунинг опаси сўнгги вақтда яширинча, тез-тез йиғларди, ўша куни ҳам йиғлади. Нима ҳам қилсин шўрлик, ахир, юракдан бошқа қонун ҳам бор!

—Биласанми, Бинду, — деди, — эр, хотин учун ҳам ҳаёт, ҳам озодлик. Сўнгра шуниси ҳам борки, тақдир сенга бахтсизликни раво кўрган бўлса, ундан қочиб қутулолмайсан.

Ҳа, бошқа илож йўқ. Бинду эрга тегиши керак, ундан сўнг нима бўлса бўлар.

Мен тўйнинг бизникида бўлишини истардим, бироқ ҳаммалари бир оғиздан — бу мумкин эмас, тўй куёвникида бўлиши керак, одатимиз шундай, дедилар. Мен билар эдим: Бинду тўйига пул харжлаш сизлар учун гуноҳ. Шунинг учун мен индамадим. Аммо бир нарсани сизлар пайқамдинглар — мен яширинча, Биндуга ўзимнинг баъзи қимматбаҳо нарсаларимни тақдим этган эдим, бу ҳақда мен келинойимга айтмоқчи эдим-у, бироқ айтмадим, негаки унинг кўрқиб жони чиқиши мумкин эди — назаримда келинойим буларни кўрган бўлса ҳам, ўзини кўрмасликка солди. Унинг бу гуноҳини кечирингиз!

Кетиш олдида Бинду мени кучоқлаб:

— Опа, сиз мени бутунлай унутиб юборасизми? — деди.

⁵⁹ Шики — рупиянинг тўртдан бин.

— Йўқ, Бинду, нима ҳодиса юз берса ҳам, мен сени унутмайман.

Уч кун ўтди. Бундан сал илгари ижарачингиз сўйиш учун бир қўй юборган эди. Мен мешқорин қариндошларингдан уни қутқазиб, кўмир қўядиган даҳлизга боғлаб, ўзим боқиб турдим. Мен дастлаб хизматкорларга ишондим. Аммо улар қўйни боқишдан кўра кўпроқ ўзлари ейишни ўйлардилар.

Тўртинчи кун эрта билан даҳлизга чиққанимда, бурчакда ўтирган Биндуни кўрдим. Мени кўриб хўнграб юборди.

Унинг эри жинни экан.

— Наҳотки шу тўғри бўлса?

— Опа, наинки мен нотўғри гапирсам? У жинни. Қайнотам рози бўлмаган, лекин у қайнонамдан Ямадан кўрққандай кўрқади. У тўйдан илгари Банорасга кетган экан, қайнонам шу пайтда ўғлини уйлантириб қўйибди...

Мен беихтиёр кўмир устига ўтириб қолдим. Хотин кишининг хотин кишига раҳми келмаса-я!

— Хотин киши, хотин киши бўлади, — дебди қайнона, — аммо йигит — жинни бўлса ҳам эркак-да.

Биндунинг эри ҳамиша жинни эмас эди. Бироқ, баъзан шундай жиннилиги қўзғардики, уни қамаб қўйишга тўғри келарди.

Тўйдан кейинги биринчи кеча у соппа-соғ эди. Иккинчи куни бирдан жиннилиги қўзғади. Тушда Бинду сариқ мис идишда овқат ебди. Шунда эри бирдан идишни тортиб олиб, ҳовлига отиб юборибди. Жини қўзғаб, Биндуни Раммони номли подшо хотини деб хаёл қилган экан, гўё хизматкорлар унинг олтин идишини ўғирлаб, унга ўз товоқларида овқат берган эмишлар.

Бинду кўрқиб, жони чиқишга сал қолибди. Кечаси қайнонаси унга, эринг ёнига чиқ деганда, юраги ёрилай дебди. Агар қайнонанинг жаҳли чиқса, уни ҳеч қандай далил билан ишонтириб бўлмас экан. Аслида бу яна ҳам ҳавфлироқ жинни, чунки буни ҳамма соғлом ақл эгаси деб ҳисоблайди. Бинду ваҳимадан тошдай қотиб, эри ёнига чиқишга мажбур боиибди. Ярим кечада эри ухлаб қолгандан кейин, Бинду яширинча ўйдан чиқиб, менинг олдимга қочиб келибди. Буни тафсилоти билан тасвир қилишга ҳожат йўқ.

Ҳазаб ва ҳаяжондан томирларимда қон қайнаб кетди.

— Агар улар бундай найранг қилган бўлсалар, тўйни қонуний деб ҳисоблаш мумкин эмас, — дедим мен. — Бинду, сен илгаригидек меникида яшайсан. Қани кўрай-чи, сени мендан тортиб олишга ким журъат қилар экан?

Бироқ, шунда сиз ҳаммангиз ғавғо кўтардингиз.

— Бинду ёлғон айтади!

— У ҳеч қачон ёлғон гапирмайди!

— Сен қаердан биласан?

— Мен аниқ биладим!

Сизлар мени кўрқитишга уриндингиз.

— Агар Биндунинг қайнонаси политсияга мурожаат қилса, биз балога қоламиз.

— Суд уларнинг сўзини инобатга олмайди, — дедим мен. — Биндуни алдаб, жиннига эрга бергансизлар.

— Сен нима, шунинг учун судга бормоқчимисан? Бунинг бизга нима кераги бор?

— Мен бугун қимматбаҳо нарсаларимни сотиб бўлса ҳам, қўлимдан келган ишни қиламан.

— Адвокатнинг олдига ўзинг борасанми?

Мен жим қолдим. Мен бошимни деворга уришим мумкин эди. Бундан бошқа ҳеч нарса қўлимдан келмайди.

Шу маҳалда Биндунинг қайноғаси келиб ҳовлида шовқин кўтарди: политсия участкасига бориб арз қиламан деб дўқ қилди.

Билмадим бу жасорат қаердан пайдо бўлди: аммо мен политсиядан кўрқиб, мендан нажот

истаб келган одамни жаллод қўлига топширишни истамас эдим.

— Майли, борсин политсияга, — дедим мен.

Мен Биндуни ўз уйимга яшириб қўймоқчи эдим, лекин уни қидириб тополмадим. Мен гапиргунча эшиқдан чиқиб қочибди: агар бу ерда қолса, мен учун кўнгилсиз ҳодисалар рўй беражагини билган-да.

Бинду аҳён-аҳёнда қайнонасиникидан қочиб келарди. Бироқ, бу билан унинг ғуссалари ортарди, холос. Қайнонаси унга: «Ахир йигит сени емайди-ку! Дунёда ёмон эрлар кўп, уларга қараганда менинг ўғлим — тилла», дер экан.

— Қизнинг тақдири шум, — дер эди опаси, — бироқ мен нима ҳам қила оламан. У эркакми, ҳайвонми, нима бўлса ҳам эр!

Аёлларнинг садоқати ҳақида гапириб, хотини фоҳишахонага кўтариб келган мохов тарихини тез-тез такрорлар эдингиз. Сиз эркаклар бу разолат ҳақида сўзлаганда, озгина ўнғайсизлик ҳам ҳис этмайсиз. Шунинг учун сизлар Биндунинг хатти-ҳаракатларидан ғабландингиз. Сизларда уят деган нарса йўқ!

Мен қишлоқи аёлман, сизнинг оилангизга тасодифан тушиб қолдим. Лекин бу ерда аёллар олдига қўйиладиган талабларга мен чидай олмайман, сизларга одат бўлиб қолган нарсани яхши дея олмайман. Нега ҳам Брама менга бунчалик ақл берди!

Мен Биндунинг бундан кейин, ҳатто мен ўлганда ҳам бизникига келмаслигига қаттиқ ишонган эдим. Бироқ тўй арафасида мен унга: сени ҳеч унутмайман, деб ваъда берганман.

Кичик иним Шорот Калкуттада ўқийди. Сиз ҳаммангиз биласизки, у ҳар бир ишга астойдил киришади. Қаерда кўнгилУлар керак бўлса: вабо пайдо бўлган раёнларда каламушларни қиришми ёки Дамодор тошқинига қарши курашми — ҳаммасига қатнашиб, икки марта имтиҳондан йиқилди. Лекин бу унинг руҳини туширмади. Шундан кейин мен укамни чақириб айтдим:

— Шорот, сен бир иш қилиб Биндудан хабар топ, у ўзи менга хат ёзишга журъат қилолмайди, ёзган тақдирда ҳам, унинг хати менга тегмайди.

Агар мен унга бориб Биндуни ўғирлаб олиб кел, ёки жинни эрининг бошини ёриб кел деганимда, у бундан ҳам ортиқроқ хурсанд бўлар эди!

Мен Шорот билан гаплашиб турган пайтда сен уйга кириб, сўрадинг:

— Яна қандай бахтсизлик? Яна қандай ҳодиса юз берди?

— Мен сизнинг уйингизга келиб қолган эканман, бунга сен ўзинг айбдор.

— Сен яна Биндуни қаергадир яширдингми?

— Агар Бинду келса, мен уни, албатта, яширган бўлар эдим. Хотиржам бои, у келмайди.

Шпротнинг ҳозир бўлиши сенинг гумонингни яна оширди. Шоротнинг бизникига келиб кетиши сенга ёқмаслигини билардим. Сиз ҳаммангиз, унинг орқасидан политсия кузатиб юради, бирор сиёсий ишда айбланиб, бизни ҳам бир кулфатга дучор қилади, деб қўрқар эдингиз! Шунинг учун мен унга ҳатто Бхайпото⁶⁰ қилмадим, уйимга ҳам таклиф этмадим.

Сен, Бинду яна қочибди, қайноғаси қидириб келибди, дединг. Бу ғуссадан менинг юрагим эзилиб кетди. Боёқиш қизнинг не-не мусибатларга гирифтор бўлишини била туриб, унга ҳеч ёрдам қилолмадим.

Шорот кетди, аммо кечқурун қайтиб келиб менга қуйидагиларни айтди:

— Бинду акаларининг олдига қочиб борибди. Уларнинг жаҳли чиқиб, дарҳол қайтариб қайнонасиникига юборибдилар. Ҳозиргача сўкаётирлар. Буни қара-я! Шу қиз учун пул харжлаб от ёллашга тўғри келди!

Шунда бирдан отангнинг холаси келиб, Пурига зиёратга бориш ниятида эканини айтди. Мен ҳам у билан бирга бораман дедим.

Қўққисдан менда пайдо бўлган динга мойилликни кўриб, сизлар шундай қувондингларки, боришимга дарҳол рози бўла қолдинглар. Бундан ташқари, ҳаммангиз, мабодо мен Калкуттада

⁶⁰ Бхайпото — опанинг укага бахт-саодат тилаб, ҳар йил унинг пешонасига хол қўйиш маросими.

қолсам яна Бинду тўғрисида ҳаракат қилади деб қўрқардингиз. Шундай қилиб, мен бор жой да кўнгилсизлик рўй беришидан сира қутулолмас эдингиз!

Сешанба куни жўнашим лозим эди, лекин кетишга якшанба куниёқ ҳамма нарса тайёр бўлди. Шунда мен Шоротни чақириб:

— Нима бўлганда ҳам сешанба куни Пурига кетадиган поездга Биндуни олиб келишинг керак, — дедим.

Шоротнинг чеҳраси очилди.

— Хотиржам бўл, опа, — деди у, — мен уни поездда Пуригача кузатиб бораман — Джаганнатхни⁶¹ ҳам бир кўрсин!

Ўша куни кечқурун Шорот яна келди. Юзларига назар солганимда, кўкрагимда алланима узилгандай бўлди.

— Шорот, нима гап? Нима бўлди?

— Йўқ, — деди Шорот, — ҳеч нима...

— Бинду рози бўлмадимми? — деб суриштира бошладим.

— Енди унга рози бўлишнинг ҳожати йўқ. Кеча кечаси ўзини ўзи ўлдирибди. У ўз кийимига ўт қўйиб, ёниб ҳалок бўлибди. Мен жияни билан сўзлашдим: унинг гапига қараганда, Бинду сенга хат ёзиб қолдирган эмиш, лекин қариндошлари йиртиб ташлабдилар.

Ана энди тамом. Биндунинг укубатли умри соб бўлди. Урф-одатга муккасидан кетганлар дарғазаб бўлиб:

— Кийимига ўт қўйиб ўз-ўзини ўлдириши нимаси тағин, бу нима деган номаъқулчилик, — деб жар солдилар.

Уйда қариндош-уруғлар бир оғиздан: «Бу ўтакетган масхарабозлик-ку», — деб жаврадилар. Майли, шундай ҳам боисин. Бироқ, нега бу масхарабозлик бенгал аёлларининг либосини куйдиради-ю, эрлар кийимига таъсир этмайди. Бу ҳақда ўйласанг арзийди.

Биндунинг тақдири чексиз мусибат эди! У тирик экан, на гўзаллик, на бошқа фазилат билан шуҳрат қозонди; мана ажал келди, бироқ у, ўлишнинг ҳам эрларни қойил қиладиган йўлини танлолмади. Ҳатто ўлими ҳам кишиларнинг ғашига тегди.

Опаси ўз уйига кириб олиб, яширинча йиғлади. Аммо унинг йиғлашидан бир нави хотиржамлик кўринарди. Нима бўлганда ҳам, энди бари тугади. Бинду ўлди, тамом. Тирик қолганида бошида яна қандай кўргуликлар борлигини ким билади дейсиз!

Сўнгра мен Пурига жўнадим. Энди Биндуга бирёққа боришнинг кераги йўқ. Лекин менга керак.

Мен сизнинг уйингизда, одамлар оғир ҳаёт деб атаган мусибатни кўрганим йўқ. Мен кийим-кечак ва таъминот жиҳатидан танқисликни билмадим. Гарчи катта аканг ёмон бўлса ҳам — сенинг феъл-атворингда худога нолигулик ёмон хислат йўқ. Бордию акангга ўхшаганингда ҳам, эрига садоқатли бир хотин сифатида, катта келинингиз сингари, эҳтимол буни сендан эмас, худодан кўрардим. Шунинг учун, шикоят қилишни истамайман, мен бу мақсад билан ёзаётганим йўқ.

Аммо сизнинг Макхон Борол кўчасидаги 27 уйингизга қайтиб бормайман. Мен Биндуни кўрдим, сизнинг оилангизда хотинларнинг қандай яшашини биламан. Шу етади, менга бошқа нарса керак эмас.

Тўғри, кейинчалик англадим, Бинду хотин киши бўлса ҳам, фалак уни ташлаб қўймади. Сиз унга қанча тажанглик қилган бўлсангиз ҳам, энди қаҳр-ғазабингиз унга кор қилмайди. У ўзининг бахтсиз ҳаётидан юқори. Сизнинг оёқларингиз унча узун эмаски, энди ҳам Биндуни илгаригидек поймол қилсангиз! Оиим сиздан юқори! У Биндуни маънан улғайтирди. У ерда у ёлғиз бенгал аёли, фақат ўз акаларининг синглиси ёки жинни эрнинг номаълум хотини эмас. У ерда — у ўлмасдир.

Ўлим нағмалари чалиниб, бу қизнинг эзилган юрагини ҳаракатдан тўхтатганида,

⁶¹ Джаганнатхни — Пури шаҳрида Вишну тангрисининг тасвири.

кўрагимга гўё ўқ теккандай бўлди. Мен тангридан илтижо қилдим:

— Нега энг кичик одамлар бу дунёда ҳаммадан оғирроқ кун кечирадилар? Атрофлари ўраб олинган тор кўчадаги бу кичик уй нега қўрқинчли? Нега мен ҳаёт жомидан бир томчи обиҳаёт истаб, шу қадар қўл чўздим-у, шу чоққача ичкарининг остонасидан ҳатлаб ўтолмадим? Нега мен сенинг дунёнда бу жирканч ғишт девор орасида секин-аста ўлишим керак? Нега ҳаётим бу қадар маъносиз! Бу дунёнинг қонунлари, қабул этилган одатлари, гап-сўзлари; ифво-фасодлари, уриш-жанжаллари, шулар ҳаммаси қандай маъносизлик билан тайин этилган! Наҳотки, шу азоб-уқубат тузоғи устин келиб, сенинг қувонч оламинг мутлақо мағлуб бўлса?

Мана ўлим найларидан садо янгради — қани у ғишт деворлар? Қани мудҳиш қонунларингиз, атрофи тиконли симлар билан ўралган кўралар қани? Қайси кирдикори, қайси ҳақорати учун кишини зиндонда тутишга жасорат қилдингиз? Мана қаранг, ўлимнинг қўлларида ҳаётнинг ҳаммани енгувчи қудратли туғи ҳилпирамоқда! Қўрқма, ўртанча келин! Ҳадегунча сенинг оёқларингиздаги занжирлар ҳам парча-парча бўлғусидир.

Мен энди сизнинг таҳдидингиздан қўрқмайман. Бугун менинг кўз олдимда мовий океан, тепамда ашар⁶² булутлари.

Мен сизнинг қонунларингиз зулматига ўралиб яшадим. Бир лаҳзага Бинду пайдо бўлди-ю, шу кичик шуълада мен ўзимни яққол кўра олдим. Бу аёл ўз оиими билан занжирларни узиб ташлади. Энди ёруғликка чиқиб, кўриб турибманки, мен фақат шу ердагина ўз қадр-қимматимни сақлай оламан. Ҳамма томонидан таҳқирланган у гўзал, энди мени равшан кўриб турибди. Ўртанча келин энди йўқ! Эҳтимол сен мени ўз-ўзини ўлдиришга тайёрланаётир деб ўйларсан. Қўрқма, мен сен билан бу эски ва бебурд ҳазилни ўйнамоқчи эмасман! Мирабай⁶³ ҳам хотин киши эди ва унинг кишанлари меникидай заиф эмасди, бироқ унга ўлим излашга тўғри келмади. Мирабай ўз қўшиқларида бундай куйлаган эди:

Майли, ота Миридан юз ўгирсин,

Майли, она юз ўгирсин Миридан.

Майли, барча юз ўгирсин, у — маҳкам!

Майли, нима бўлса бўлар, қайтмайди!

Бу сўзлар ҳаётга қайтаради.

Ҳа, мен яшайман! Мен халос этилдим.

Сизнинг уйингизни ташлаб кетган

Мринал.

⁶² Ашар — бенгал календарининг учинчи ойи боииб, июн-июл ойларига тўғри келади.

⁶³ Мирабай — ўрта асрда яшаган шоира ва ашулчи.

ТАГОР ДАҲОСИГА ТАЪЗИМ (Таржимон мулоҳазалари)

I

Ҳинд адабий танқидчилари: «Тагорнинг ҳар бир ҳикояси, бир роман» деб баҳолайдилар. Бу улуғ санъаткорнинг ажойиб ҳикояларини ўқиган китобхон ҳам беихтиёр шу фикрга келади.

Ҳикояларининг туб моҳияти: инсонни қадрлаш, унинг ақл-идрокини улуғлаш, эзгу-ҳисларини ардоқлаш ва рағбатлантириш, одамлар орасидаги ёвузликка қарши ўт очиш, башариятни адолат йўлига бошлашдан иборат.

Тагор ҳикояларидаги психологик тасвирлар, нозик лиризм, кўтаринки услуб ва чуқур фалсафий муҳокамалар ҳар қандай китобхоннинг гўзалликка ташна қалбини қондира олади. Тагорнинг ҳикоялари бадиий камолотнинг бундай юксак чўққисида бўлса, унинг романлари, драмалари, шеърлари қандай деб сўрашингиз мумкин. Бу саволга адабиётшунос А. Луначарскийнинг қуйидаги сўзлари жуда аниқ жавоб боиади:

«...Тагор асарлари... анвойи ранглари, нозик руҳий кечинмалари ва олижаноб ғоялари билан ҳақиқатан ҳам умумбашарий маданият дурдоналаридир».

Р. Тагор бадавлат маърифатли хонадонда туғилган. Бу хонадондан жуда кўп жамоат, маданият арбоблари, санъаткорлар етишиб чиққан. 1912 йилда инглиз тилида нашр этилган «Гитанжали» шеърлар тўплами шоирга оламшумул шон-шухрат келтирди. Қизиғи шундаки, бу тўпламга кирган шеърларини Тагор ўзи инглиз тилига таржима қилган эди. 1913 йилда эса, «Гитанжали» («Қурбонлиқ кўшиқлари») учун Р. Тагор Нобел мукофотига сазовор бўлди.

Мен Тагор асарлари билан биринчи марта 1926 йилда танишдим. «Тонг сирлари» китобида Тагорнинг «Шам ва қуёш» шеъри ва эпиграф тарзида келтирилган қуйидаги жумласи бор эди: «Ўзимиз олам китобини янглиш ўқиймизда, сўнгра, у бизни алдади, деймиз». Кейинчалик «Маориф ва ўқитғувчи» журналида Р. Тагорнинг «Соқов қиз» ҳикоясини ўқидим. Орадан ўттиз йил ўтгач, тақдир мени Тагорнинг таржимони даражасига кўтарди.

1956 йилдан 1976 йилгача буюк адибнинг тўрт романини, йигирма уч ҳикоясини ва уч шеърини — жами ўттиз асарини ўзбек тилига таржима қилдим.

Катта адабиёт ўқувчидан, айниқса, таржимондан катта тайёргарлик талаб қилади. Умуман, классикларни наридан-бери ўқиб, пала-партиш таржима қилиш — гуноҳи азим. Тагор ўз асарлари таржимасини ажнабий тилларда ўқиб норизо бўлгани ва: «Европаликлар таржима деб асарларимнинг склетини тақдим қилишади», деб афсуслангани менга аён эди. Шу важдан Тагор асарларини қайта-қайта ўқибгина қолмай, Абу Райҳон Берунийнинг «Ҳиндистон» номли машҳур асарини, ундан кейин «Бобирнома»ни, Жавоҳарлаъл Нерунинг «Ҳиндистоннинг кашф этилиши» китобини, ҳинд файласуфларининг асарларини ўқиб чиқдим. Бироқ шунда ҳам Тагор асарларига қўл уришга ботинмай, таржима учун аввал ҳинд эртақларини ва «Тўтинома»ни таржима қилиб кўрдим. Бу ишларим элга манзур бўлгач, Тагор асарлари таржимасига киришдим. «Нур ва соялар», «Хотиннинг хати», «Ташна тошлар» ва «Мерос» сарлавҳали ҳикоялар дастлабки ишларим эди.

II

Таржима жараёнида, бир ҳикояни тугатиб иккинчисига ўтганда мен ўзимни маънавий жиҳатдан бир поғона кўтарилгандай ҳис эта бошладим. Шунинг учун «Мерос», «Хотиннинг хати» ҳикояларини қийналмай таржима қилдим. Аммо «Ташна тошлар» ҳикоясига келганда, илҳом париси менга қиё боқмай қўйди. Ҳикояни такрор-такрор ўқидим, деярли ёдлаб олдим. Лекин қўлимга қалам тутганда ўзимни ожиз ҳис этардим. Чунки бу беназир ҳикоя мавҳум олам, руҳлар дунёси тасвири, хаёлот маҳсулидир. Бу орада нашриёт раҳбарлари Тагор ҳикоялари таржимасига мени муҳаррир қилиб тайинлади. Бошқа таржималар тайёр бўлса ҳам, «Ташна тошлар» ҳамон муносиб таржимонга ташна бўлиб ётарди. Мен шерикларимга воқеани нақл этиб «Ташна тошлар»ни таржима қилиб беришларини сўрадим. Уларнинг жавоблари қисқа бўлди:

—Ичимизда ёши улуғи ҳам, тажрибалиси ҳам ўзингиз, борди-ю, у ҳикояни сиз чиқаролмаган бўлсангиз, бизнинг ҳолимиз не кечади?

Шу пайт муҳаррирлар хонасига адибимиз Абдулла Қаҳҳор кириб келди. Мен унга Тагор ҳикояларини нашр этиш ниятида эканимизни айтиб, «Ташна тошлар»ни таржима қилиб беришини илтимос қилдим. Абдулла Қаҳҳор бошқа ҳикояларни кимлар таржима қилгани билан қизиқсинди. Мен ишнинг аввалидан охиригача тушунтириб бердим. Шундан сўнг у бундай деди.

—Мен «Ташна тошлар»ни ўқиганман; у насрий шеър, яна тўғриси — насрий дoston. У асарни таржима қилиш осон эмас. Аммо, фикримча, у сиздан чиқади.

Шерикларим, яъни нашриёт муҳаррирлари ҳам бу мўтабар адибнинг фикрини қувватлашди. Ажабо, бу ишонччи оқлай олармиканман?

Шу кунни мен барвақтроқ уйга қайтиб, ювиниб-тарандим-да, Кайковус ариғи бўйидаги соя-салқин бир жойда ўтириб, хаёлга толдим. Назаримда, шу тобда менда тасаввур кучи етишмагандай туюларди. Ажабо, нега Тошкентнинг ярмини сероб, обод этган, боғ-роғларга айлантирган бу анҳор Эрон шоҳи номи билан аталган? Нега анҳорнинг энг серқатнов кўприги форс тилида Тахтапул дейилган? «Шоҳнома» қаҳрамони қачон Тошкентга келиб, бу замин аҳолисига мунчалар ғамхўрлик қилишга улгурди? Нега нечун Тошкентнинг бир маҳалласини «Себзор», бошқасини Олмазор деб юритади? Агар Эрон шоҳи Кайковус, ростдан ҳам Тошкентга келган бўлса ҳам, унинг муҳташам саройлари, Эрон ва Турондан саралаб олинган гулрухсор канизлари ҳам бўлган, улар ҳам «Ташна тошлар»даги сингари фавворалар атрофида ўтириб, дутору сетор чалган бўлсалар не ажаб?

Бирдан хаёл суворийси бошқа йўлга бурилди. Жаҳон адабиётида «Ташна тошлар»нинг тимсоли борми? Мопассан ва Чеховда бунақаси йўқ. Пушкин ва Лермонтов ҳикояларининг йўналиши бошқа. Ҳа, Горкийнинг «Она» ҳикояси... «Ташна тошлар»ни салча эслатадиган бошқа асарни ҳам ўқиганман...

Қуёш ботиб, кун ғира-шира бўлганда, Кайковус соҳилини тарк этиб, уйга чиқдим. Фикру зикримни Тагорнинг дилбар ҳикояси қамраб олган эди. Кечки таомдан сўнг, яна «Ташна тошлар» мутолаасига киришдим. Товба, бу нимаси? Бирдан зеҳним шундай очилиб кетдики, оламдаги ҳамма гўзал сўзлар, нозик, латиф иборалар саф тортиб, жумлаларда ўз ўрнини эгаллашга мунтазир боииб турардилар, текстлардаги энг мураккаб жумлаларни ўзбек тилида аслидан афзалроқ, мусиқийроқ қилиб ўқишим, куйлашим мумкиндай туюлди. Ана шундай маънавий сархушлик ҳолатида, тунда таржимага киришиб, эрталаб бу сермашаққат, аммо роҳатбахш ишни ниҳоясига етказдим.

Эрталаб хушнуд, хушҳол нашриётга бордим, ҳамкорларим менинг қийналиб юрганымдан воқиф бўлганлари учун, куюниб ҳол сўрашди:

— Қалай, «Ташна тошлар» чиқдимми?

— Назаримда чиққанга ўхшайди,— дедим.

— Ундай бўлса, марҳамат қилиб ўқинг, эшитайлик, — илтифот қилди Мамарасул Бобоев.

Туроб Тўла билан Шукруллонинг ҳам хоҳишлари шу эди. Мен ўқишга киришдим. Бир неча саҳифа ўқигандан сўнг, шерикларимнинг юзларига назар солсам, ҳаммалари жон қулоғи билан тинглаб туришибди, бундан руҳим кўтарилиб, яна ҳам ифодалироқ қилиб ўқишда давом этдим. Ҳикоя тугаши билан фозил ҳамкорларим мени олқишлашди. Мен имтиҳондан ўтган студент сингари ўзимни масъуд, масрур ҳис этардим.

Тагор ҳикоялари 1957 йилда «Нур ва соялар» номи билан босилиб чиқди ва тезда тарқалиб кетди. Биз халқимизнинг Тагор асарларига рағбатини ҳисобга олиб, бу буюк адибнинг саккиз жилдлик асарлари таржимасига киришдик. Шу тариқа Тагор ўзбек диёрида қайта туғилди, қайта шуҳрат топди.

Шарқ адиблари орасида мумтоз, баркамол асарларга, агар у шеър бўлса, муҳаммас боғлаш, дoston ёки «Хамса» бўлса, унга жавоб ёзиш удуми бор. Тагор асарлари таржима жараёнида менга шу қадар таъсир этди, шунчалар ҳаловат бағишладики, мен Тагор даҳосига таъзим этиб, унинг «Нур ва соялар» ҳикоясига «Олтин қафас» қиссаси билан, «Хотиннинг хати» ҳикоясига «Асл айнимас» қиссаси билан жавоб айтдим. Шу маънода Р. Тагорни устозим деб биламан.

Тўхтасин ЖАЛОЛОВ.
1981-йил